

BIBLIOTEKA
SHTETIT

814-32

M 84.

Piro Misha

novelë

814-22
1784.

Piro Misha

2692

Për mallin
e tokës

novelë

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

PROLOG

Nëpër terrin e natës ai kaptoi murin dhe doli në korridorin që të shpinte në fortesën e brendshme. I veshur i tëri me të zeza, me kokën mbuluar me një kapuç të zi, ai ishte bërë një me natën. Bëri nja dhjetë hapa në shtegun e ngushtë të korridorit dhe pastaj befas ngriu në vend, i ngjeshur pas murit, aty ku terri ishte më i dendur, derisa kaluan të dy patrullat e rojave. Atëherë hodhi përmbi murin anësor një çengel të veshur me rrobë, të lidhur me një litar të hollë mëndafshi dhe u kacavor me të shpejtë. Mblodhi pastaj me nxitim litarin dhe u zhduk matanë.

Ishte trupvogël dhe i lehtë, ndaj s'ndihej fare kur vraponte. Nja njëzet hapa më tej shquheshin hijet e rojave, por askush s'e vuri re. Një re e madhe kishte zënë hënën. Vrasësi bëri të ngjiste ca shkallë të vogla, që të shpinin në sheshin e vrojtimit, po zhurma e hapave të një patrulle e kruspullosoi prapë në qoshen e murit, nën shkallë, të ngjashëm me një gur, me një boshllëk errësire të asaj nate pa hënë. Sa hap e mbyll sytë, ai u gjend sipër në shesh. Jo shumë hapa larg ishte një nga

portat e qytetit dhe aty një rojë, që po rrinte mbështetur pas murit duke vërshëlyer nëpër dhembë. Roja mbështeti për një grimë heshtën pas murit, hapi gojën dhe u shtriq, duke i mbyllur vetëm një çast sytë, aq sa duhej që thika e vrasësit t'i ngulej në fyt. Vrasësi hapi ngadalë portën. Drita e pishtarit zhvendosi hijet nëpër mure. Në anën tjetër të portës nuk kishte rojë. Vrasësi kaloi pa u ndier rrugët e zbrazura të qytetit, gjersa mbërriti te një ndërtesë e madhe, që zotëronte gjithë sheshin qendror. Një ndriçim i argjendtë lau për pak kohë rrugën, pastaj u zhduk prapë. Ai ndaloi para portës së madhe të drunjtë, me shufra hekuri të kryqëzuara dhe trokiti lehtë tri herë.

— Kush është?

— Hape!

— Kush është?

Ai s'u përgjigj.

Porta u hap ngadalë, fare pak dhe ai vërshoi brenda. Me njëren dorë i futi rojës thikën në fyt. me tjetrën i zuri gojën. Roja vdiq në këmbë. Por atë çast një portë tjetër e vogël anësore u hap dhe prej saj doli një ushtar tjetër, me sytë ende të skuqur nga gjumi...

— Do...

Fjala i mbeti në fyt. Vrasësi u vërvit menjëherë, po megjithatë ai, para se të vdiste, pati kohë të lëshonte një britmë habie, inati e tmërri. Menjëherë në dhomat përreth u dëgjuan zhurma, britma alarmi, vringëllima armësh. Vrasësi u sul i dëshpëruar nëpër shkallë, hapi një portë dhe u hodh në errësirë, aty ku duhej të ndodhej shtrati. Po një dorë e kapi nga prapa. Ai u përpëliti, u

përpoq të qëllonte me thikë. Qe e pamundur. Ai mendoi me tmerr se po binte i gjallë në dorë. Bëri një sforçim të tmerrshëm, e liroi dorën që mbante thikën dhe e nguli me tërë fuqinë në mes të barkut të vet. Një grimë më pas mbaroi në mes të gulsheve të gjakut.

K R E U I

Martini nuk nxitonte. Ecte ngadalë, sikur të donte ta zgjaste sa më shumë atë kënaqësi që i sillte ngrohtësia e rrezeve të diellit. Ishte një diell i largët, një shëmbëlltyrë e zbehtë e diellit të verës, e megjithatë nën të, dheu, ende i lagur nga shiu që kishte rënë gjatë gjithë ditës së djeshme, dukej sikur avullonte. Ishte një aromë dehëse, shenjë e sigurt se pranvera kishte hyrë. Martini ndaloi pak para portës së vogël të kopshtit. Mendoj se gjithçka po merrte jetë, jo vetëm gjallesat, bimët e drurët, por madje edhe gurët, shtëpitë, rrugët e qielli kishin ndryshuar. Pranvera ishte stina e shpresave.

Në dhomë ishte mugëtirë, ndaj s'e vuri re menjëherë plakun që rrinte i ulur në një fron në qoshen më të errët të dhomës. Ndoshta s'e vuri re edhe nga që s'priste të gjente njeri tjetër në shtëpi, veç Marjanës, së shoqes. E pa vetëm pas disa çastesh, kur u hap deriçka e dhomës ngjitur, nga hyri Marjana, e bashkë me të disa rreze drite që ndriçuan qoshen ku po rrinte plaku.

— Më fal, se s'të pashë, ma mori mendjen

pranvera! Eja, ulu këtu, të pimë nga një gotë verë! — tha Martini.

I ulur në stol, plaku (Pal Mëtrasa quhej dhe ishte i ungji i Marjanës) dukej shtatimët, por, kur u çua në këmbë, trupi i tij eshtak befaz sikur u zgjat jashtë mase.

— More vesh gjë? Si është puna e asaj që ndodhi mbrëmë? Është shenjë e sigurt, luftën e kemi pranë! Ti si thua?

Zërin e kishte paksa të ngjirur nga nata.

Martini s'iu përgjigj menjëherë. Diçka u këput brenda tij, iu bë sikur ato fjalë i futën në trup gjithë ftohtësinë e dimrit. Kishte gënjyer veten kur kishte pandehur se po vinte pranvera. Dimri i kishte ngritur pusi tamam këtu brenda në shtëpinë e tij.

— Isha andej nga qendra. Që të gjithë këtë histori kanë në gojë dhe secili e ka nga një hamendje. Po mua, të them të vërtetën, nuk më duket ndonjë shenjë kaq ogurzezë. Se mos është hera e parë që rreken të vrasin një njeri, qoftë ai edhe komandanti i qytetit. Pastaj vetëm nga fytyra e nga veshja s'e merr dot vesh kurrë se kush e ka dërguar vrasësin, apo jo?

— Veç ama dhe ta mendosh të futet aq thellë në qytet, pa pyetur fare për jetën e vet, s'është gjë e zakonshme. Dhe mos harro në ç'kohë jemi! Që kur vdiq Gjergji... — Plaku heshti një çast, po Martini s'e la të vazhdonte. I foli gati vrazhdë. Çdo tipar i fytyrës së tij kishte ndryshuar, sikur befaz çdo vijë e saj të kishte pësuar një përthyerje të shurdhër.

Zëri i Marjanës i mbërriti me zor në vesh,

i largët, qortues. Ajo po e thërriste në emër:

— Martin!

E dinte se tani duhej t'i kërkonte të falur plakut, t'i thoshte se s'e mbante dot veten kur dëgjonte të flitej në këtë prag pranvere vetëm për luftë e për turq. Unë të them ja ujku, ti më thua ja gjurmët! Të gjithë e dinin se herët a vonë turku do të vinte, po disave u pëlqente ta mbanin veten me shpresa. Ngriti sytë dhe pa plakun. Ai dukej i qetë, si të mos kishte vënë re asgjë.

Martini atë çast e ndjeu veten vërtet fajtor. Pse, s'e e dinte ai që Palë Mëtrasa ishte një njeri që kurrë s'dilte menjëherë aty ku donte? Me të duhej të kishe durim. Ai i vërtiste e i vërtiste fjalët, të fuste e të nxirrte në një mijë e një vogëlsira e historira dhe tamam atëherë kur ty të dukej vetja i humbur brenda asaj djerrine fjalësh, ai dilte në krye.

— Isha qëpari me Jako qorrin. I qe mbushur mendja burrit top se në këtë punë ka dorë turku. Sot, këtu nuk ka njeri që t'i njohë turqit më mirë nga ai. Ka qenë shtatë vjet në ushtrinë e tyre, jo shaka! — Plaku heshti për t'u mbushur me frymë, siç dukej s'fliste dot gjatë se lodhej. Martini pati përshtypjen se në të vërtetë ai vazhdonte një kuvendim nën zë dhe fare papritur fillonte të fliste fort, që të dëgjohej nga të tjerët. Ndërkohë vuri ré Marjanën, të ulur në një fron të ulët, që po merrej me një punë dore.

— Dy qytete të lira kanë mbetur në gjithë Arbërinë, turqit do të rreken t'i lajnë hesapet me ne këtë verë. Pse të mos e besosh ti se më

parë ata do të dërgojnë njerëz të vrasin prijësit tanë? Pa dëgjo, ç'po më thoshte qëpari Jako qorri. Turqit na paskan njerëz të veçantë që i stërvitin vetëm për vrasje, njerëz që s'kthehen të gjallë, pa e mbaruar punën që u është ngarkuar. Në e quajmë dot punë edhe vrasjen, hë! Kur s'kanë shteg tjetër, vrasin veten, po gjer më sot s'ka ndodhur të kapin ndonjë të gjallë. Paska kohë që ata qenkan bërë tmerri i sundimtarëve të vegjël andej nga Azia, po këtu te ne, në Evropë, s'para u është ndier zëri. Jako qorri po më thoshte që ata besojnë se, pasi ta kenë shpënë në vend urdhrin që kanë marrë, do të shkojnë drejt e në xhenet, siç i thonë turqit parajsës së tyre. Më parë atyre u thoshin ashashinë dhe për këtë Jako qorri më rrëfeu një histori ca si të çuditshme, që e kishte dëgjuar andej nga Turqia.

Plaku ndaloi prapë e zgjati kokën sikur të donte të shihte diçka në rrugë.

— Po Jako qorri ç'ka dashur në Turqi? — pyeti Marjana.

Zëri i saj u end për disa çaste i brishtë, i ngrohtë, gjersa dalngadalë u grimcua e humbi nëpër qoshet e odës dhe vetëm atëherë, kur ishte zhdukur edhe jehona e tij më e largët, kur në dhomë s'ndihej më asnjë zhurmë, plaku filloi të fliste:

— Jako qorri? Ai... po, ai ka qenë shtatë vjet të tërë ushtar te turku. Është nga një vend andej nga Jugu i Arbërisë, një vend që turqit e kanë pushtuar që kur ishte akoma Gjergji gjallë. Turqit e patën marrë mercenar, me zor. Kadri Sulejmani ia vunë emrin. Dhe e mbajti këtë emër nja shtatë vjet të mirë, brodhi e luftoi

me të nëpër viset e turkut, gjersa e solli era dhe e hodhën në viset tona të luftonte kundër Gjer-gjit. Atëherë ai u hodh në anën tonë... Është bur-rë trim, — shtoi plaku më në fund. Martinit iu bë sikur ai foli shpejt e shpejt, si ta kishte bezdi të jepte hollësiat e bredhjeve të Jako qorrit. Ve-tëm fjalët e fundit i shqiptoi ngadalë, shkoqur, duke i theksuar një nga një, si të donte ashtu t'i veçonte nga të tjerat.

Martini ngriti gotën me verë dhe për një grimë pa në të fytyrën e plakut përballë, disi të përçudnuar, të lëngët, gati-gati të qelqtë.

— S'ka shumë vjet që diku matanë dheut të turqve, në një luginë të ngushtë, mes malesh të larta e të thepisura, na ishte një sundimtar, i quajtur Abaudin. Vetëm atë copë luginë kishte, po megjithatë e mbanin si një nga njerëzit më të pasur e më të frikshëm të kësaj bote. Rruga për në trojet e tij ishte e vështirë, e ruajtur nga të gjitha anët nga ca kështjella të forta dhe asnjeri s'kishte sosur dot aty që ta shihte si ishte e si nuk ishte. Thoshin pastaj se në atë luginë ai kishte ngritur një kopsht paradisi, o perëndi, kopsht të fshehtë, ku s'shkelte njeri, me pemë e zogj nga më të rrallët dhe me një dru molle të artë, ku në vend të kokrrave vareshin gurë të çmuar.

Plaku pushoi prapë për të marrë frymë. Fy-tyra e tij ishte shumë e qetë. Martini mendoj me vete se ai duhej të ishte mjaft i moshuar. Për-herë i qe dukur çudi se si qe e mundur që një njeri të jetonte aq gjatë në një kohë të tillë luf-tërash. Ndoshta kjo qe edhe arsyeja që plaku ishte gjithnjë aq i qetë. Ai i kishte larë me kohë

llogaritë me jetën e tani ndoshta mezi priste të shkonte për aty ku kishte shpresë të takonte gjithë shokët dhe njerëzit që kishte dashur ndonjëherë në jetën e vet.

— Ky Abaudini na merrte djem të vegjël, i rriste, i stërviste vetë (siç bëjnë turqit tani me jeniçerët, dhe i bënte të besonin se ai qe i dërguari i allahut mbi dhé. Dhe një ditë prej ditësh, kur ata kishin arritur moshën madhore, i merrte një nga një e u jepte të pinin nga ai lëngu gjumëndjellës e plot ëndrra, hashash i thonë. Dhe, kur u dilte gjumi, ata e gjenin veten në mes të atij kopshti të mrekullueshëm, të rrethuar me gra të bukura e lloj-lloj çudirash të tjera dhe ashtu u mbushej mendja se vërtet gjendeshin në parajsë. Pastaj pinin prapë hashash, binin prapë në gjumë e përmendeshin para Abaudinit, që për ta tani, s'e luante as topi, qe i dërguari i allahut mbi këtë dhé, gjersa i kishte shpënë të shihnin parajsën dhe i kishte kthyer prapë që andej. Pas kësaj, ta pret mendja, ç'u thoshte ai, ata bëheshin copë ta kryenin, vetëm e vetëm që të mund të ktheheshin prapë në atë xhenet ku kishin qenë njëherë. Prandaj dhe s'kishin më frikë nga vdekja. Abaudini çonte e u kërkonte sundimtarëve dhe princërve para, xhevahire e stolira të arta dhe, kush nuk ia dërgonte, bënte mirë ta zinte veten ndër të vdekurit. Që t'i jap fund kësaj historie, thonë se stërgjyshi i sulltanit të tanishëm e mundi Abaudinin e që atëherë hashashinët i shtinë në dorë turqit.

Martini s'iu përgjigj. E di, tani s'janë vetëm turqit që u besojnë të gjitha përrallave që u rrë-

fejné, do t'i thoshte sikur të fliste. Por s'foli. E kuptonte se plaku s'kishte asnjë faj dhe ai s'duhej kurrësi ta fyente, bile duhej ta nderonte, si të moshuar e si njeri që kishte kaluar në gjithë ato luftëra.

Kohët e fundit Martini e ndiente se ishte bërë mjaft nervoz. Mendohej shumë ta mbante veten por, sa vinte, gjithnjë e më shpesh i ndodhte që ta humbiste kontrollin e të niste të bërtiste. I kishte ndodhur kjo sidomos me të shoqen, gjithnjë dy-tri minuta, jo më shumë, pastaj pendohej e i kërkonte të falur dhe ajo përherë ishte gati ta falte. Po brenda vetes ai e ndiente se, të kërkoje të falur gjithnjë në atë mënyrë gati fëmijnore, ishte pa kuptim. Dhe një ditë prej ditësh kishte rrezik që kjo të mbaronte me një të çarë në marrëdhëniet midis tyre, të cilën gjithë të falurat e botës s'do të mjaftonin për ta mbushur...

Dalngadalë, pa e kuptuar as vetë se si, zëri i plakut ishte forcuar, fjalët e tij sesi kumbonin në dhomë aq të forta, saqë mbytnë në kokën e tij çdo mendim tjetër. Ai u mundua të përqendrohej i tëri në kuptimin e tyre.

— Unë u bëra tetëdhjetë vjeç dhe në këto tetëdhjetë vjet ata kanë qenë për ne një fatkeqësi, së cilës s'ke si i bën bisht! Thonë se në fillim erdhën këtej si mercenarë të princërve, pastaj si shpirtra endacake, zunë të vinin tufa-tufa që vritnin, plaçkitnin e prapë iknin. Dhe ashtu u ëmbëlsuan dhe nisën dyndjen me qindra e mijëra dhe u bënë për ne si një makth!

Unë them se edhe me shiun mësohesh, madje edhe me borën, me breshrin e me vetëtimën që të

bën shkrumb! Mësohesh me të gjitha, nga halli! Kurse me ata, kurrë! Sa herë që dëgjoj se po vijnë, ndiej një të mardhur në të gjithë trupin. Dhe mos kujto se e kam nga frika e vdekjes! Kam një frikë shumë më të madhe, kur mendoj se sa shumë ndryshojmë, kur mendoj se një ditë ata do të duan të na bëjnë si veten e tyre! E ke menduar ndonjëherë këtë?

Zëri i plakut u zbeh dhe u zvarg gjersa u shua në shurdhërinë e mureve. Po megjithatë Martinit iu duk sikur nëpër dhomë vazhdoi të endej hija e atij këngëzimi. Dhe pikërisht atëherë iu shkulën nga kujtesa ato mbresa që i ishin ngulur në tru plot dhimbje dy vjet të shkuar, kur kishte kaluar nëpër një krahinë ku s'kishte shumë që kishte shkëlur një ekspeditë ndëshkimore turke. Kishte kaluar përmes mbretërisë së vdekjes. Orë të tëra ecje dhe asgjë të gjallë, veçse kufoma. Kufoma njerëzish, kufoma kafshësh, kufoma shtëpish. Dhe aty-këtu fantazma fshattrash të frikshme si vetë vdekja, të cilave u kishte mbetur vetëm emri. Atëherë ai e kishte besuar atë që kishte dëgjuar për Timurin e çalë, atë prijësin e hordhive të stepës, i cili, pas çdo qyteti që pushtonte, ngrinte male të larta me koka të prera. Jo pirqje, po male ku shkruhej: «Kështu e pësojnë ata që s'më binden.» Për mjaft kohë ishte përpjekur ta fshihte kujtimin e atij udhëtimit diku në mugëtirat e kujtesës, por kishte qenë e pamundur.

Vetvetiu Martini ktheu kokën dhe pa Marjanën që kishte ulur kokën mbi punëdore. U mundua ta merrte me mend se ç'ndryshim do të pësonte ajo fytyrë (që atë çast iu duk shumë e bukur), sikur të

vinte dikush e të thoshte se kishin ardhur turqit. Njëherë, gati tre vjet të shkuar, kur s'kishin veçse pak muaj martesë, atij i qe dukur sikur kishte dalluar një ndryshim të tillë. Sapo ishte rrethuar qyteti... Ajo në të vërtetë s'kishte folur, s'kishte hapur gojën të thoshte asgjë që të tregonte frikë, po brenda një grime, të shkurtër e të gjatë njëherësh, ai kishte vënë ré tek ato tipare aq të dashura diçka të ndryshme, të panjohur... një këputje. Vetëm atëherë... Kurrë më pas... Martini nuk e kishte pyetur kurrë për këtë, se ç'kishte qenë ajo bardhësi e tejdukshme, frika para një së panjohure, të cilën të gjithë e dinin se ishte e tmerrshme, apo urrejtja, që e hiqte gjakun nga rrembat për ta mbledhur të gjithin në zemër? Por ai e dinte se kjo ishte një ndjenjë tepër e ngatërruar.

Pal Mëtrasa vazhdonte të murmuronte me vete atë kuvendim të gjatë. Martini vuri re se sytë e tij të lëngështuar ishin dy gropa të mbushura deri në buzë me lëngun e pikëllimit, një pikëllim të moçëm e të pafund. Po Martinit sepse iu bë se, më tepër sesa pikëllimi, në ato puse ishte vreri i mbledhur në tërë ato vite të luftës kundër turqve!

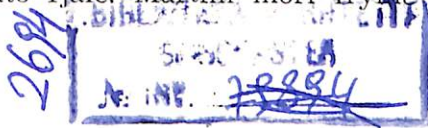
— S'është trimëri të mos kesh asnjëherë frikë. Ja. ta them unë; po të tha njeri ashtu, dije se ja është budalla, ja do të shesë mend. S'ka njeri që të mos ketë frikë nga vdekja. Puna është ta mposhtësh frikën, të bëhesh zot mbi të e t'i thuash: shiko se këtu jam unë, apo jo? Këtë ne e kemi bërë, prandaj dhe kemi luftuar me ta. E di ç'bëri një nga princërit e krishterë, shumë kohë më parë, kur turqit sapo kishin shkelur në Ballkan? Ma ka tre-

guar këtë histori im ungj, ndjesë pastë. Ky princi (s'e mbaj mend si quhej) kishte dëgjuar shumë për turqit, por edhe i kishte parë në një betejë ku kishte marrë pjesë edhe vetë. Na i mori ushtarët e tij dhe i vuri të luftonin kundër turqve natën, në mënyrë që të shihnin vetëm armiqtë që kishin pranë, po jo më tutje, që të mos frikësoheshin nga numri i madh i tyre. Dhe në të vërtetë ai ishte i pari ballkanas që i mundi turqit. Ai i mundi njëherë, kurse ne i kemi mundur me dhjetëra herë, daç nën dritën e diellit tonë, daç nën verdhimën e hënës së tyre! Kurse të tjerët rrinin e bënë sehir dhe, kur fitonim, na thoshin: «Ju lumtë, jeni të zotë!» Na rrofshin fjalët e bukura! Që të gjithë kërkojnë t'i nxjerrin gështenjat me duart e të tjerëve. Ha, a, ha! — zëri i plakut, që zakonisht ishte monoton e i zvargur, saqë shpesh Martinit i dukej si një këngëzim i mërzitshëm, tani kushedi sepse pësoi një ndryshim të beftë. Ishte një zë që ndryshonte orë e çast: herë çohet si një zjarrmi, niste e i vërviste fjalët me vrull, flaturitëse, si një tufë zogjsh të lëshuar befaz nëpër dhomë. Pastaj papritur, tamam atëherë kur ti prisje që ai të çohet edhe vetë në këmbë e të niste të tundte ata krahët e tij të gjatë, që të përzinte fjalët-zogj nga dhoma, zëri i tij papritur binte si i tërhequr nga një peshë mjaft e rëndë, bëhej një fill i stërzgjatur, derisa përfundonte në një të qeshur të hidhur e tallëse, nga ato që vetëm pleqtë mund t'i kenë plotësisht të suksesshme dhe që të futin ngricën në zemër.

Martinit iu kujtua kur e kishte parë për herë të parë plakun në kishë, nja dhjetë a pesëmbëdhjetë

vjet të shkuar. E kishte parë të hipur në pulpit, (meqenëse atë kohë kishte qenë rrethim dhe në mungesë të priftit Pal Mëtrasa kishte bërë për disa muaj punën e predikatorit) e që majë pulpitit e kishte dëgjuar të fliste e të fliste dhe shpejt fjalët për perëndinë, Jezunë e Marinë nisnin të përzi-heshin e të trazoheshin me fjalë të tjera për atë truall ku kishin lindur, me historitë e një xhaxhai të tij që kishte qenë në gardën e Skënderbeut, që në fillim fare, kur ai erdhi në Krudjë. Dhe pak nga pak ai harronte fare se ishte prift. Fjalët e tij përplaseshin nëpër muret e kishës, thyheshin, pastaj copat e tyre formonin prapë bashkime të reja, e prapë nisnin të përplaseshin si kamxhikë të tmerrshëm paralajmërues për ata që do të guxonin të shkelnin besën e dhënë. Atë kohë Martini kishte qenë fare i ri në moshë, po megjithatë edhe tani e sillte fare mirë ndër mend plakun, ashtu siç e kishte parë atë ditë, të hipur majë pulpitit, me flokë e mjekër të gafrruar, të skuqur në fytyrë, duke qëlluar me fjalë njerëzit që e dëgjonin. Kishte pasur sukses si predikator (në mund të quhej i tillë), sepse ato pak herë që kishte folur ai, salla e kishës ishte mbushur plot e përplot. Po megjithatë s'kishte ndenjur dot prift më shumë se dy javë...

Dhe tani plaku po fliste njëlloj si pesëmbëdhjetë vjet të shkuar. Vetëm atë xhaxhanë që kishte pasur në gardën e Skënderbeut kushedi sepse s'po e zinte më në gojë. Kishte dhe një ndryshim tjetër. Atëherë ligjërimet e Pal Mëtrasesh ishin zjarr që shkrinte çdo druajtje e frikë të dëgjuesit. Kurse tani Martini s'po mernte dot vesh se ku donte të dilte plaku me ato fjalë. Martini mori frymë the-

llë. Për disa çaste e mbajti shikimin të ngulur te dritarja, te vezullimi i dritës që binte mbi të. Nga rruga u dëgjua trokëllima e disa kuajve dhe zërat e trashë të burrave, që i nxitnin me të bërtitura. Vuri re se plaku as që u duk se e dëgjoi atë zhurmë. Vërtet ama që s'po e kuptonte dot se ku donte të dilte plaku. Ajo ngricë e zërit të tij i krijonte një fërfëllimë aq të pikëllueshme, sa që, sikur të mendonte atë çast për të ardhmen, do ta kishte përfytyruar si një rrafshinë të hirtë, të shkretë. Por tashmë e kishte bërë zakon të mos e sillte kurrë mendjen te gjërat e rëndësishme, sa kohë që e ndiente veten zemërlëshuar. Pastaj, ndoshta plaku, siç dukej, shfrynte një duf të mbledhur prej kohësh! Njeriu fundja ka të drejtë që në një kohë a në tjetrën të jetë i pikëlluar. Sidomos kur ka shkak. Puna është të mos mbetesh aty, si në një batac moçali, po të dish të dalësh. Apo mos ndoshta plaku po e shihte ashtu të mërzitur dhe e pandehte dhe atë ndonjë nga të lodhurit?

Tani Martini kishte harruar fare se pak kohë më parë kishte ndier mërzi kur plaku kishte filluar historitë e tij. Madje, në të kundërt, ky ligjërim i plakut ishte pikërisht ajo për të cilën ai kishte nevojë, ndaj dhe ia kishte ngulur sytë e mezi priste sa të nxirrte fjalët prej goje.

— Ç'bëmë ne? — Po thoshte plaku. — Ja, i rrëfyem botës, kudo qofshin, se turku s'është as rrufe e as breshër, që bie nga qielli e që s'ke ç'i bën veçse të ulësh kokën e të presësh sa të mbarojë vetiu. Jo, more, jo, ne u provuam se turqit janë njerëz si unë e si ti, çka se janë hordhi e madhe. E keqja është se ata janë të bashkuar, kurse ne,

Evropa, Ballkani jemi të përçarë në njëqind pjesë. Kastrioti ynë i madh fitoi sepse e bashkoi gjithë Arbërinë dhe e bëri një. Merre me mend sikur të bashkoheshin gjithë ballkanasit kundër turkut. Më rrëfente Jako qorri, turqit kishin hyrë në një qytet diku në Ballkan. S'e mbaj mend se ku, po nejtse, kjo s'prish asgjë. Një turk hyri në një shtëpi e gjeti aty dhjetë qytetarë. Dhe ata ishin aq të llahtaritur, sa që s'luajtën nga vendi, po ndenjën dhe pritën ç'do të ndodhte, me përjashtim të një djaloshi që krisi e iku. Ai që e rrëfeu këtë histori më pas, me sa duket. Kurse ata ndenjën duarlidhur dhe pritën vdekjen, të ngrirë në vend, ashtu siç thonë se ngrin lepuri kur sheh sytë e gjarprit. Çmenduri! Edhe me duar t'i ishin sulur atij turku e kishin mbytur! Kurse ata ndenjën dhe e pritën vdekjen pa ngritur fare duart të mbroheshin! Turp!

Plakut po i merrej fryma nga rrëmbimi. Martinit iu duk sikur ja tani ai do të nxihej në fytyrë nga mungesa e ajrit. Fjalët e tij tani ishin përsëri kamxhikë që rrihnin furishëm ajrin e dhomës. Bile atij po i dukej sikur ngandonjëherë e fshiknin edhe atë vetë. Pak, shkarazi, vërtet po megjithatë ndiente një djegësirë të padurueshme.

— Do të thuash që ja, e vranë atë turk, do t'i vinin të tjerët, do t'i zinin dhe prapë zor se do të shpëtonin! Ëh! (në të vërtetë Martinit as që i shkoi ndër mend të thoshte një gjë të tillë.) Njeriu duhet të bëjë atë që ka në dorë, pastaj... Ja, është njëlloj sikur të dalim ne tani e të themi se kot kemi luftuar e luftojmë kundër turqve, se ata janë aq shumë, kurse ne tani jemi kaq pak, sa që edhe sikur t'i mundim, prapë do të vijnë turq

të tjerë dhe në fund të fundit njëherë ky ortek do të na shembë. Po mendove kështu, atëherë kot sa jeton, je llucë moçali, je pleh, e meriton të të shkelin të gjithë me këmbë. Edhe vdekjen bile s'e meriton! As atë! Sepse je akoma baltë, s'je bërë njeri!

Dhoma ishte ndriçuar mjaft. Rrezet e diellit pranveror hynin pjerrtazi gjer në skajet më të largëta të saj. Martini mendoi se duhej të ishte afërsisht mesditë.

— Xhaxha, eja të hamë pak bukë, mua më duhet të iki shpejt se kam radhën e rojës në kështjellë! — Martini foli tërë respekt.

E tërë figura e plakut ishte kreshpëruar. Veçse Martini s'qe në gjendje ta përcaktonte dot se ç'pjesë e saj ta krijonte më tepër këtë përshtypje, koka apo trupi. Ngrica në sytë e tij kishte shkrirë krejt dhe Martinit iu bë sikur tani aty brenda ishte një zjarr që vazhdonte të digjej në heshtje. Plaku, sikur ta kishte pikasur atë që po mendonte ai, i mbylli sytë, mori gotën e verës dhe nisi ta pinte ngadalë. Dalngadalë fytyra e tij u paqëtua, sikur në atë gotë me verë të kishte zbuluar një kënaqësi të rrallë. Kur hapi sytë përgjysmë, u duk sikur u habit që pa sytë e tyre të mbërthyer tek ai me atë ndjenjë respekti. Ndoshta kishte harruar fare se pak më parë kishte folur me ta? Ndoshta pandehte se të gjitha ato që kishte thënë s'ishin veçse mendime që i kishin kaluar nëpër tru?

— Mirë, mirë, — iu përgjigj ftesës së Martinit dhe ia mori krahun si për t'u mbështetur.

Martini mendoi me vete se gjithmonë është e vështirë t'i zbulosh heronjtë sa kohë që janë gjallë.

FLETË NGA DORËSHKRIMI I MARK MATRANIT

...Duke ditur se ardhja e turqve nuk do të mënojë dhe se, po qe se qyteti rrethohet, nuk do të ketë asnjë mundësi për të marrë ndihma, Këshilli i Lartë i Qytetit pranoi propozimin e komandantit për të blerë 8000 thasë grurë nga qyteti R. Propozimin e miratuan të gjithë pa asnjë kundërshtim. Po më pas dolën vështirësi që nuk i kishin shkuar ndër mend as atij më skeptikut ndër skeptikët, sepse qyteti R. kërkoi plot dyfishin e çmimit të zakonshëm për çdo thes me grurë. Por meqë s'mbetej udhë tjetër, ngaqë ata të krishterë u sollën më keq se të pabesët, grurë u ble dhe që të gjithë mallkuam me gjithë shpirt një mijë e një herë grykësinë e pabesinë e qytetit R. Përveç grurit u blenë e u sollën në qytet 100 krerë lopë, 200 krerë dhen, 70 krerë derra, 150 voza me verë, kripë, uthull, vaj, mish pastërma, mjaltë (që është shumë i mirë si ilaç), katran, dru, metal, si dhe armë të gatshme. Për të përballuar të gjitha këto shpenzime, përveç buxhetit tepër të holluar të qytetit e ndihmave të pakta nga aleatët dhe miqtë, të tërë qytetarët vendosën

me zemër të mirë dhe pa u kursyer të derdhnin për mbrojtjen e qytetit një të tretën e pasurisë vetjake.

Ka tri ditë që portat e kështjellës rrinë hapur që kur çel dita e gjersa bie nata dhe në to kalojnë, hyjnë e dalin, si rrallëndonjëherë, karro, kalorës dhe këmbësorë.

Gjer më sot s'dihet asnjë lajm i sigurt për ekspeditën e do të jetë fat tepër i madh sikur ky lajm i pikëlluar të mos vijë kurrë. Po ne i kemi marrë të gjitha masat. Janë çuar kalorës gjer në kufijtë e Maqedonisë e veç atyre janë ngritur dhjetëra qendra me pëllumba korrierë që do të lajmërojnë për çdo shenjë që do të vërejnë. Jemi tani në fund të muajit të prillit dhe që të gjithë, ndonëse zemra nuk ua do e u pikon vrer vetëm kur e shkojnë ndër mend, presin gjakngrirë të vijë lajmi ogurzi i dukjes së barbarëve. Zoti na ndihhtë!...

KREU II

Ata ishin dhjetë veta.

Përreth s'pipëtinte asgjë, veç trokthit të kuajve të tyre. Kishte më se tri orë që kur ajo trokëllimë e rëndë, kumbuese potkonjsh kishte nisur të shponte heshtjen e thellë të natës, dhe megjithatë, ajo luginë, që nën zverdhëllimën e hënës ishte pushtuar nga një shkretim i paanë, s'dukej të kishte të sosur.

Mos vallë po ë mashtronin sytë?! Martini e pa se, sado që të mundohej, prapë ishte e pamundur ta përfytyronte se si dukej ajo luginë nën dritën e diellit.

Tokë barkthatë, njëllojë pikëllimtare si një grua barkthatë! Nga i erdhi ky mendim?! Kishte dëgjuar të thoshin se, andej nga shkonte turku, s'mbinte më as bari, por...

— Nxitoni, djema! Duhet të nxitojmë! — Zëri i Zefit u ngrit lart. Pastaj mbeti pas, i humbur në njomështinë e natës.

Martini e ndjeu se që të gjithëve ua cingëriste nervat ajo pamje e zyrtë shkretimi. Ishte një peshë që doje si e si ta flakje sa më shpejt. Dhe

përsëri po ai mendim i çuditshëm erdhi e iu trazua me trokthën e kuajve. Tokë barkthatë, si një grua barkthatë! Tokë barkthatë... grua barkthatë... Ç'të ishte ky mendim? Nga i lindi?

Ai ishte ende një luftëtar i ri, rrallëherë kishte dalë nga qyteti dhe, për shumë gjëra që dëgjonte, thoshte me vete se ndoshta ishin pak si përralla, se në kohë të tilla të liga njerëzit nxjerrin lloj-lloj historish. Kishte dëgjuar të thoshin se turqit i hidhnin tokës përsipër kripë, madje edhe një lloj helmi, që e bënte atë shterpë përjetë, apo në mos përjetë, për shumë e shumë mote me radhë helmi i tyre ia hiqte tokës të drejtën e mëmësisë. E zëza tokë! Edhe ajo duhej ta duronte dufin e barbarëve, përderisa kishte mbajtur me bukë popullin e arbërve!

Tek mendonte kështu, ndjeu se diçka po ndodhte. Zefi kishte ndaluar dhe të tjerët ndaluan menjëherë pas tij.

— Shikoni një dritë!

S'e kuptoi se kush prej shokëve foli, po sa hap e mbyll sytë shikimet e të gjithëve u përëndruan te ajo përshekënditje e mekët, e dalë nga thellësitë e natës.

— Ç'dreqin do të jetë? — foli kësaj radhe Bep Martini, një burrë rreth të dyzetave, me ca flokë të dendur, që i binin kurorë mbi ballë.

— Le të jetë ç'të dojë! U bënë kaq orë që po udhëtojmë e s'kemi parë akoma asnjë shenjë njeriu të gjallë! — tha Thanasi, një vërsnik i Martininit.

— Këtu veç në takofsh ndonjë turk, se në tërë këtë luginë s'besoj të ketë mbetur arbër!

Martini e njohu nga zëri se po fliste Zefi, komandanti i grupit të tyre. Fjalët e tij u shpërndanë shpejt nëpër errësirën e etur për zhurmë e pas pak prej tyre s'mbeti më asnjë jehonë.

Askush prej tyre s'bëri ndonjë pyetje. Të gjithë e dinin se po shtegtonin nëpër një udhë nga kalonin përherë shpeditat turke, që donin të dilnin në bregdetin e Arbërisë. E dinin edhe se aty pranë s'kishte mbetur më asnjë fshat, se ata ja ishin zhdukur, ja ishin shpërngulur tutje në male. aty ku po shkonin edhe ata që t'i gjenin.

— Ecim ca me hap! — urdhëroi Zefi. — Por pa zhurmë!

Nata herë zverdhej e tëra nën ndriçimin hënor, herë bëhej sterrë e zezë, kur hëna fshihej pas ndonjë reje kalimtare.

Ata ecnin, ndalonin, mbanin vesh e pastaj prapë ecnin, gjersa ai ndriçim i pakuptueshëm u kthye në një zjarr, që dikush e kishte ndezur mes djerrinës.

Asnjëri s'foli.

Shikimet e tyre e bënë disa herë atë copë udhë që i ndante nga njerëzit e zjarrit.

— Sido që të jetë, e mira është të shkojmë të shohim se ç'janë ata njerëz! Le të shkojë Martini me Thanasin. Po me shumë kujdes. Në asnjë mënyrë s'duhet t'ju shohin! Kujdes! — Martinit iu duk sikur zëri i Zefit kishte marrë një tingëllim ledhatar, që përkonte plotësisht me terrin e natës.

Ata të dy u zbritën kuajve dhe nisën të ecnin nëpër atë udhë të ndriçuar nga drita e ftohtë e hënës së ngrënë. Duhej të bënte ftohtë, po të gjykoje nga avulli që dilte sa herë hapje gojën,

po Martini ato çaste ndiente një zjarrmi, që sikur i ishte shpërndarë bashkë me dejet në të gjithë trupin. S'iu desh shumë që të shquanin përhijëzimet e disa kuajve dhe atëherë nisën të hiqeshin barkas.

Pikërisht kur po hiqte aq zor për të rrëshqitur pa u ndier mbi cipën e ashpër të dheut, Martinin i erdhën ndër mend ca fjalë që edhe një herë e bënë të habitej me atë mënyrën e çuditshme se si i vërtiste mendimet e fjalët mendja e njeriut. Dita ka sy, kurse nata ka veshë! Njëlloj siç i lëviznin gjymtyrët, nisën t'i regëtinin në kokë këto fjalë. Dita ka sy, nata ka veshë! Dhe e ndoqën pas për një copë udhë të mirë. Dita ka sy... Gjersa më në fund i erdhi ndër mend se ato s'ishin gjë tjetër veçse fjalët që u kishte thënë Zefi, komandanti i grupit të tyre, kur i kishte njoftuar se gjatë ditëve të para do të udhëtonin vetëm natën, që t'i shmangeshin takimit me ndonjë nga bandat e turqve të fortesave që ishin ngritur në atë luginë. Nata ka veshë...

— Turq! — Në fillim iu duk sikur ishte pëshpërma e erës që i ledhatoi veshin. Pastaj ndjeu bërrylin e Thanasit.

Atëherë dhe ai i pa. Ishin pesë turq që po rrinin ulur rreth një zjarri. Ca gulshe të vakëta ere sollën gjer tek ata gurgullimën e mbytur të së folurës së tyre.

Për një grimë, Martini ngriti trupin përgjysmë, që të shihte se mos gjekundi aty rrotull kishte ndonjë rojë. S'dalloi dot asgjë. Po pikërisht atë çast, njëri prej turqve ktheu kokën e pa drejt tyre. U ngjesh pas tokës. Iu duk sikur ndenji shumë

gjatë ashtu i palëvizur. Ishte i bindur se ai turk e kishte parë. Po murmurima e zërave të turqve vazhdoi të vinte e pandërprerë, e pashqetësuar. një flaturitje e përgjumur, njëlloj si dhe më parë.

— Mua m'u duk sikur më pa! — i pëshpëriti Thanasit.

— S'të ka dalluar, jo, se i ka pasur sytë të verbuar nga zjarri, — iu përgjigj Thanasi. — Eja të ikim tani!

Gjatë gjithë udhës së kthimit për te shokët Thanasit s'i reshti goja. I murmuriste Martinit mu fare pranë veshit, aq sa ky bashkë me fjalët i ndiente në fytyrë gjatë gjithë kohës edhe afshin e ngrohtë të frymëmarrjes. Unë them t'u sulemi menjëherë! Unë them ...kemi për t'i grirë sa të hapësh e të mbyllësh sytë. Ta them unë... se atyre as që u vete ndër mend... T'u sulemi befas, që të dhjetë... jo ata, por edhe pesë herë aq të ishin! Do t'i grijmë... ta them unë!

Dhe për një copë herë të mirë, edhe pasi Zefi dha urdhër që të vazhdonin udhën, Martini e bloi nëpër kokë jehonën e atyre fjalëve.

Dhe, teksa po bluante me vete prapë këto mendime, ndërsa po zbrisnin kuajt që të kalonin më lehtë nëpër shtratin e një lumi të mbuluar me gurë të rrumbullakët e të lëmuar, Zefi, si ta kishte marrë vesh se ç'kishte ai në mendje, tha prerë:

— S'duhet të rrezikohemi në asnjë mënyrë, pa qenë nevoja. Detyra që na është ngarkuar është më e rëndësishme jo vetëm se ata pesë turq, por edhe sikur dhjetë herë më tepër të ishin e ne ta dinim me siguri se i kishim në dorë t'i vrisnim.

Pa dashje Martinit i vajtën sytë te Thanasi.

Po ky e mbante kokën kthyer mënjanë dhe ai s'arriti t'ia shquante dot shprehjen e fytyrës.

Pastaj u rivendos qetësia e mbushur me zhurmën e rrokullisjes së gurëve nën këmbët e kafshëve dhe të njerëzve. Hëna vazhdonte të ndriçonte vendin përreth. Dhe nga të katër anët dukej vetëm ai shkretim i tmerrshëm.

...«Andej nga kanë mbirë këta djaj, s'të zë syri veçse fushë. Fusha pa skaj e pa fund, njëlloj si defi. Dhe aty, në mes të tyre, nëpër vende me ujë, ata rritin kope të mëdha, që ua ruajnë sklevër të rrëmbyer nga të gjithë popujt e racat, kurse kalorës tartarë, që me heshtat e tyre të gjata mbajnë të katër cepat e qiellit, rrinë e mbikëqyrin. Mës gjithë asaj humbëtire rri i pari i tyre, sulltani, të cilit i pëlqen të shohë gjithnjë gjer aty ku të tretet shikimi, se ashtu, me sa duket, e ndien veten më të sigurt. Ndaj dhe ata, ngado që shkojnë, nisin e djegin pyjet e çdo gjë tjetër, që të bëhet shkretëtirë, që të mos u zihet pamja...» ...Kështu rrëfente Jako qorri.

Në të gdhirë mbërritën te qyteza e shkatërruar e Danjës. Dhe gjithë ditën e kaluan mes gërmadhave, ku tani, shqetësimi i turbullt që u kishte ngjallur shkretimi, u kthye në një rëndim të padurueshëm. Asnjë prej tyre s'kishte dëshirë të fliste. Madje edhe kur lëviznin përreth, në gjurmët e asaj braktisjeje, Martinit i bëhej se secili prej tyre mendohej të bënte sa më pak zhurmë.

Vetëm një herë foli Bep Martini, atëherë kur tha me një buzëqeshje të hidhur:

— Ma pret mendja se këtu do të flemë të qetë. S'ma ha mendja që turqve t'ua mbajë të duken

në këto anë! Ca frikë nga fantazmat e tërë atyre njerëzve që kanë therur mbi këto kalldrëme duhet të kenë! Apo s'është ashtu?

Martini u shtri nën hijen e një muri gjysmë të rrënuar dhe për një copë herë të gjatë kundroi grumbujt e reve që shkonin nëpër qiell.

Ashtu e zuri gjumi. Dhe bëri gjumin më të keq që mund të bëhet, një gjumë të mbushur plot me ëndrra të frikshme, që e zgjuan kushedi sa herë.

Dhe kur më së fundi erdhi mbrëmja, të gjithë nxituan të iknin nga ai vend që ua kishte helmuar zemrat me aq trishtim.

Nata ra shpejt. Pas dy orësh rrugë dolën nga lugina dhe nisën ngjitjen nëpër një kodër.

Përreth s'dëgjohej gjë tjetër veç klithmave të te zogjve të padukshëm të natës.

Udha ishte e përpjetë dhe e vështirë, por ata nxitonin që t'i largoheshin sa më shpejt asaj lugine. E ndienin se, sa më larg shkonin, aq më shumë çliroheshin nga ajo tendosje e lodhshme, që s'i kishte lënë për asnjë çast gjatë dy ditëve të para të udhës.

Martini ndjeu të ftohtë dhe ngriti jakën. S'mendonte thujse asgjë, tërë vëmendjen e kishte përqendruar tek udha, nga frika se mos pengohet e rrëzohej. Herë pas here ndiente diku në zverk frymëmarrjen e nxehtë të kalit, që po e tërhiqte pas kapistre.

Edhe pasi doli dielli, vazhduan udhën. Ende

s'kishin parë frymë të gjallë njeriu, po sidoqoftë, pak nga pak, por e harronin atë ndjenjë të hidhur trishtimi që u kishte lënë shurdhëria e luginës. Pannë disa herë shenja që tregonin se jo shumë kohë më parë ato faqe kodrash kishin qenë të mbjella me vreshta. Përreth tyre ngriheshin cicërimat e zogjve dhe dheu ishte i gjelbëruar, tamam si në pranverë. Bile disa herë ata panë t'u kalonin nëpër këmbë ca lepuj të egër, të hirtë.

— Fshati i parë që po kërkojmë, gjëkundi këtej rrotull duhet të jetë! — e theu heshtjen Zefi.

Kishte hipur tri herë majë shkëmbinjve, kishte vënë duart si hinkë në gojë e kishte thirrur me sa zë kishte: eh-ejej eee..., ashtu siç lëshojnë kushtrimin malësorët sa herë që ngjiten në majat e larta e i afrohen qiellit. Po s'kishte marrë asnjë përgjigje.

I hoqi prapë armët, parzmoren e hekurt dhe nisi t'i ngjitej një shkëmbi në krah të shtegut. Si një shpend i stërmadh e i verbër, thirrja vazhdoi të përplasej nëpër faqet e kodrave dhe të shkëmbinjve përreth për një copë herë të gjatë, gjersa humbi e u tret nëpër guvat e malit përballë.

Dhe menjëherë pas saj u dëgjua një sokëllimë tjetër e pasuar nga drithërima e zgjatur e jehonës.

Ata që ishin poshtë s'panë dot gjë, po Zefi dikujt i bënte shenja me të dyja duart. Martini mendoi me vete se njeriu, sikur vetëm një herë ta kishte parë Zefin, kishte për ta pikasur edhe mes një turme prej qindra vetash, trupin e tij të madh, me ata krahët tepër të gjatë, që i përkundeshin anash, aq sa dukej sikur e pengonin kur ecte.

Edhe më pas, si mbërritën në fshatin e parë, tek e shihte duke u folur fshatarëve, Martini kishte menduar se ishin pikërisht ata krahë tepër të gjatë, që me lëvizjet e tyre të pareshtura i jepnin forcë gojëtarisë së Zefit.

Një varg fytyrash të vrenjtura e të rënda e vërenin Zefin me ngulm, si të ishin duke ia thithur fjalët prej goje.

Dhe ai brenda një kohe fare të shkurtër ua tha të tëra. U tha se së shpejti pritej të vinte një ushtri shumë e madhe turke, më e madhe se ajo që kishte ardhur vitin e shkuar, një ushtri që donte të shtypte edhe ato pak qendra të qëndresës që kishin mbetur në Arbëri. Tha se ato pak qytete që ishin ende të papushtuara, kurrsesi s'do të mund t'i qëndronin rrebeshit të barbarëve, po që se të gjithë arbit, ata që për të mbetur të lirë ishin ngjitur maleve, nuk do t'u ndihmonin. T'i ndihmonin me njerëz e me ushqime, po së pari duke luftuar edhe ata në atë mënyrën e tyre, duke sulmuar vazhdimisht repartet e shkëputura turke apo karvanët që do të mbanin me bukë tërë atë mizëri njerëzish. Se pikërisht për këtë qëllim, për të lidhur këto veprime, qyteti i tyre kishte dërguar ata dhe grupe të tjera kalorësish, që kishin shkuar në krahina të tjera të Arbërisë.

Asgjë s'pipëtiu për një copë herë të gjatë, pasi Zefi mbaroi së foluri dhe u ul, në krye të sheshit, pranë më pleqve të fshatit.

Dhe kështu, duke rendur tërë kohës nga një majë mali në tjetrën, aty ku përthyerje të vendit dhe rrëpira të frikshme e shndërronin një grusht shtëpish, të ngjeshura njëra pas tjetrës, si t'i ruheshin ashtu rrezikut, në kështjella natyrore, ata mblihdnin njerëzit, pleqësonin punët, thurnin plane e bashkërenditnin lidhje. Dhe gjatë tërë kësaj kohe, bashkë me ta, si një korb i madh, që lëshonte kudo zinë, fluturonte lajmi që ata mbartnin me vete: turqit ishin duke ardhur përsëri, kësaj here edhe më të shumtë. Nata ishte pranë!

Kaluan nëpër shumë fshatra, pjesa më e madhe e të cilave ishin fshatra të fushës, që ishin shpërngulur vite më parë aty majë maleve. Martinit herë-herë i krijohesh përshtypja e çuditshme, sikur vetë jeta ishte duke i braktisur fushat dhe ultësitrat dhe kishte prirje të ngjitej gjithnjë e më lart, aty pranë, ku toka niste të çikej me qiellin. Ishte njëlloj sikur dheun e sheshtë po e pllakoste një përmbytje e tmerrshme.

Ca nga fshatrat kishin marrë me vete aty lart edhe emrat që kishin pasur poshtë në fushë, po kishte dhe të tjerë që kishin ardhur në ato maja e shkrepë, të ngutur, pa emër. Dhe megjithëse tani ishin bërë vite që kur ishin larguar, prapë malloheshin njëlloj si në fillim për ato vise që kishin lënë poshtë, aty ku mbi ca grumbuj rrënojash, mbi ato kryqe të drunjtë të ngulura majë ndonjë bregoreje, ku nja dy qiparisë vazhdonin të furshullonin mbi varrezat, endej akoma i shkretë e

pikëllimtar emri i braktisur i fshatit të tyre. Martini kishte bindjen se ishin pikërisht banorët e këtyre fshatrave pa emër ata që ishin më të gatshmit të sakrifikonin gjithçka, vetëm e vetëm që të mund të rifitonin emrin e tyre të humbur.

Në ditën e dhjetë, që kur ishin larguar nga qyteti, varg njëri pas tjerit, ata kishin marrë një shteg të ngushtë dhe mjaft të thepisur, që shpejt i nxori në një pllajë të djegur, me sa dukej jo shumë kohë më parë. Kuajt ia kishin lënë një udhërrëfyesi që t'i zbriste poshtë në luginë, ku do të dilnin edhe vetë dy ditë më vonë, pasi të shkonin dhe në tri fshatrat e fundit thellë maleve. Ecnin midis një shkretimi të murmë tokash, ku era vraponte duke ngritur re të hirta pluhuri dhe gjatë tërë kohës Thanasit s'i pushoi për asnjë çast goja; madje edhe kur niste të gulçonte nga mundimi, ngaqë udha vinte e përpjetë, prapë llafosjen nuk e linte. Dhe atyre, donin s'donin, nga hera në herë vinin e u futeshin në vesh copëza të shkëputura nga ai ligjërim dhe atëherë për një çast e humbisnin mendjen. Ishte një varg i gjatë kujtimesh të një udhëtimi që Thanasi kishte bërë dikur në ato anë. Ndoshta ishte pamja e përzishme dhe e shpërfytyruar e vendit, apo ndoshta diçka tjetër, që ia shtiu në shpirt tërë atë duf e zjarr të fjalëve të tij.

Po mbase ato s'ishin veçse shkëndijë që i vunë zjarrin një vandaku të mbledhur me kohë. Sido që të ishte, Martini ndjeu në gjoks një dhimbje që gati i mori frymën.

E dëgjuan Thanasin të përmendte kushedi sa herë fjalët bistakë të mëdhenj rrushi dhe e mo-

rën me mend se e kishte fjalën për një kohë vjel-
jeje rrushi në ato kodra, tani të zhuritura e pa
jetë. Dhe Thanasi mbante mend se si aty mes
vreshtit kishte parë me dhjetëra burra e gra që
me këmbët e zbatthura shtypnin rrushin e mble-
dhur për të nxjerrë prej tij lëngun e verës. Dhe
betohet e stërbetohet se ata njerëz gati gollomesh,
të lyer nga këmbët te koka me lëngun e trashë e
të kuq, me kokrrat e rrushit të ngatërruar gjer
edhe te leshrat, të dehur nga era e fortë e mushtit,
kërcenin vallen, më të bukur që ai kishte parë. Le
që s'besonte të shihte më valle të tillë sa të ngryste
ditët! Dhe pastaj Thanasi zuri të këndonte ca
copëza të shkëputura këngësh, të cilat, siç thoshte
vetë ishin pikërisht këngët që kishin kënduar ata
njerëz të gëzuar ditën e festës së verës së re në
atë mot të shkuar. Dhe zëri i zvergur i Thanasit
mbushte hirësinë e pejzazhit me një vajtim rrë-
qethës, që tutje kumbonte si një uturimë e ngi-
njur me dhimbje që u futi të dridhurat të gjithëve.

Nga thellësitë e kujtesës dolën njerëz, vende
e troje, me të cilat diçka i kishte lidhur.

Vdekja e dheut s'është më pak e dhimbshme
sesa vdekja e njeriut!

Martini e kuptoi se kombi që i ishte mbledhur
në grykë po i lëngështonte sytë.

Duke dalë nga ai peizazh, me ato kodra që
dremitin nën pikëllimin e braktisjes, u gjendën
para një kodrine të gjelbëruar, ku, pranë një rra-
pi të madh të zgavërt, ishte ngritur një famulli e
vogël. Në të parë famullia e Kilisës rrëfente shu-
më e moçme dhe këtë përshtypje ta shtonte edhe
më shumë prifti plak, at Gjoni, që doli për t'i

pritur. Ndenjën aty nja një orë, apo diç më tepër, duke kuvënduar me atë famulltar, të quajtur at Gjoni, që dukej njeri i ditur, që e njihnte mirë historinë e moçme e të re të Arbërisë.

Prifti i shpuri brenda në famulli dhe aty, nën dritën e një pishtari, u dëfteu muret e saj të pikturuara nga një piktor që, siç thoshte ai, në kohën e tij, domethënë nja dyqind e kusur vjet më parë, kishte qenë i famshëm, por që sot thujse i qe harruar emri. Dhe kur të gremiset kjo famulli e fundme, ku ka lënë shenjë dora e tij mjeshtërore, shtoi ai, s'ka për të mbetur më asgjë nga ajo lavdia e tij, që dikur dukej sikur s'do të kishte kurrë mortje. Po fundja, tani që po gremisen kaq shumë gjëra, shumë më të mëdha, s'është për t'u çuditur pse humbin dhe ca piktura, paçka se aq të bukura!

Zëri i priftit plak ishte i zvergur e i hidhur e, kur reshti së foluri dhe në heshtjen e zezë të famullisë s'ndihej asgjë më përveç kërcitjes së drurit të pishës që po digjej, Martinit iu duk sikur dëgjoi diku thellë, brenda kafkës së tij, goditjen e verbër me një ritëm të rëndë, të ngadaltë, të daulleve të turqve, që niseshin për luftë.

Prifti plak u foli gjatë, ashtu më këmbë, siç ishin, dhe Martinit iu duk sikur ai e bënte këtë me qëllim, se ashtu të kredhur në një dritë të tymosur vravashke, me pamjen e engjëjve dhe të demonëve të pikturuar nëpër mure, me ato ngjyra të gjelbra e të kuqe që sikur farfurinin nga një dritë e brendshme, fjalët e tij bënin shumë më tepër efekt. U bëhej sikur i ndienin trupërisht ato për të cilat po u rrëfente at Gjoni. Një mbretëri ndryshku, ja se ç'duan të vendosin ata në Arbëri

(Martini vuri rë se gjatë gjithë bisedës ai nuk zuri asnjëherë në gojë fjalën turq), që pak nga pak të gremisen të gjitha muret e bëra nga ne në dhjetëra shekuj, daç me gurë e me llaç, daç me fjalë e me pëndë. Ndaj dhe unë kam ardhur këtu që të jetoj fill vetëm, si egërsirë, që t'u shërbejë deri në fund dhe të mos i lë të gremisen (sa shumë që e përdorte këtë fjalë!) këto mure të vyera. Të paktën sa të jem unë gjallë!

Më pas, ndërsa po iknin, ai u rrëfeu se dikur kishte shërbyer në një famulli diku në fushë, në jug të Arbërisë. Se aty kishin jetuar nën turqit për dhjetë e më shumë vjet dhe kishin hequr të zitë e ullirit! Se turku, veç të tjerave, u kishte vënë taksa aq të rënda, saqë fshatarëve s'u dilte buka as për ca muaj në vit. Dhe kështu, të rrëfeje hallet e tyre, s'kishte të sosur! Dhe gjatë tërë kohës banorët e shkretë të atyre anëve i ishin lutur e lutur përëndisë që t'i ndihte në ato orë të zeza, që t'i shpëtonte nga zgjedha e barbarit. Po përëndia, me sa dukej, ja ishte shurdhuar, ja ishte zemëruar me ta, se asnjëherë s'u dha ndonjë shenjë, qoftë edhe vetëm për t'u dëftyer se i kishte dëgjuar. Dhe, si i thonë fjalës, një kishte që s'të ndih, mos iu fal. Banorët e të pesë fshatrave të famullisë së tij ishin mbledhur dhe e kishin pleqësuar këtë punë dhe më së fundi kishin vendosur të mbanin kreshmë të gjata e të forta me rastin e pashkëve që po vinin. Dhe në qoftë se zoti i madh dhe i gjithfuqishëm s'do t'i dëgjonte as kësaj radhe, ata do ta braktisnin atë, përëndinë e të krishterëve. Ashtu së paku do të shpëtonin nga taksat më të rënda që turku u vinte banorëve

kaurë apo rajave, siç u thoshin ndryshe. Dhe ashtu bënë në të vërtetë e unë s'kisha llaf që t'i qortoja, se e dija që ata kishin të drejtë të bënë jo vetëm aq, por edhe më shumë, se kishin kaq vjet që luftonin kundër të pafëve, duke i humbur të gjitha dhe bota e krishterë e perëndia s'kishin bërë asgjë për t'i ndihmuar. Apo s'ishte ashtu?

Zëri i at Gjonit ishte i ngjirur, kur ata i lanë lamtumirën dhe u larguan.

Para se të binte muzgu, u vunë prapë për udhë. U kishin thënë se jo shumë larg rronte një plak, të cilit i ishte dëgjuar gjithnjë fjala në ato anë. Atyre u kishte rënë në sy nderimi i thellë që mbushte zërin e njerëzve, sa herë flitnin për atë plak.

Dhe ndoshta ishin të gjitha këto arsye që ia ngulitën Martinit atë mbrëmje aq fort në kujtesë! Se, përndryshe, s'kishte pse të mbante mend ca hollësira, që zakonisht i shkitnin 'e humbisnin prej kujtese fare shpejt. E ç'gjë tjetër të veçantë kishte pasur ajo puhiza e lehtë që kishte nisur të frynte, duke shushuritur ëndshëm gjethet, sapo ata kishin lënë fshatin e fundit? Apo ajo vithisja e dheut një çerek ore larg nga fshati? Apo ai trunngu i trashë që ishte rrëzuar dhe u kishte zënë udhën? Pa dyshim as gjë tjetër përveç vetëdijes, se ajo udhë po i shpinte për te një njeri që kishte shumë të ngjarë të ishte i veçantë, në një mënyrë që ata tani për tani s'e merrnin dot me mend.

U kishin thënë se udhërrëfyesi do t'i priste diku në udhë. Dhe pikërisht Martini e pikasi i pari dialin e ri malësor. Ishin duke ecur tërë kujdes se mos ngatërronin udhën, kur atij i zuri veshi

gurgullimën e ujit diku mes gjethurinës së dendur. Zbriti i vetëm poshtë shtegut dhe pranë burimit pa një burrë të gjunjëzuar që pinte ujë. Ishte i veshur me një palë rroba të hirta shajaku, të puthitura mirë pas trupit, që rrëfenin mjaft të vjetra dhe s'dukej të kishte armë me vete.

Martini s'bëri zë, e kundroi një copë herë atë të panjohur. Pastaj bëri disa hapa dhe mbi syprinën e ujit u ndeshën shikimet e të dyve. Tjetri ngriti kokën dhe e pa drejt në sy. S'dukej të ishte më shumë se njëzet vjeç. Fytyrën e kishte të rumbullakët e të freskët. Martini u habit për shpejtësinë me të cilën ai rrëmbeu që mes barit një shpatë të shkurtër e tehgjerë, të cilën s'e pati vënë ré.

— Cili je ti? — e pyeti djali Martinin.

Martini iu përgjigj:

— Unë ju po ju prisja, — tha atëherë djalo-shi dhe i zgjati Martinin dorën. — Do t'ju dëftej udhën. Po të tjerët ku janë?

Martini bëri me shenjë drejt kreshtës.

Pas pak, që të njëmbëdhjetë ishin duke ecur nëpër shtratin e tharë të një përroi. Përroi i Hijes, siç i thoshin.

Udha ishte e përpjetë, aq sa të dukej si një shkallare e varur nga qielli.

Hijet e mbrëmjes po zgjateshin.

Ata s'flitnin. Vetëm një herë foli Zefi, më shumë me vete, po Martinin iu duk sikur të gjithë e dëgjuan.

— Edhe kjo e përpjetë na duhej tani!

Ishte herë e parë që Martini e shihte të lodhur.

Diçka e ngjashme me një hije iu shfaq be-

fas para syve, me një përplasje të heshtur kra-hësh. Ai, më tepër se e pa, ndjeu valën e ajrit që iu përplas fytyrës. Martiniç do t'i kujtohej për shumë kohë rrëqethja e atij çasti. Ishte shumë i lodhur, nervat për një grimë e kishin lënë, veten e kishte ndier tepër të brishtë dhe kishte pasur frikë.

— S'është gjë! Ndonjë zog që, siç duket, e trembën! — i kishte thënë djaloshti dhe Martinit iu bë sikur ai njeri ishte në gjendje të shihte se ç'ndodhte brenda mendjes së tij.

Dhe atëherë deshi të thoshte domosdo diçka, para se të shuhej fare jehona e fjalëve të tjetrit, sepse e kishte ndier veten ngushtë. Ndaj dhe e kishte pyetur:

— Si quhesh?

— Gjergj.

— E gëzofsh!

Kështu vazhduan të ecnin gjersa tutje, aty ku majat e një tufe pemësh përkundeshin lehtë mes yjeve, dalluan shtëpinë.

Kishte rënë natë e thellë.

Në fillim Martinit iu duk sikur asnjë shenjë s'rrëfente se në atë ngrehinë banonte njeri. Madje edhe pasi u avitën, përsëri iu bë sikur dhe vetë era, që kalonte përmes gjethit të ri të pemëve, lëshonte një ankim shkretimi. Pastaj dalloj një ndriçim të dobët në njërën nga dritaret.

— O Kolë! Hape portën, se ke miq! — bërtiti Gjergji.

Kulla heshtte. Dhe përsëri Martinit iu duk sikur ai zë nuk ishte në gjendje të sillte as edhe ndryshimin më të vogël në ato mure të larta e të

errëta guri, në dritaret-frëngji, në portën e vogël të drunjtë (përmbi të cilën shqoi një gjysmë rruzulli të skalitur në gur, që i ngjau me një gji gruaje). Madje as edhe në atë ndriçim të zbehtë që rridhte prej dritares së katit të sipërm e që i shëmbëllente një dritëze të ngrirë, njëlloj si ai shkëlqimi i paktë që lëshon akulli kur mbi të pikëzon verdhësia e hënës.

Edhe vërtet, për disa çaste asgjë s'pipëtiu. Martini pati të ftohtë.

Gjergji thirri përsëri dhe kësaj here Martinit iu duk sikur jehona e zërit të tij u mbështoll përreth kullës, duke ia bërë asaj pamjen edhe më të përgjumur.

Më së fundi nga brenda kullës erdhi kumbimi i rëndë i një palë hapave. Pastaj gërvima e një llozi të rëndë që po tërhijej. Martini u çudit dhe vetë se sa e zhurmët ishte gjithçka që vinte prej asaj kulle.

Një burrë, i cili nuk shquhej mirë për shkak të gjysmëterrit të korridorit, i udhëhoqi për te një dhomë e madhe e ndriçuar vetëm nga drita e zjarrit që digjej në oxhak. Pak nga pak, në mënyrë të çuditshme, dhoma nisi të mbushej me burra të veshur me atë petkun e rëndë, karakteristik të malësorit. Ata hynin nga dy e nga tre e nisnin të kuvendonin me të sapoardhurit, si t'i njihnin prej kohësh. Shpejt në dhomë u bënë mbi dyzet veta.

Më vonë, Martini s'mbante mend ndonjë gjë kushedi se çfarë, vetëm copëza bisedash, të ngjashme me ato që kishin bërë në të gjitha fshatrat ku kishin shkuar. Gjatë tërë kohës ai e kishte pasur mendjen te dera, nga priste të hynte plaku.

Kishte dëgjuar shokët e tij që pyetnin për plakun dhe që gjithmonë u ishin përgjigjur prerë: Do të vijë.

Pak më pas të gjithë u ulën përgjatë një tryeze prej dru pishë. Mbi tryezë kishte disa pjata e kupa, por ato ishin bosh. Martinin po e grinte uria, s'po mernte vesh se ç'prisnin që s'po u jepnin për të ngrënë, gjersa i kishin ulur në atë tryezë. Dalngadalë edhe fjalët shteruan dhe në dhomë vazhdonin të ndiheshin vetëm kërcitjet e herëpashërshme të druve që digjeshin në oxhak.

Ç'prisnin, ashtu, vallë?!

Iu duk sikur padurimi po e rëndonte gjithnjë e më tepër ajrin. Madje pati përshtypjen se dhe të zotët e shtëpisë s'ishin më të qetë dhe s'po i fshihnin dot më shenjat e shqetësimit.

Martini ndeshi shikimin e Gjergjit. Tjetri ngriti supet.

U ul pranë Martinit dhe i pëshpëriti fare pranë veshit, aq sa dhe ai mezi e kuptoi:

— Presin të vijnë ca nga burrat e shtëpisë. Kanë shkuar që mbrëmë për të sulmuar një nga ato bandat e turqve, që vijnë e enden gjer këtu pranë! Janë bërë merak se s'po kthehen!

Zjarri bubulak i oxhakut e kishte kredhur gjithë dhomën në një ngjyrim të kuqërremë.

Një nga burrat e shtëpisë u ngrit nga vendi dhe vajti e vuri në oxhak një trung të trashë.

E pikërisht atëherë porta u hap dhe hija e tij pushtoi gjithë dhomën. Plakun e mbanin për krahu dy nga djemtë.

Martini kishte ndier frikë kur e kishte parë në fillim. Në pamjen e tij kishte diçka krejt të

pazakontë e ngjethëse. Plaku ishte trupgjatë. Fytyra s'i shquhej mirë, po në të, mes gjurmëve të një vjetërsie të pamatshme, kishte një gjymtësi e cila i jepte atë pamje të përçudnuar. Martini s'e vuri dot re menjëherë se ç'ishte. Pastaj pa se plaku i mungonte hunda. Një copë herë më pas, kur kishin nisur të hanin, vuri re se si plaku futi dy lugë gjellë në gojë, njëren pas tjetrës, pa e ulur fare kokën të shihte pjatën, siç do të kishte bërë çdo njeri tjetër. Martini e kuptoi se plaku s'i kishte as sytë. Dhe atëherë e kuptoi se kishin qenë pikërisht ato dy zgavra boshe, të thella, që i jepnin plakut atë pamje të beftë e të frikshme. Që prej tyre, dukej, dilte ajo gërhitja e vazhdueshme e plakut.

Një vajzë e re, me një shprehje të bukur dhe kryeneçe, nisi të vërtitej haplehtë rrotull tryezës. duke u shërbyer.

Zjarri vazhdonte të përskuqte dhomën.

Të gjithë po hanin, të heshtur dhe të përçenduar, vetëm plaku rrinte me kokën mbështetur pas shpinës së lartë të karriges, kurse mjekra e gjatë, e bardhë i dridhej lehtë. Martini kishte një dëshirë të madhe ta pyeste Gjergjin se si ishte puna e hundës së prerë dhe e atyre syve të zbrazët të plakut, por atë çast s'ia mbajti ta thyente i pari heshtjen.

Vetëm të nesërmen e mori vesh se plaku i kishte humbur sytë e hundën shumë e shumë vjet të shkuar, atëherë kur turqit s'kishin shumë që kishin nisur të hynin në dheun e Arbërisë. Ai kishte qenë një prijës dhe si të tillë e kishin dorëzuar peng te turqit, si garanci për bindjen e

njërit prej zotërve të Arbërisë së asaj kohe. Dhe prej andej ishte kthyer ashtu i gjymtuar. Hollësi të tjera Martini s'mësoi, por as që i duheshin! E dinte se turqit e kishin zakon t'i gjymtonin pengjet, ngaqë mendonin se në atë mënyrë do t'i bënin të paaftë për të udhëhequr.

Në dhomë vazhdonte të ishte një qetësi e plotë. Dëgjohej vetëm përplasja e lugëve dhe mbllaçitja e ndonjërit, që i përplaste buzët më tepër nga ç'duhej. Martini mendoi se, me sa dukej, që të gjithë prisnin ta merrte fjalën plaku i pari.

Atëherë kur dukej se heshtja do të zgjaste pafundësisht dhe ajo darkë do të mbetej deri në fund memece, Zefi s'kishte duruar dot më dhe kishte nisur të fliste. Kishte rrëfyer për gjendjen e qytetit të tyre e për atë që dinte për Arbërinë në përgjithësi, për forcën e turkut, që dukej se prapë po vinte me një ushtri më të madhe, për dobësinë e Evropës e cila, e copëtuar dhe e përçarë në dhjetëra e dhjetëra pjesë, s'ishte në gjendje ta kundërshtonte barbarin. Kishte folur e kishte folur dhe hija e tij ia zmádhonte mbi mur çdo gjest në mënyrë groteske, gjersa befas dera e dhomës u hap dhe në prag të saj u duk një figurë me një pamje të çuditshme.

Dy-tre burra nga të shtëpisë brofën menjëherë në këmbë dhe vrapuan t'i dilnin përpara. Martini vuri re se në të vërtetë ajo shëmbëlltynë që kishte zënë pragun e derës s'i përkiste veçse një burri shpatullan, fytyrëgjatë dhe nofullgjerë. I sapoardhuri ishte i tëri i gjakosur dhe dukej që mezi mbahej në këmbë. Kur foli, zëri i tij u ndie si një gërvishtje:

— Gjysh, ramë në kurth! S'kishim ç'bënim!
Ata ishin shumë! U vranë pesë nga ne. Ndoci me
Franin janë matanë të plagosur! S'kishim ç'bënim!

Sa reshti së foluri, ai pështyu përtokë gjak
dhe vazhdoi të qëndronte në këmbë sikur priste
t'i thoshin se çfarë duhej të bënte. E gjithë pamja
e tij të krijonte menjëherë përshtypjen e një tër-
bimi që mezi përmbahej.

Ajo pauzë heshtjeje që pllakosi dhomën ishte
gjëja më e padurueshme. Martini e ndjeu veten si
mbi gjemba. Ishte e pamundur të duroje gjatë ash-
tu dhe ai ishte i bindur se dikush do të kishte
bërë diçka që ta thyente atë akull që vazhdonte
të përhapej me aq shpejtësi, edhe sikur të mos
kishtin qenë ato fjalë aq të pushtetshme që, të
thëna me një zë të mbytur, kishin mbërritur gjer
te skajet e dhomës.

— Dhe përtokë kur ecën zogu, rrëfen se është
me krahë!

Martini mezi arriti t'ia mbushte mendjen ve-
tes se ato fjalë, që ende vazhdonin të kumbonin,
kishin dalë prej gojës së plakut.

Më pas, si kishte kaluar efekti shkruftues i
atyre tingujve, kishte arritur të kuptonte se ç'do-
nin të thoshin ato fjalë dhe mendoi se ato ishin
një përgjigje si për atë që kishte thënë Zefi, ashtu
edhe për atë lajm të trishtuar që kishte sjellë i
plagosuri.

Dhe s'ishin dashur veçse fare pak çaste që t'i
përtypte ato e të kuptonte se i ngjanin një porte
të vogël pa shumë dukje, pas së cilës hapej një
fushë e madhe, ku mund të vëreje aq shumë
hapësirë, dritë, shpresë.

Në fund të asaj nate, pasi e kishte dëgjuar plakun të fliste kushedi sa herë, Martini u bind se ai njeri kishte aftësinë që t'i shtrydhte e t'i shtrydhte mirë e mirë të gjitha fjalët në kokën e tij, aq sa, kur t'i nxirrte prej goje, në to të mbetej vetëm fjala më e domosdoshme.

Zëri i tij vinte i largët, ca si i shkërmoqur, me një kumbim krejt të veçantë. Dukej sikur s'dilte prej gryke, por thellë prej brendësisë së trupit.

Martini mendoi me vete se ashtu duhej të kishin folur edhe orakujt e lashtë grekë! Edhe ata s'kishin pasur sy! Gjithnjë, kur rrëfehej për ta, thuhej se ishin pleq të verbër. Fundja njeriu, që ka dhuntinë të shohë aq larg, mes mjegullimit të kohës, s'ka ç'i do sytë për të parë cikërrima që i ka mu nën hundë! Njerëz të tillë duhet të kenë një palë sy të ndryshëm nga të tjerët. Me siguri që ashtu duhej të ishte!

Shpeshherë gjatë asaj nate e folura e plakut i tingëlloi gati profetike. Dhe, që të thuash të vërtetën, edhe pamja e tij, edhe ajo mënyrë e veçantë e të folurit e ndikonin një përshtypje të tillë. Tek mendonte kështu, i shkuan sytë vetiu te krahët e plakut, që edhe pasi zhdukeshin nën cohën e këmishës, s'e fshihnin dot hollësinë e tyre të jashtëzakonshme.

Pas një çasti ai pa përballë vetes atë burrin e gjakosur, që ishte ulur dhe po rrinte si i ngrirë.

Iu duk sikur era e gjakut kishte rënduar ajrin e dhomës. Pastaj u përqendrua sërishmi te fjalët e plakut.

Plaku atë çast po rrëfente për veten se si ai kishte lindur pikërisht atë mot kobzi, kur turqit

kishin pllakosur për herë të parë në Arbëri, atë mot kur vera e tyre kishte nisur të merrte shijen e helmit dhe buka shijen e lotit. Dhe duke folur për atë mot të largët, kur kishte marrë fund lulëzimi i Arbërisë dhe kishin nisur fatkeqësitë e mallkimi i luftës së pafund me turqit, ai kishte humbur, pak nga pak në botën e kujtimeve dhe kishte rrëfyer për shumë ngjarje e njerëz që s'ktheheshin më. Dhe pastaj Martini e dëgjoi tek thoshte me zë fare të ulët: «Kam rrojtur e kam luftuar, kam bërë djem dhe vajza dhe ata më kanë bërë plot nipër e mbesa. E pra, unë e rrojta jetën time, jam vyshkur dhe pres të vdes». Ai e tha fjalën vdekje si fjalën më të zakonshme, sikur të thoshte do të shkoj në shtrat, kurse Martinit i qe mbushur mendja se ai njeri fare mirë mund të ishte i pavdekshëm! Sado i pazakontë që ishte ky mendim, ai prapëseprapë nuk e shkulte dot nga koka. Nëse kishte vërtet njerëz të pavdekshëm, ky plak duhej të ishte një ndër ta. E përfytyronte atë plak si një lis të madh, në trungun e të cilit kanë mbirë me dhjetëra degë të trasha e të holla, që marrin jetë prej tij.

Dhe duke e ngarë atë vazhdë mendimi më tej, Martini mendoi se në njëfarë mënyre ai plak kishte një lidhje krejt të veçantë me qytetin e tij. Ose më mirë të thoshte, jeta e këtij plaku, që kishte ardhur në këtë botë atë mot kur Arbërinë e kishte pllakosur fatkeqësia, me jetën e qytetit të tij, të cilit s'i dihej moti i lindjes. Se ç'ishte, ai s'e thoshte dot! Por as që e vrau mendjen shumë. E ndiente plotësisht se ai mendim që ai s'ishte i zoti ta kthjellonte gjer në fund me fjalë,

kishte diçka të vërtetë. Ai plak ishte një simbol i qytetit të tij. Po si tha plaku pak para se të çohet! Ishin ca fjalë që ai i kishte veçuar nga gjithë të tjerat sa u thanë asaj nate. «E shoh të ardhmen të zezë, si ato retë e nxira, që shtullungashtullunga s'rreshtin së shtjelluri. E shoh tërë mërgime! — Ai kishte heshtur si të mos donte t'i përmendte më gjatë të zezat që i prisnin. Por pas pak kishte folur sërishmi dhe zëri i tij kishte qenë tepër kumbues. «Është një qiell i zi, plot me re të zeza, të ngarkuara me shkarkime, ku trembesh kur sheh gjithë atë ngrysësi. Por vëreje më me vëmendje e, po e pate shikimin të mprehtë, do shohësh të çara ku fektin kaltërsia. Janë larg, tepër thellë... por janë...

Plaku u ngrit nga vendi fare papritur. Dy burra brofën që ta ndihmonin, por ai i largoi. Don-te të ecte vetë. Të gjithë u ngritën në këmbë, thujse vetvetiu. Ishte bërë vonë. Koha kishte rrjedhur pa u ndier.

Në prag të portës plaku ndaloi. Bëri një lëvizje, sikur donte të mbështetej me njërin dorë pas kornizës së saj, po pastaj ndërroi mendje. Në të ri duhej të kishte pasur me të vërtetë një trup gjiganti dhe një forcë të jashtëzakonshme.

— Udhë mbarë, luftë të mbarë! Do t'jua bëjmë qëndresën më të lehtë.

Ktheu shpinën dhe u duk sikur do të dilte, po çastin e fundit u pendua, u kthye dhe tha:

— Është e vjetër kjo që them. Nuk e kam nga vetja. Dëgjoni: «Dheu ku ke lindur dhe je rritur, është njëlloj si njëshi. Njëshit, po pat fat të gjesh një grua të mirë, i shtove dhe një zero

prapa. Ke shokë të mirë, ja edhe një zero tjetër. Kështu radhit të mirat e kësaj bote dhe shtohen zero pa fund. Dhe ja të themi se u bënë miliona e më shumë! Provo e hiqja njëshin që kanë përpara dhe atëherë s'mbetet asgjë, asgjë, asgjë... Dhe njëshi është dheu yt...»

Kështu mbaroi dhe ajo natë. Kujtimet e saj ishin për Martinin si një përrua i shkumëzuar që ka marrë me vete lloj-lloj gjërash, ca që feksin pak e zhduken nën ujë e ca të tjera që mbeten më gjatë në sipërfaqe. Kurse kujtimi i plakut ishte vetë rrjedha. Ajo nuk humbiste kurrë.

FLETË NGA DORËSHKRIMI I MARK MATRANIT

...Mirë thonë, ku dhemb dhëmbi, vete gjuha. E ku tjetër do të vejë kjo mendja jonë e shkretë, në mos vaftë në kobin e zi që na ka rënë mbi krye? Është vërtetë si ajo puna e dhëmbit që, kur të dhemb e të tjerët të thonë ta heqësh mendjen që aty, në daç që ta harrosh, ti e di se një gjë e tillë s'mund të bëhet kurrsesi. Apo nuk është kështu?

Më pikon zemra vrer, vrer të zi si katrani, kur mendoj se tani gati e gjithë Arbëria është pushtuar dhe atëherë nis e mallkoj e mallkoj, gjersa lodhem, fatin tonë dhe shpirtngushtësinë e atyre që s'na ndihmuan në ditën tonë më të zezë. Thonë se paskëtaj mbi këtë dheun tonë të bukur s'do të ketë më ditë me diell, as zogj e as lule, po, gjersa të kemi dëbuar farën e ligë, të turkut, do të jefë natë e zezë sterrë, natë e ftohtë kallkan... që vetëm kur e mendoj më hyjnë të dridhurat!

Sot në ag të ditës, tek po çapitesha nëpër rruget e qytetit, më shkrepri të vëreja me vëmendje të gjitha ndërtesat, rrugët e rruginat, çatitë e kubetë, kalldrëmet, varrezat, drurët, ledhet, kullat e be-

denat, me pak fjalë gjithë ç'mund të shohë syri në një vend. E mes tyre më zunë sytë një xhami të braktisur, pa minare e një banjë (që kanë ngri-tur turqit në ato vite para ardhjes së Kastriotit, kur për ca kohë e pushtuan qytetin tonë), e ato m'u dukën si ca lunga tërë qelb e ndohtësirë që po molepsin trupin e qytetit tim e u tmerrova kur mendova se ndoshta një ditë i tërë ky dheu ynë mund të mbushet me shenja të tilla kobzeza të barbarit.

Dhe kështu, përditë mendoj e mendoj, pastaj mallkoj e mallkoj të ligën që na ka rënë për rrisht dhe kështu gjersa lodhem e mendja nis e më kërkon gjëra të tjera, më gazmore. Dhe kështu nis e shkruaj prapë e vetes i jap zemër me shpresa e me ëndrra, po ja, sikur të ndodhë një mrekulli e turqit të mos vijnë më, por të sulen gjëkund andej tutje nga kanë dalë, andej tutje nga Azia! Po shpejt e shoh se sa e kotë është të gënjeshten me shpresa të tilla.

Dhe atëherë prapë më vjen të mallkoj fatin tonë të zi, që e ka vënë Arbërinë aty ku duhet të kalojnë gjithë hordhitë e panumërta të barbarëve, aty ku janë portat nga ku hyhet për në Evropë. Po pastaj mendoj për lashtësinë e popullit tim, mbi të cilin janë dyndur të huajt me qindra herë e ai prapë ka mbetur i gjallë. Dhe më vjen të besoj se në fund të fundit gjithë këto rrebeshe të fatit s'janë veçse për të mirën, se ato e forcojnë dhe e bëjnë gjithnjë e më të paepur shpirtin e arbrit. Dhe atëherë gëzohem e dora që shkruan mbi fletën e bardhë nis e ecën më shpejt, se më bëhet të besoj se edhe turqit s'do të kenë

ç'të na bëjnë më tepër se gjithë të tjerët që na kanë pushtuar para tyre dhe se kur ata të shuhcn, ne prapë do të jemi në këtë truall të lirë e të fortë. Dhe sa për tani e di se gjithë ata që s'do të durojnë dot mbi qafë zgjedhën e barbarit, do të ngjiten nëpër male, aty ku banojnë vetëm bishat e egra, ku s'ka veçse gurë, do të vuajnë e do të heqin keq njëlloj si njerëzit e egër të qëmotit, por aty do ta ruajnë frymën e lirisë së Arbërisë... Ështu si ne do ta mbajmë qytetin tonë deri në ushtarin e fundit, deri në frymën e fundit.

KREU III

S'thonë kot njerëzit se gjë më të ligë se pritja nuk ka. Martini këtë e kishte provuar vetë kushedi sa herë. E dinte, se në fillim pritja t'i lëshon rrënjët të vogla, gati të pandjeshme, pastaj pak nga pak ato nisin dhe rriten, duke hyrë thellë e më thellë, në një mijë degëzime e kapërthime, që fillojnë e të duken sikur të kanë mbërritur gjer te pejzat më të fundit të trupit. Dhe aty nisin të shtrëngojnë e të krijojnë një ndrydhje të tillë, saqë në çdo çast të ditës, bile dhe të natës, nis e ndien një angushti të padurueshme.

Kështu mendonte Martini duke vajtur për në shtëpi. Për gati dy javë rresht, duke shkuar nga mali në mal, nga fshati në fshat, e kishte ndier veten vërtet të lirë dhe të qetë, kurse, me të vënë këmbë në qytet, kishte filluar të provonte padurimin e pritjes. Jo se kishte vënë re ndonjë gjë të veçantë. Se për më tepër kishin mbërritur në qytet natën vonë dhe udhët kishin qenë fare të zbrazura. Por ndoshta ishte vetëm ideja se aty në qytet ishte krejt ndryshe nga ç'ishte në male, ku njeriu mund të lëvizte lirisht nga një majë në

tjetrën, nga një pllajë e një luginë në një tjetër. Kurse këtu ishte i rrethuar nga muret, e armikun duhej ta prisje pa lëvizur nga vendi. Puna është se ai e përfytyronte fare qartë se si çdo gjest, çdo lëvizje, çdo fjalë e rrudhje balli e banorëve të qytetit, sado e rëndomtë që mund të të dukej, do të kishte se s'bën atë hijen e turbullt të paturimit të pritjes.

Kur hyri në shtëpi, pa se edhe Marjana kishte ndenjtur dhe e kishte pritur derisa ishte kapitur. E gjeti të shtrirë përmbys mbi divan, duke fjetur me duart mbledhur nën gjoks, siç e kishte zakon. E kishte zënë gjumi, siç kishte qenë, veshur me fustanin e gjelbër që ai ia kishte blerë me rastin e martesës të një tregtar raguzian.

Martini ndezi fenerin dhe u ul te një fron i vogël i veshur me lëkurë deleje. E ndiente veten shumë të lodhur. Feneri ndriçonte zbehtë një pjesë të dhomës. Shikimi i tij u end një copë herë, gjersa qëndroi prapë te Marjana. Në gjumë fytyra e saj iu duk shumë e qetë, e qetë sikur të mos kishte marrë asgjë nga shqetësimi që gëlonte në qytet. Atë çast Martinit i erdhi keq që s'kishte ardhur dot më herët në shtëpi, që të mund ta gjente Marjanën zgjuar. I erdhi inat me veten si nuk i kishte vajtur ndër mend t'ia jepte kalin ndonjërit prej shokëve që t'ia shpinte gjer në ahur. Ashtu do të kishte fituar të paktën një orë.

Mendoj njëherë ta zgjonte, po pastaj ndërroi mendje. I hodhi një shtrujë përsipër. E dinte se të nesërmen Marjana kishte për t'i mbajtur mëri që nuk e kishte zgjuar, por ishte aq i këputur, sa edhe ato pak mendime që i shkonin nëpër tru i

vërtitëshin ngadalë, të përgjumura, të ngathëta.

Kujtoi se do ta zinte gjumi menjëherë, por, për çudi, sa ndjeu butësinë e shtratit, gjumi i iku. Ndoshta, ngaqë në ato dy javë që kishte bredhur nga një vend te tjetri, ishte mësuar të flinte më shumë drejt e mbi dhë. Dhoma ishte kredhur në një ndriçim të verdhë. Përjashta nata duhej të ishte shumë e bukur, me hënë e plot me yje, por atij as që i shkoi ndër mend ta vinte re një gjë të tillë. Gojën kushedi sepse e kishte të hidhur. Pak nga pak nisi ta ndiente dhe kokën të turbulluar. U pa puna, s'flikam dot, i tha vetes. Mbylli sytë e u përpoq të shkokliste sado pak atë lëmsh të ngatërruar mendimesh që i pështjellonte trurin, të zinte një fill e, po të mundte, ta ndiqte gjer në fund. Po shpejt e pa se edhe kjo qe e pamundur. Mendjes së përgjumur i pëlqente më shumë të rendte nga një mendim te tjetri ashtu verbërisht e pa kurrfarë rregulli, saqë ai pati përshtypjen se po harbonte me një shpejtësi trallisëse përmes një rrafshire të mbuluar nga një natë e përjetshme, ku vetëm herë pas here, në ndërkohë të çrregullta një flakërimë e beftë e lejonte t'i hidhte vetëtimthi një sy vendit ku po kalonte. S'i hapi më sytë, sepse i pëlqeu ajo gjendje. Dhe gjatë kësaj kohe solli ndër mend shumë e shumë gjëra.

Kështu mendoi rrëshqitazi për fëmijninë e tij. Kujtoi çastin kur kishte parë të kalonte përmes qytetit të tij Gjergj Kastriotin. Pastaj i doli para sysh një shok i fëmijnisë, të cilin kishte kushedi sa kohë që s'e kishte sjellë ndër mend. Kujtoi se si njëherë që të dy kishin dalë fshehurazi jashtë mureve të qytetit, kur ishte kohë tregu dhe te

porta e madhe kishte rrëmujë. Vonë, në të ngrysur, kur ishin kthyer në shtëpi, prindërit, që s'kishin lënë vend pa i kërkuar, i kishin ndëshkuar, duke i ndaluar që për disa ditë rresht të mos e kalonin pragun e shtëpisë.

Pastaj kujtoi diçka tepër të afërt, ditën e martesës. Ishte martuar në fund të vjeshtës, nja dy javë pasi turqit kishin ngritur rrethimin. Mbante mend se atë ditë kishte qenë shumë i gëzuar. Dhe ajo që e kishte gëzuar më tepër, kishte qenë mendimi se s'kishte për të qenë më fillikat. Kishte më se pesë vjet që kur ishte vrarë vëllai i madh që rronte fare vetëm në shtëpi. Pastaj dhe Marjanën e donte. E donte Marjanën... Marjanën... e donte...

Martini ndjeu të ftohtë dhe tërhoqi mbulesën më lart.

Të nesërmen gjumi i doli herët dhe, megjithëse kishte fjetur fare pak, e ndjeu veten të freskët. S'paskam nevojë për shumë gjumë. Me sa duket, shenjat, e pleqërisë, qeshi me vete. S'do të thotë gjë se je vetëm tridhjetë vjeç, hallet të plakin para kohe, i tha vetes. Marjana nuk ishte zgjuar ende dhe ai nuk e trazoi. U vesh pa zhurmë dhe doli në oborr. Ishte një mëngjes fare i kthjellët, aq sa edhe malet e largëta dhe të kaltëreme dukej sikur kishin luajtur nga vendi dhe ishin afruar. Ndenji një copë herë të gjatë ashtu në këmbë, pa lëvizur, pa u përqendruar dot në asgjë. Cdo brimëz e trupit i ishte bërë një gojëz që thithte e etur

pak nga qetësia e paqëtimit i atij mëngjesi. Dhe sado që e dinte se të gjitha ato ndijime që i ngjallte ai mëngjes ishin të gënjeshttra, sepse pikërisht në ato çaste që dukeshin aq paqësore, kishte mundësi që diku mbi trupin e Arbërisë po niste lëvizjen drejt tyre ushtria turke, prapëseprapë asgjë s'ishte në gjendje t'ia shuante plotësisht atë ngazëllim që provonte.

Dukej se që ende herët, sepse në rrugë nuk kishte asnjë lëvizje. Kur u kthye prapë në dhomë, ajo iu duk e kredhur e tëra në një mugëtirë gjumëndjellëse, të shpupurishur nga ca gulshe të rralla drite. Shikimi i vajti prapë te fytyra e Marjanës, e prerë vende-vende nga fijet, tufëzat dhe hijet e flokëve që binin mbi të. Dhe ashtu ndenji gjatë. As vetë nuk ishte në gjendje të thoshte më vonë se sa qëndroi ashtu. Sa herë që shihte njerëz në atë palëvizshmërinë e gjumit, i lindte një si frikë e vetvetishme, që e shtynte të sulej, t'i shkundte e t'i tundte, derisa të bindej se ata vërtet flinin. Sa shumë njerëz të dashur kishte parë në palëvizshmërinë e vdekjes! Po për Marjanën një gjë e tillë s'i shkonte kurrë ndër mend. Për të ajo ishte një krijesë që jetonte jashtë kufijve të vdekjes. Dhe duke soditur atë fytyrë, mendoj se e donte Marjanën pothuajse si ditën e parë. Sa kohë që ndodhej në vrullin e jetës së përditshme, s'kishte nge të mendonte për gjëra të tilla. Po kishte dhe çaste si ky tani, kur jeta ndalonte për pak kohë rrjedhën e saj të shpejtë e atëherë ai kishte mundësi ta shpinte mendjen edhe në gjëra të këtij lloji, si dashuria për Marjanën. Megjithëse ngandonjëherë i bëhej sikur në mes gjithë atyre

vitesh zjarri, mes tërë asaj vrazhdësie të luftës edhe zemra e tij ishte regjur dhe kishte humbur diçka nga ajo njomështia e domosdoshme për të ndier kaq hollë. Po pastaj mendoi se s'ishte tamam ashtu. Puna është, e ngau mendimin deri në fund, se tani njerëzve u vjen zor t'i shprehin me fjalë ato që ndiejnë në zemër, makar edhe vetes, sepse u duket sikur burrë është vetëm ai që është i zoti të dëftojë me vepra atë ç'ka në shpirt, paçka se mund të mos e hapë ndonjëherë gojën të thotë një llaf të ëmbël e se në fytyrë ka gjithnjë një shprehje të vrerosur.

Dhe një hop më pas, kur edhe Marjana ishte zgjuar e të dy po rrinin ulur përballë njëri-tjetrit për të ngrënë sillën, prapë s'e kishte shqitur dot mendjen fare nga ato mendime. Veçse kishte dhe një hall tjetër. Donte të gjente një mënyrë të përshtatshme për t'i thënë Marjanës atë që kishte disa ditë që po e bluante me vete dhe që gjer tani e kishte shtyrë me sot me nesër. T'i thoshte se kësaj here duhej të largohej medoemos nga qyteti. Po ja, tani që kishte ardhur çasti, s'dinte nga t'ia niste llafin:

— Shiko, Marjana... — nisi të thoshte. Po pikërisht atë çast nga rruga erdhën disa zëra të mprehtë fëmijësh, jehona e të cilëve mbushi menjëherë gjithë ajrin e dhomës.

Vuri re se si u zgjat Marjana të shihte përjashta. Po tani që e kishte nisur, vendosi ta shpinte gjer në fund atë që kishte për t'i thënë:

— Marjana, — tha me vendosmëri, — është e udhës që ti të largohesh nga qyteti. Është vendosur që ç'janë gra, fëmijë e të moshuar të shkojnë,

sa ka akoma kohë, në bregdet, në zotërimin venedikas, ku të paktën tani për tani kanë për të qenë të sigurt.

Iu duk sikur Marjana me shumë zor arriti ta hiqte vëmendjen nga zërat e kalamajve që vinin nga rruga e të kuptonte se ç'i tha ai. Për pak caste ra një heshtje që iu duk shumë e rëndë.

— Unë s'iki, — foli ajo më në fund. Fytyra e saj e bukur kishte marrë një shprehje vendosmërie.

— Marjana, ti e kupton, as unë s'kam ndonjë dëshirë të madhe që ti të ikësh. Sa herë që rrethohej qyteti, unë të kam thënë të ikje, po me vete shpresoja se ti s'do të më lije vetëm. Ti e ke kuptuar këtë, apo jo? Po sivjet ndryshon puna... sivjet kemi për ta pasur vërtet pisk... — Ai u përpoq që fjalët e tij të tingëllonin sa më të buta.

Ajo s'iu përgjigj menjëherë. E kishte ngulur vështrimin diku në një pikë të fytyrës së tij dhe kishte marrë një pamje të menduar.

— Unë s'iki, — përsëriti prapë. — E udhës është që të largohen fëmijët, kurse gratë do të ndihmojnë më tepër po të qëndrojnë këtu, sesa po të largohen.

Po mendohej se ç'duhej t'i thoshte tjetër që t'ia mbushte mendjen, kur që përjashta u dëgjua një zë fëmije.

— Teto Marjana! — po thërriste.

— Ja erdha! — iu përgjigj ajo. Ai pa i habitur se si ndryshoi shprehja e fytyrës së saj, se si u çel, se si brofi ajo menjëherë në këmbë e doli gati me vrap. Ai zgjati kokën dhe pa Marjanën me një djalë të fqinjëve në krah, që s'rrëfente më tepër

se tre vjeç, që se ç'po bisedonin me seriozitetin më të madh.

— Kokëmushkë! — tha ai me vete dhe pa me habi se ndiente më shumë gëzim sesa inat.

Marjana s'kishte thënë kurrë se donte të kishin fëmijë, por këtë ai kishte kohë që e kishte kuptuar. Le që s'ishte ndonjë gjë kushedi sa e vështirë ta pikasje. Mjaftonte të vëreje atë për-humbje të beftë që pësonte fytyra e saj, sa herë largohet ndonjë fëmijë i komshinjtë që kishte qënë tek ata dhe shtëpia kridhej përsëri në atë heshtje të padurueshme. Por ishte ai vetë që s'kishte dashur. I ishte dukur një sakrilegj i rëndë që në një kohë të tillë, kur s'dije as vetë nëse nesër do të gdhieshe i gjallë apo ndoshta edhe më keq, skllav i barbarëve, të mendoje për të ngjizur një jetë të re që ta vërvitje dhe atë në vorbullën e asaj pështjelljeje... Sa herë që e shkonte ndër mend një gjë të tillë, i bëhej sikur ja, tek ngrihej një erë e acartë që e fshikullonte keqas gjer në thellësi të rropullive.

Dhe vazhdimisht kishte shkuar në mendjen se kishte të drejtë të mendonte ashtu, gjersa një ditë prej ditësh kjo bindje kishte pësuar një tërmet të fortë. Jo se ishte shembur plotësisht e gjithë ajo ngrehinë. Po tani, që të thuash të vërtetën, kishte filluar të dyshonte seriozisht për qëndrueshmërinë e saj. Dhe e gjithë kjo kishte nisur që kur njëherë, jo shumë kohë më parë, se si kishte rënë fjala dhe e kishte kuvënduar këtë me Pal Mëtrasën, ungjin e së shoqes. Plaku i kishte shfryrë keqas. Ti e shokët e tu, e të gjithë ata zuzarë që e kanë kokën të mbushur me fëlliqësira të tilla, janë

vrasësit e së ardhmes, armiqtë më të ligj, më të rrezikshëm edhe se turqit. Dhe kishte vazhduar ta shante e ta përshante me një mijë e një mënyra, që vetëm një Pal Mëtrasë mund t'i sajonte, e si kishte lënë gjë pa thënë, se ishte egoist, që s'çante kokën as për popullin e tij e as për Arbërinë, se, po të ishte ndryshe, ai do të kishte bërë jo një e dy fëmijë, po njëzet e pesë. Se kjo ishte detyra e çdo arbri të ndershëm e që kishte makar edhe pikën më të vogël të atdhedashjes. Se, sikur ne të mos vazhdojmë të shumohemi e të rritemi, por vetëm të vritemi e të pakësohemi, ca vjet më tutje s'ka për të mbetur këmbë arbri në këtë truall, gjë që edhe ata lugetërit turq, sado që të përpiqen, s'e bëjnë dot, Biseda me plakun kishte qenë për Martinin sikur befas ishte hapur një portë e padukshme nga ku kishte nisur të frynte një tufan i tërbuar, që ia kishte tundur e shkundur gjithë atë bindjen e tij. Dhe do ti, vetëm të nesërmen e kësaj bisede me Pal Mëtrasën ai kishte pasur një muhabet tjetër me njëfarë Pjetri, që, ndonëse i nisur nga një anë e qëllim tjetër, i kishte fryrë po atij zjarri. Fjalët e Pjetrit, që kishin qenë të mbrapshta sa më s'bëhej, i kishin provuar që plaku kishte pasur të drejtë.

«Eu, tani arbrit janë pakësuar aq shumë, saqë gjithçka është fare e kotë, ja, dëgjomë mua, — i kishte thënë Pjetri. — Sa ishte gjallë Kastrioti, edhe kishim ca shpresë, se ai ishte kokë e madhe dhe dinte t'i bënte arbrit të besonin se kishin për të fituar gjithnjë kundër turkut; dinte ai se si t'ia nxirrte trupit të sflitur të Arbërisë edhe pikën e fundit të fuqisë që i kishte mbetur.»

Pastaj Pjetri i kishte thënë se pas kësaj lufte të pasosur do të vinte një ditë, që ashtu siç kishte nisur, do të tretej përfare farë e arbit, duke lënë pas vetëm fantazma e ca historira, që dhe ato shpejt kishin për t'u ndryshuar sipas qejfit të fitimtarëve. E atëherë do të thonë për ne, kishte vazhduar ai, se vërtet ishim trima, por ç'e do, barbarë dhe egërsira (dhe kaq pranë me Evropën e qytetëruar!). Ja, shihni se ç'kanë lënë pas, do të thonë, ca gurë, nja dy varre, mure të rrënuara, asgjë prej gjëje të bukur që t'i hyjë kujt në punë.

Ato fjalë e kishin goditur Martinin aq fort në kokë, se po e shihte që pa dashje, me sa dukej, kishte bërë një faj të madh. Ishte ky mendim që e bëri të harronte helmin e fjalëve të Pjetrit. Dhe ndërkohë Pjetri ishte larguar dhe atij i kishte mbetur peng që s'i kishte dhënë dot përgjigje. Pjetrin e njihte prej kohe, e dinte se në luftë s'ishite njohur për frikacak, prandaj kishte mbetur vërtet i habitur. S'e kishte shkuar ndonjëherë ndër mend që mes tyre të kishte edhe njerëz që mund të mendonin vetëm të zeza të tilla.

Martini u ngrit nga tryeza. Marjana ndodhej ende në oborr:

— Marjana, unë po shkoj te portat e qytetit, të shoh njëherë se ç'bëhet. Besoj se aty nga dreka do të kthehem, — i tha ai Marjanës, duke dalë nga deriçka e oborrit. Djali, që gjer atëherë ishte duke qeshur, u bë menjëherë serioz dhe ia nguli sytë Martinit, sikur shikonte me inat një kundërshtar.

Martini pa dashje vuri buzën në gaz.

Po nxitonte që të mbërrinte sa më shpejt tek

Udha e Tre Murgjërve e për pak sa s'u përplas me Mark Matranin, poetin. Në fillim iu prish ca qejfi se s'donte të vonohej, po, kur pa se Marku s'i nxori duart nga xhepi as kur u takuan, iu kujtua ajo që rrëfenin se, kur Marku hidhte ca kupa të tepërta me verë, s'i skuqej as fytyra, as maja e hundës, si shumë njerëzve të tjerë, po duart, të cilat i fuste thellë në xhepa dhe s'i nxirrte më pa i dalë e pira më parë. Martini e dinte se në raste të tilla poeti bëhej një llafazan shumë i lezeçëm.

— Që dje e ke, apo ke pirë sot qëmenatë? — e pyeti Martini duke qeshur.

Tjetri s'ktheu përgjigje menjëherë. Dukej sikur diç po bluante në krye. Fytyra e tij e ngjallur ishte hirnosur sikur në ato çaste prej saj shpëtilleshin vetëm mendime nga më të zymtat. Po Martini, kushedi sepse ajo fytyrë iu duk qesharake, sidomos për shkak të atyre dy vetullave të holla që dukeshin sikur dridheshin e përdridheshin pareshtur përmbi sy dhe s'e mbajti dot gazin. Befas poeti nisi të fliste, ose më mirë të thuash, të bërtiste, duke i lëshuar fjalët me vërtik, sikur gjer në atë çast me shumë zor ia kishte dalë mbanë t'i mbante të mbyllura. Dukej sikur s'qe duke i folur atij, po sikur po deklamonte para një publiku të madh (gjë që ai e kishte ëndërruar gjithnjë, po që kurrë gjer atëherë s'kishte arritur ta bënte) ndonjë nga ato poezitë e tij të mbushura plot zemra të shpuara nga shigjeta të zjarrta dashurie. (Por, që t'i japim hakun, duhet thënë se Mark poeti s'kishte bërë vetëm poezi të tilla, po dhe shumë poezi për luftën, heronjtë e saj, që më pas

ishin bërë këngë. që për ca kohë mbeteshin në buzët e të gjithëve. Po megjithatë ai s'i harronte kurrë ato poczitë e tij të dashurisë dhe e kishte zakon të thoshte, sa herë që binte fjala, se dhe në çastin më të lig njeriu s'duhet ta shohë dashurinë me syrin e njerkës, se pastaj ajo nis e bëhet diçka që njerëzia do të kenë turp ta dëftojnë në sy të botës. Dhe se, po e mësove ashtu, më pas, edhe po ndërruan kohët, ti e ke zor të ndryshosh.)

— Ej, ti, byrazer! Pa më thuaj, mos kam bërë ndonjë mëkat që kam pirë verë? E çfarë se, verë! Pijen e lëvduar të muzave, që ta bën shpirtin të lehtë pendë! Dhe dëgjomë mua këtu, hapi veshët mirë, mos u bëj budalla, pi verë, se ndryshe më vonë do të më kujtosh dhe ke për t'u penduar. Pi verën, sa ke akoma kohë, që na bën të na duket vetja me krahë e t'i kemi lënë të gjitha hallet dhe të ligat këtu poshtë, kurse vetë të shëtitim lart, njëlloj si zogjtë! — dhe ai tregoi me dorë qiellin, ku atë çast, me sa dukej, era me retë kishin rënë në ujdi të bënin për ca kohë paqe, se e gjithë pamja aty lart dukej si e mpiksur. — Më thoshte mua im atë, ndjesë pastë, kur turqit e pushtuan qytetin tonë, nja dyzet vjet të shkuar, para se të kthehej Gjergji dhe ta çlironte, e di ti se ç'ishte gjëja e parë që bënë? Ëh, e gjen dot? Bile para edhe se të nisnin e të prisnin kokët, të piqnin njerëz të gjallë në hell e gjithë ato marifete të tjera, për të cilat janë aq të zotët? Ja, ta them unë dhe besomë: morën tërë verën që gjetën, nga ishte dhe nga s'ishte, e derdhën dhe vaditën me të udhët dhe dheun,

aq sa s'të zinte syri gjë tjetër veçse pellgje vere, që dukej si gjak, sa të thoshe; obobo, këtu paska qenë lebetia! Pastaj u vunë sëpatën tërë vreshtave që ishin përçark qytetit, nxorën tellallët nëpër sheshe e rrugë, që nisën të përpallnin se, kush do të gjendej paskëtaj me verë, do të bëhej copë e çikë e do t'u hidhej qenve, pasi më parë do të ishte rrjepur i gjallë. E po atë mbrëmje, që thua ti, turqit kishin nxjerrë në shesh të qytetit ca kazanë të mëdhenj të mbushur me pilaf e i kishin detyruar të gjithë ç'ishin, me të mëdhenj e me të vegjël, të kalonin vargan para tyre e të hanin pilaf. Pse s'më beson?! Im atë, që i ndrittë shpirti aty ku është, më thoshte gjithmonë, gjersa vdiq, se për një burrë s'kishte fyerje më të rëndë sesa ajo.

Ai po fliste me një zë gati të ngashëryer. I kishte shtrënguar fort dhëmbët dhe fjalët mezi kalonin përmes tyre dhe, kur dilnin prej goje, ishin të shqyera e të zhelanosura e të shkrumbosura, saqë me shumë zor kuptoheshin.

Befas ai pushoi dhe e tërë fytyra iu shtendos, e humbi gjithë atë shprehje kanosëse që kishte pasur gjer atëherë dhe u bë e flashkët, e paqtë, kurse sytë e vështruan Martinin me përgjërëm, sikur i luteshin t'u bënte një nder nga i cili varej vetë jeta e tij. Martini e ndjeu veten shumë ngushtë. Kur filloi prapë të fliste, Mark poeti e kishte ulur aq shumë zërin, sa gati belbëzonte. Dukej tani tjetër njeri, sikur befas ishte bërë fare esëll dhe as që i mbante mend fare ato që kishte thënë aq potershëm për verën e për pilafin ca çaste më parë.

— Doja të të lutesha për një gjë! E kam ca zor të ta them, po ja që s'kam nga t'ia mbaj ndryshe. Ja më ndihmon ti, ja asnjë tjetër. — Me sa dukej atij kushedi sepse i qe mbushur mendja se Martini ishte njeri me shumë peshë. — Puna është se dua të luftoj. S'them se gjer tani kam ndenjur duarkryq, të bëj sehir të tjerët se si derdhin gjakun! Jo, këtë s'e them dot kurrë as unë e as ndokush tjetër. Le që ti e di dhe vetë, apo jo? Po gjer më sot unë kam qenë më i zoti për penë, sesa për shpatë. Kurse kësaj radhe dua të luftoj po aq mirë dhe me shpatë. Dhe kam hall, ndaj po të kërkoj dhe ty ndihmë, se edhe për të luftuar, siç duket, dikush duhet të të stërvitë si të godasësh, po nejtë, kjo është më e lehtë, për mua më kryesorja është të mësosh të mbrohesh siç duhet. Se pastaj ç'u pa, po qe se të bëjnë fërtele pa hyrë mirë në luftë, apo s'është ashtu? Ky qyteti ynë i shkretë tani ka nevojë për të gjitha zotësitë tona që të mund të mbrohet. Pastaj unë s'jam dhe aq plak sa ç'rrefej. Kam akoma ca fuqi. Ti do të më ndihmosh? Nxori dorën e skuqur që nga xhepi, hoqi me të kapën e mëndafshtë dhe nisi të fërkonte kokën e dërsirë, thujse tullace. — Dua të luftoj edhe unë, ashtu siç duhet, me të parët, që pastaj, kur të shkruaj për lavdinë dhe bëmat heroike të qytetit tonë, të mos dalë dot njeri e të thotë: për penë ia thoshte, por ama për shpatë s'ia shkreppte edhe aq. Ti e kupton, cilido prej nesh duhet të vlejë në luftë sa për dhjetë turq. Ndryshe s'bëhet!

— Hajde, se punë që rregullohet kollaj! — i tha Martini.

— Ndal! — Marku e ngriti prapë zërin. — Hajde është fjalë turqisht. S'duhet përdorur kurrë, se kështu fillon pushtimi i tyre. Lëshojnë në fillim fjalët e pastaj pas tyre sulen dhe vetë. Thuaje bukur dhe shqip, eja!

Martini po e vërente i habitur.

— Mirë, eja të shkojmë, se vajti vonë!

— Shkojmë! — përsëriti dhe Marku, pastaj mori një pamje të rëndë, vuri kapën në kokë dhe nisi të ecte krahas Martinit.

Te porta kryesore gjetën nja dyqind e më shumë burra, që merreshin me rregullimin e le dheve të para mbrojtëse. Aty kishte për të qenë një nga pikat kryesore të goditjes. Flitej se ja atë mbrëmje, ja të shumtën të nesërmen në mëngjes do të vinte për të inspektuar punimet vetë komandanti i qytetit me gjithë këshillin ushtarak.

FLETË NGA DORËSHKRIMI I MARK MATRANIT

Thonë, se në fillim fare (se kur tamam askush s'e thotë dot, po pleqtë, që sot janë në të sosur të jetës, kur ishin çiliminj e kanë dëgjuar këtë histori nga pleqtë e asaj kohe), pra, thonë se atëherë erdhi në Evropë, domethënë edhe në Arbëri, që diku andej thellë, prej atij dheu që quhet Azi, ku thonë se s'ka veçse rrafshira të pafundme të verdha, ku njerëzia janë më të shumtë se mizat e lisit, e pra që andej erdhi në Evropë murtaja e zezë, që fshiu e shoi qytete e krahina të tëra.

Pastaj, në gjurmët e saj të zeza, mbi rrënojat e lëna pas nga vdekia, pllakosën turqit, që, njëlloj si hunët dhe mongolët para tyre, u duk sikur mbinë nga hiçi, sikur ranë si një mallkim i të madhit zot, për të ndëshkuar njerëzit për prapësitë e bëra. Po ndryshe nga hordhitë e tmerrshme të Atilës dhe Xhingis Khanit, që si një kllapi erdhën, shkatërruan, vranë e prenë, dogjën qytete dhe shuan dinastira, pastaj u zhdukën prapë ashtu siç kishin ardhur, diku në humbëtitrat e verdhëlleme të Azisë, turqit ishin të vendosur t'i ngulnin këmbët mirë aty ku hynin e të mos lua-

nin më nga vendi. Unë vetë, shkruesi i këtyre radhëve të thjeshta, kam dëgjuar me veshët e mi njerëzit që thoshin se u dukej sikur vetë dielli kishte perënduar përgjithmonë, ishte përpirë diku në brendësi të natës dhe s'kishte për të lindur më kurrë. Oh, pikëllimi im! Sa zor e kam të shkruaj për këtë zi që na ka gjetur! Dhe të mendosh se u bënë thuajse njëqind vjet që ata u shfaqën dhe ne luftojmë! Gjithë popujt e tjerë ndërtojnë e jetojnë të qetë, kurse ne luftojmë e luftojmë pa marrë parasysh asgjë, vetëm që të mbetemi të lirë. Dhe tani duket se s'do të mundemi të qëndrojmë dot më gjatë! Oh, ç'pikëllim i madh! Sa shumë që janë vrarë! Gjithçka po priset, po rrënohet! Ne jemi nga të fundit që kemi mbetur e po qëndrojmë ende këtu në Arbëri, pas vdekjes së Kastriotit. Të kishin bërë të gjithë sa ne, do t'i kishim mundur turqit prej kohësh. Po prapë është çudi kur mendon se sa shumë zgjatin shoresat. Me sa duket, ato s'shuhen pa u shuar më parë shpirti. Prapë na pëlqen të besojmë se edhe sivjet diçka do të ndodhë, pavarësisht se çfarë, mjafton që turqit të mos vijnë dot gjer këtu në këtë qytetin tonë! Të na lënë disa vjet kohë, sa të marrim frymë, ta bëjmë bukën në këtë copë tokë që na ka mbetur, të forcohemi pak! Të gjithë presim! Është shpejt ende, po ditët një nga një shkojnë. Pranvera tashmë ka hyrë. Pranvera është stina kur ata turren këtej.

Sot është dita më e zezë.

Lajmi erdhi! Turqit po vijnë! Përgatituni! O zot, ndihmona edhe ti!

KREU IV

Asnjëherë s'kishte arritur ta merrte vesh se si ishte e mundur që lajmet përhapeshin aq shpejt. Mjaftonte të ndodhte diçka dhe, pa kaluar mirë as gjysmë ore, fjala shkonte deri në skutat më të humbura të qytetit. Ehu, fjala ka krahë e fluturon, është më e lehtë se penda, kishte dëgjuar të thoshin. Dhe për vete s'do të çuditej sikur të ishte vërtet ashtu. Pse, a s'kishte ndodhur kur qyteti kishte qenë i rrethuar nga të katër anët, aq sa dhe një mi do ta kishte të vështirë të dilte prej tij; e megjithatë, kur ngrihej rrethimi e turqit iknin, vinin njerëz nga fshatrat e malësisë përreth dhe rrëfenin fije e për pe ato që kishin ndodhur në qytet gjatë kohës që kishte qenë i rrethuar? Çudi është, mërmëriti ai me vete dhe e la mënjanë shatim për një çast, sa të fshinte duart që i kishin dërsirë. Kishte gati një orë të mirë që po punonte aty në kopsht, që kur i doli gjumi, e prapë mendja s'po i shqitej që s'po i shqitej nga po ai mendim. E megjithatë është për t'u çuditur se si ka mundësi të merret vesh një lajm kaq shpejt, murmuriti përsëri Martini me vete. Sot në mën-

gjes, sapo kthehej nga vendi i rojës, ai kishte dëgjuar gërvimën e portës së madhe që po hapej. Ishte përgjumësh, ndaj dhe s'e kishte dalluar dot përnjëherësh se cili ishte ai kalorës që vërshoi me të katra brenda në qytet dhe u zhduk pas pak në një nga rrugët që të shpinin për në qendër. Për një copë herë në veshët e tij kishte vazhduar të jehonte kumbimi i trokthit të atij kalit mbi kall-drëmet. Dhe pastaj, kur gjithçka ishte kredhur përsëri në heshtjen e përgjumur të mugëtirës së mëngjesit, i ishte kujtuar se ai kalorës kishte qenë një prej korrierëve që ishin dërguar para disa javësh në skajin lindor të kufijve të Arbërisë për të vëzhguar lëviziet e turqve. I kishte befur në mendje se gjithë aio ngutje, në atë orë të pazakontë të mëngjesit, si zor që të ishte për të mirë. Por kishte qenë tepër i përgjumur për ta shtyrë atë mendim më tutje. Ishte i sigurt që askush s'e kishte parë atë kalorës, veç rojave të portës dhe e dinte se ato, s'e hapnin gojën kurrë më shumë nga ç'duhej, për sa u shihnin sytë. Rrugët kishin qenë të shkreta dhe ai s'kishte ndeshur as edhe një nieri të gjallë. E ç'do të donte njeriu rrugës që në orën katër të mëngjesit? Kishte vajtur në shtëni, kishte fjetur nia tri apo katër orë dhe, kur ishte zgjuar, e gjithë aio histori thuajse i kishte dalë fare nga mendia. Dhe atëherë ishte takuar me Marianën dhe Ilafi i parë që i kishte thënë aio kishte qenë për atë kalorës që na paskej sjellë laimin se një ushtri e madhe turke po afrohej. Si gjithnjë në raste të tilla, duke kaluar nga goja në gojë, e vërteta kishte pësuar ca ndryshime dhe shtrembërime, Sipas asaj që i tha Marjana, kalo-

rësi kasnec kishte mbërritur pak pas mesnatës, atëherë kur po perëndonte hëna. Por, sidoqoftë, ky version i ri dhe vetë Martinit sepse iu duk më i bukur se e vërteta. Ishte më tronditëse të rrëfeje për një kalorës që vjen me ngut në qytet nga thellësitë e natës, i ngjyer i tëri me argjendin e hënës, për të sjellë lajmin kobmadh, sesa të tregojë për një kalorës që vjen atëherë kur s'është as ditë e as natë, por veçse një turbullirë dritash, pa pikën e shijes. Ai e kishte pyetur Marjanën se nga e kishte marrë vesh atë lajm dhe ajo i ishte përgjigjur se i tërë qyteti s'kishte fjalë tjetër në gojë.

Atëherë Martini kishte vendosur që atë paradite të mos dilte nga shtëpia. Ishte tepër e bezdisshme, gati e padurueshme për të, që të dëgjonte atë valë hamendjesh që përfshinte njerëzit. Sipas mendjes së tij, ajo gjendje e ligështonte njeriun, prandaj gjithnjë mendohej t'u shmangej sa më shumë që të ishte e mundur këtyre lloj bisedave, sidomos në ditën e parë, kur ato kishin dhe vrullin më të madh. Ndaj dhe, pa ngrënë as bukë, kishte marrë shatin dhe kishte dalë në kopshtin e vogël që kishin para shtëpisë. Donte të mbyllte ca lakra. E dinte se, nëse do të kishin rrethim, ato lakra do të merrnin një vlerë të paçmuar.

Vazhdoi të punonte në kopsht derisa Marjana për të tretën herë e thirri për të ngrënë mëngjesin. Pak para se të binte kambana e mesditës erdhi Pal Mëtrasa, që s'priti as sa të ulej, po që nga pragu i portës nisi t'u rrëfente për lajmin që kishte marrë dhenë në tërë qytetin. Versioni i tij ishte pak a shumë po ai i Marjanës, me të vetmin ndryshim

se tani s'ishte më një kalorës, por ishin bërë dy. «E di si është e vërteta, — iu gjegj Martini. — Aty në të gdhirë erdhi një nga ata korrierët që u nisën para dy javësh, ti e di, apo jo? E pra, dikush, me sa duket, e ka parë dhe e ka marrë me mend se do të jetë një kasnec që sjell lajmin e ardhjes së ushtrisë turke. I ka thënë dikujt e ti e kupton pastaj se si hapet fjala. Ti e di se, edhe sikur vërtet ai të ketë qenë lajmëtari i ardhjes së turqve, derisa të mblidhet Këshilli i Qytetit, një lajm i tillë do të ishte mbajtur me siguri i fshehtë, apo s'është kështu?»

Plaku s'pati kohë t'i jepte përgjigje. Një e thirrur u dëgjua që nga rruga dhe ia preu fjalën në mes.

— Të gjithë të mblidhen në sheshin e qytetit! Do të kumtohet një lajm shumë i rëndësishëm! Të gjithë në shesh, të rrapi i madh! Të gjithë!

— Eja, ngrihu të shkojmë! — tha Pal Mëtrasa dhe u çua i pari.

— Do të vish dhe ti, Marjana? — pyeti Martini.

*
* *

Atë ditë, kur të gjithë prisnin të shfaqeshin andej tejt, rrëzë kodrinave, turqit e parë, u derdh mbi qytet një mori e tërë zogjsh e sidomos larakash. Që kur po shkonte të merrte rojën, Martinit i bëri shumë përshtypje kur pa se si të gjitha çatitë, drurët e sidomos kupola e madhe e kuqë-

rreme e kishës së shën Gjergjit nxinin, sikur mbi to të kishte rënë para kohe cipa e zezë e natës. Kohë më kohë ré të dendura laraskash çoheshin potershëm, vërtiteshin një copë herë mbi qytet si makth i zi, pastaj uleshin tërë përtim e tula-teshin prapë mbi ndonjë pemë apo çati. Gjatë gjithë rrugës, gjer në vendin e rojës, Martini vuri ré se njerëzit bënëin ç'bënin dhe e ngrinin kokën lart, që të shihnin morinë e shpendëve që ishin dyndur mbi qytet. Të gjithë dukeshin të habitur. Dhe Martini me vete u jepte të drejtë. As ai s'po e kuptonte dot se nga kishin ardhur gjithë ata zogj. Por ishte dhe për të qeshur, po ta mendoje nga një anë. Tamam atë ditë, kur të gjithë ishin lajmëruar që të nesërmen kishte shumë mundësi që pararoja e turqve të mbërrinte para mureve të qytetit, pra, kur të gjithë prisnin të shihnin një ushtri të tmerrshme, që do të sillte sa e sa fatkeqësi, pikërisht atë ditë pllakoste një ushtri e zezë laraskash. Turqit gjer atëherë ishin shfaqur në lloj-lloj formash: në formë tymi të zi që mbulonte horizontin diku përtej kodrave të para; në formë zjarresh, që skuqnin në mes të territ, në formë pikash lëvizëse që nisnin të lëvrinin diku në skaj të dierrinës. Por kurrë nuk ishin shfaqur në formë laraskash dhe shpendurinash. Por, veç me sa dukej, sot askush s'kishte nge të vriste mendien gjatë për dukjen e laraskave, kur kishin një mijë e një gjëra të tjera të ngutshme për të bërë. Kur mbërriti në qendër të qytetit, Martini pa një grumbull të madh djemsh të rinj që po rrinin ulur përçark. E mori me mend se do të ishin ata tre apo katërqind djemtë që

priteshin të vinin nga fshatrat përreth në ndihmë të qytetit.

Edhe te vendi i tij i shërbimit gjeti të mbledhur pothuajse të gjithë trupprojën e portës. S'ndenjën më shumë se një orë. Para se të binte plotësisht nata, gjysmës prej tyre, midis të cilëve edhe Martinit, u dhanë leje të shkonin nëpër shtëpi. Duhej të ktheheshin prapë pas mesit të natës të zëvendësonin gjysmën tjetër që do të qëndronte në gatishmëri.

Qielli kishte marrë një ngjyrim të hirtë. Të hirta dukeshin dhe format e stërmëdha e të rënda të maleve të largëta, që shquheshin tutje, për sa të hante syri e që gjithnjë e më tepër po shkriheshin e po bëheshin një me qiellin. Më afër, si gunga të dala mbi sipërfaqen e dheut, dukeshin kodrinat e ulëta, majërrumbullakëta. Kurse poshtë ishte toka djerrinë, ku kishte kohë që s'banonte më njeri. Bile, kur shihje tërë atë shkretim, të dukej e pamundur që aty të kishte jetuar ndonjëherë frymë e gjallë. Veçse, po të shihje më me vërejtje, arrije të dalloje vende-vende konturet e zymta të shpartallinave të rralla të shtëpive, që kishin mbetur ende në këmbë, pa dyer, pa dritare, ku si fantazma varrimtare vazhdonin të endeshin lirisht tufat e errëta të laraskave e të zogjve të tjerë. Martini mendoi me vete se sikur vërtet aty të mos pipëtinte asnjë gjallesë, sikur të mos ngrihej tani nga gjysmëterri ajo zhurmëri angullimash qensh, lehje çakejsh e krokëllimë korbash, ajo humbëtitë ndoshta s'kishte për t'u dukur aq e përmortshme dhe e trishtuar.

— Më kanë thënë se njëherë e një kohë tërë

kjo fushë ka qenë e banuar dhe e mbjellë, — tha një zë prapa tij, sikur të kishte pikasur atë që kishte Martini atë çast në kokë.

Ishte Thanasi. Martini kishte ditë që s'e kishte parë.

— Eja, do të zbresësh poshtë nga qyteti? — e pyeti ai. Që të dy zbritën shkallët ngadalë dhe morën drejtimin e qytetit.

— Thonë se pjesa më e madhe e qytetit tonë dikur ka qenë jashtë mureve, por, që kur filluan sulmet e turqve, të gjithë ata që banonin më atë anë, ja u futën brenda në qytet, ja u shpërndanë në të katër anët e vendit, — foli Martini.

— Kësaj radhe kemi për ta pasur pisk, jemi pakësuar shumë, — tha Thanasi, — vetëm mos pandehin se do ta shesim veten tonë lirë!

— Detyrën tonë do ta bëjmë gjer në fund, ashtu siç e kemi nisur, — tha Martini, pa e pasur mendjen.

Gjatë gjithë kohës ai s'po ia shqiste sytë qytetit, sikur të ishte hera e parë që po e shihte. I dukej i bukur me ato rrugë e rrugica të ngushta, që i kishte shkelur me mijëra herë gjer te qoshja më e fundit. Po ka shumë gjëra që mund t'i kesh tërë jetës parasysh, mendoj ai me vete, e prapë asnjëherë s'i sheh. Pastaj vjen një çast në jetë kur vëren i habitur atë që ndoshta për dhjetëra vjet s'ke mundur ta vësh re. Martini mendoj njëherë t'ia thoshte këtë mendim Thanasit, po pastaj hoqi dorë.

Thanasi u nda shpejt prej tij. Pjesën tjetër të rrugës ai e bëri vetëm. Udhët ishin thuajse të boshatisura. Vetëm ndonjë hije e rrallë përshkonte

rrugën me të shpejtë dhe zhdukej në mes të errësirës. Hapat e tij kumbonin mbi kalldrëme, të mbytura si rrahjet e një pulsi vigan. Mendoi me vete se gjithçka që po i kalonte nëpër kokë atë ditë, ishte ca si e çuditshme. Ja, ky krahasim gjithsesi i çuditshëm, që po mendonte tani së pari, duhej të ishte një nga ato mendime që i kanë rrënjët thellë në fshentësitë e kujteses, në ndonjë frazë që ka rënë aty snumë e snumë vjet më parë, ka mbetur e papërtillur, si një thëngjill i mbuluar i tëri nga hiri, gjersa një ditë ja ku nis e fryn një erë që përndan hirin e atëherë del përskuqja e thëngjillit, që të djeg po e trazove. Tani s'i kujtohej se ku i kishte dëgjuar ato fjalë, po për të mbajtur mend i mbante tare mirë, njëlloj si t'i kishte dëgjuar dje.

E di si është kjo punë (ai s'e mbante mend se për ç'punë kishte qenë fjala), i kishte thënë ai dikushi, bujku, kur mbjell arën, hedh farën, ca prej saj bie në dhé të shkrifët e pjellor, ca në udhën e rrahur nga kushedi sa këmbë njerëzish e kafshësh, ca të tjera mbi gur apo shkëmb.

Dhe ja tani atij i ishte shkrepur ta krahasonte popullin e tij me atë farën që ka rënë mbi gur, që do zor të madh të hedhë shtat, pa ujë, pa dhé të mjaftueshëm, por që ama dëshirën për të rrojtur e ka të madhe. Prandaj, kur ajo bimë arrin të jetojë, dije se i ka hedhur rrënjët shumë thellë, gjer në palcë të dheut, nga ku është shumë zor ta shkulësh. Ky krahasim i pëlqeu veçanërisht se përputhej me atë mendim të përhapur të gjithë në qytet se, sido që të ndodhte, prapëseprapë arbit, makar dhe majë malit, më shumë të pangrënë se

të ngrënë, do të vazhdonin të jetonin si arbër. Pastaj, si për dreq, se si i vajti në mendje se ndoshta më e drejtë do të ishte ta bënte krahasimin me atë farën që bie në mes të udhës. Se Arbëria në të vërtetë ndodhej tamam në një udhëkryq, ku u binte udha të kalonin gjithfarëlloj hordhish. Po ky krahasimi i dytë kishte një të metë të madhe, sepse ai s'arrinte dot të përfytyronte se si ishte e mundur që fara të mbinte aty në udhën nga kalonin njerëzit. Më së fundi Martini hoqi dorë nga këto lloj mendimesh, duke i thënë vetes se edhe krahasimi më i mirë ka gjithnjë një pjesë të gënjeshtërt.

Pak nga pak dhe pa e kuptuar, ashtu i zhytur siç qe në mendime, arriti në krye të rrugës së tij. Qëndroi një copë herë. Nga dritarja e kati të dytë të një shtëpie u dëgjua një zë i trashë burri dhe pas tij një e qeshur fërfëllitëse gruaje. Një dritë e zbehtë, e drithëruar pasqyrohej mbi gurët e rrugës. Gruaja qeshi përsëri dhe një laraskë, që siç dukej po rrinte mbi çati, përplasi krahët e shqetësuar.

Trokëllima e një kali e bëri Martinin të kthen-te kokën.

— Kush je ti? — zëri erdhi para se Martini të mund të dallonte gjësendi. Një çast më pas ai pa fare shkoqur kalin me gjithë kalorës, që kishin dalë plotësisht nga qoshja e rrugës dhe kishin qëndruar jo shumë larg prej tij.

— Jam i grupit të portës kryesore, — iu përgjigj Martini.

— Ku shkon?

— Në shtëpi.

— Ë ku banon?

— Ja aty, pak më tej, në fund të rruges.

Gruaja qeshi përsëri e kësaj here bashkë me të qeshi dhe zëri i burrit. Laraska u çua dhe shkoi në një çati tjetër. Martini nisi prapë të ecte ngadalë dhe kalorësi e shoqëroi një copë udhë.

— Nesër besoj se ka për të nisur, — tha zëri që nga kali dhe Martini vuri re se tani ai kishte ndërruar ton.

— Ashtu besoj dhe unë. Në mos nesër, sidoqoftë tani punë ditësh është, — iu përgjigj Martini.

Një copë herë vazhduan të ecnin krah për krah, pa folur.

— Epo atëherë, natën e mirë... — Trokthi i kalit vazhdoi të dëgjohej edhe për një copë herë të mirë, gjersa u shua tutje në brendësi të qytetit.

Kur mbërriti në shtëpi, Martini kishte vetëm një dëshirë: të flinte. Donte të flinte të paktën disa orë, se pastaj s'i dihej se kur do të kishte përsëri kohë për të fjetur. Mendoi njëherë që të mos zhvishej fare, se dhe zhveshja do t'i hante kohë, po të shtrihej ashtu siç ishte. Po kur hyri brenda dhe pa tryezën të shtruar si për festë, me gjithë atë ndriçim qirinsh që, kur u hap porta, sajuan me dhjetëra qëndizma drite nëpër muret e nxira nga tymi i dimrit dhe pastaj Marjanën, të veshur e të zbukuruar, që po e priste në këmbë në mes të dhomës, ai ndërroi mendje. Marjana kishte të drejtë. Ajo natë, ajo gjysmë nate, ajo çerek nate, sado që të ishte, duhej të ishte vetëm e tyrja.

Pak folën atë natë. Diçka, që Martini s'mund ta përcaktonte dot tamam se ç'ishte, e bënte të ndihej sikur ndodhej pranë një vajze me të cilën sapo kishte rënë në dashuri, por që ende s'ishte i bindur në ia kishte fituar dhe asaj dashurinë. Ishin ulur përballë njëri-tjetrit, humbisnin në thellësitë e vështrimeve të njëri-tjetrit, nga ku pastaj e kishin zor të dilnin. Ishte një si dehje e ëmbël, e avullt, çlodhëse, si një ëndërr e bukur mëngjesi, që i shkrinte të gjitha mendimet turbulluese. S'e vunë re se sa shpejt iku koha. Por Martini e dinte se sa herë ti do që koha t'i heqë këmbët zvarrë, ajo ikën me të katra.

Ai brofi papritur në këmbë, me aq vrull sa gati e trembi Marjanën.

— Më duket se vajti vonë. Më duhet të iki.

Ajo vetëm sa pyeti:

— Kur do të kthehesh?

Ai ngriti supet. U vesh shpejt e shpejt dhe doli gati me vrap nga shtëpia. Kur u gjend në rrugë, u kujtua se kishte harruar ta puthte Marjanën para se të largohej.

Kur mbërriti te porta, i thanë se të tjerët sapo i kishin shpërndarë nëpër vendet e rojës. Atë natë do të kishte roja të dyfishta.

Një erë e lehtë kishte nisur endjen e saj, duke turbulluar qetësinë e natës, kur ai mbërriti në vendin e tij të rojës. Hëna fekste ngandonjëherë më të rrallë mes grisjeve të reve, po vetëm për pak çaste, se shpejt mjegullohej e përvdij, duke lënë pas vetëm një verdhimë të shpëlarë, të vakët, si drita e një qiriri që e kanë vënë për të ndriçuar një fushë të madhe. Nën dritën e hënës

Martini pa se i kishte rënë të bënte rojë bashkë me një djalë që dukej fare i ri, të cilin s'ia kishin zënë sytë ndonjëherë. Pas përshendetjeve të zakonshme, kaloi një copë herë e gjatë dhe asnjë prej tyre s'e hapi gojën të fliste. Më në fund Martini, që filloi të ndiente ca si ftohtë, u hodh e tha:

— Merr dhe hidhi ca degurina zjarrit!

Djali mori degurinat, ia hodhi zjarrit dhe pa e hapur fare gojën u kthye prapë te vendi i tij ia nguli sytë zbrazëtirës së natës. Dukej se e kishte për herë të parë që bënte rojë. Që diku aty pranë dëgjohej herë pas here murmurima e mbytur e dy rojave që po bisedonin. Martinit iu duk sikur djali psherëtiu dhe mendoi se mos donte të thoshte ndonjë gjë, por ai s'foli. Mbeti vetëm kërcitja e lehtë e zjarrit. Pak nga pak Martini harroi fare se kishte njeri tjetër pranë vetes. Iu kuitua se si para disa ditësh, bashkë me disa të tierë, kishte dalë jashtë mureve me urdhër që të prishnin dhe helmonin çdo burim apo pellg uji që, rrethuesit të detyroheshin të shkonin larg nëpër male, për të marrë ujë, ku me siguri do ta kishin shumë të vështirë. Kjo ishte një punë që e kishin bërë çdo vit, kur kishte pasur rrethim. Po prapë shkretimi i asaj djerrine e kishte tmerruar. Mendoi se ndoshta shkaku ishte frika se mos një ditë prej ditësh dhe ato shtëpi, ato rrugë, ato mure dhe ledhe do të ktheheshin në gumërata e rrënoja të mbuluara nga bari, ku vetëm gjallesat më të pështira do të lëvrinin.

Sic dukej Martini do të kishte folur me vete, sepse djali ia kishte ngulur sytë dhe po e shikonte

tërë habi. Martini vuri re se ai kishte një fytyrë të zgjuar.

— Mos ke gjë ftohtë?

Djali bëri jo me kokë.

— Prindërit gjallë i ke?

— Jo. më vdiqën parvjet nga kolera.

— Më vjen keq! — Martini s'diti ç'të thoshte tjetër. Djali s'ia kishte ndarë sytë, por s'fliste.

— Hera e parë është që do të marrësh pjesë në luftë?

— Si ushtar, po.

— A ke ndopak frikë?

Martini u mundua t'i jepte pyetjes së tij tonin e lehtë të një ngacmimi pa të keq.

— Jo. Kur më ndodh ndonjë gjë papritur, edhe kam ca frikë. por, po të kem kohë ta mendoj rrezikun që më parë, s'kam më frikë. Sidomos që kur... — Djali e preu befaz fjalën në mes. Ndoshta iu duk sikur e kishte tepruar duke folur me një të panjohur. Martinit sepse iu duk se ai e trasheshte zërin me qëllim kur fliste.

Dhe prapë heshtën, të kredhur secili në mendimet e veta. Era kishte përndarë vende-vende re të dhe kishte ndezur aty yjet. Martini e ndiente heshtjen ta mbështille si një ledhatim i kadifenjtë, nanuritës. E megjithatë atij, për çudi, s'i vinte fare gjumë.

Në çaste të tilla njeriu nxjerr prej territ shëmbëlltyrat e avullta të kujtimeve të atyre që s'janë më.

«Dk shpejt, shpejt!» — i kishte thënë zëri i fikur i të atit. Kurrë më s'kishin për t'i dalë nga mendja Martinit ato fjalë. I ati i kishte vdekur

gati pesëmbëdhjetë vjet të shkuar, nga kolera, njëlloj si prindërit e këtij djali fytyrëzgjuar. Gati në një moshë me të kishte qenë dhe ai, kur kishte hyrë në dhomë dhe e kishte gjetur të atin të shtrirë e të palëvizur në shtrat. Kishte pandehur se mos flinte, po, kur ishte afruar, kishte parë se i kishte sytë të hapur. «Ik shpejt! Largohu këtej!» — i kishte thënë i ati dhe zëri i tij e kishte trembur Martinin. S'e kishte kuptuar në fillim pse i ati po e largonte, pastaj, vetëm pastaj kishte parë se ai e kishte këmishën të llangosur me të vjella. Atëherë kishte kuptuar, atëherë kishte dyshuar, atëherë kishte ndier ngutje të bënte diçka që t'i ndihte babait. Kishte parë ato ditë me dhjetëra njerëz të llangosur ashtu me të vjella, duke hequr shpirt, të shtrirë ndanë rrugëve. I kishte zbuluar të atit këmbët. Akull të ftohtë. Dhe kishin filluar t'i mavijoseshin. Kishte marrë verë dhe kishte filluar t'ia fërkonte. Fort, më fort, edhe pak, më fort, po ngrohen, edhe një çikë... I qe dukur sikur po ngroheshin ca. Edhe më fort... Ik, mos më prek. ik!... Zëri i të atit ishte një fije e hollë, që po këputei. Martinin i ishin mpirë krahët, po megjithatë kishte vazhduar t'ia fërkonte. Po këmbët s'po ngroheshin, s'donin të ngroheshin, s'pranonin të ngroheshin. Ai e kishte marrë trupin e të atit dhe e kishte tërhequr pranë vatrës. I ati i kishte sytë të mbvllur. Ia kishte hapur këmishën te gjoksi. I gjithë gjoksi i kishte marrë një ngjyrë mavi të thellë.

Sytë e të atit ishin çakërritur dhe një herë para se t'i fillonin spazmat: dhe për një grimë ai e kishte parë Martinin drejt në sy. Dhe Martini e

mbante mend se e kishte ndier veten të humbur në thellësitë e qelqta të atyre syve, ku kishte parë shëmbëlltyrën e dyzuar të vetes. Ishte bërë si i tërbuar nga pafuqia për t'i dhënë çfarëdo ndihme të atit. Kishte filluar të dridhej i tëri. Pas tri orësh babai kishte vdekur. Ajo natë kishte qenë një nga më të tmerrshmet në jetën e Martinit. As që i kishte shkuar në mendje se mund të infektohej. I topitur, me gojën shkumb nga një etje e madhe, kishte vigjiluar tërë natën te koka e të vdekurit, pa guxuar të largohej qoftë dhe për një grimë. Atëherë s'e kishte ditur se të vdekurve nga kolera ndodh që t'u vazhdojnë të dridhurat edhe për mjaft kohë pasi kanë dhënë shpirt dhe mund të ndodhë që t'u lëvizë edhe ndonjë këmbë apo dorë, kur u këputet ndonjë nerv. Kur e kishte parë të atin të lëvizte, Martini ishte sulur dhe kishte filluar përsëri t'i fërkonte gjoksin, këmbët, gjoksin...

— Shiko, një dritë! — thirri befas djali dhe tregoi me dorë diku në errësirë. Dhe me të vërtetë diçka përshkënditi, shpoi në një pikë errësirën, formoi një objekt, ku syri mund të përqendrohej. Ishte në fillim vetëm një shkëndijim i brishtë, i dri-thëruar, një flakë qiriri e flakur në një humnerë tepër të thellë. Pastaj pranë tij doli dhe një tjetër, dhe dy të tjera, katër, dhjetë. S'kaloi shumë dhe një njollë e madhe u formua në horizontin e errësirës, që sikur prushëritej. Nga vendrojat pranë u dëgjuan zëra, urdhra, një kampanë alarmi, pastaj zhurmë hapash. Shkëlqimi i dritave u forcua, u thellua, u

zmadhua, mori një ngjyrim të kuq, gati njëlloj me atë të gjakut. Dhe rreth atyre dritave u duk sikur po ngrihej një tym edhe më i zi se nata, i rëndë, aq sa dukej sikur s'po çohet dot lart, por po zvarrisej rrafsh me tokën, duke ardhur drejt tyre. Të gjithë e kuptuan se ishin shtëpi që digjeshin, fshatra që shkrumboseshin diku larg.

— Turqit! — pëshpëriti djali.

FLETË NGA DORËSHKRIMI I MARK MATRANIT

...O zot, mësona që të mos çuditemi me asgjë që po na shohin e do të na shohin sytë e që po na dëgjojnë e do të na dëgjojnë veshët. Se çudirat tani s'kanë të sosur e, po të ishte kohë tjetër, ne do të qeshnim e do të gajaseshim me shumë nga ato, por, oh, fat i njerkit, ato janë vetëm për zinë tonë e në vend që të na vijë për të qeshur, neve na vjen për të qarë dhe, ç'është akoma më e keqe, s'qajmë dot, se burrit s'i ka hije të derdhë lot.

Ja, çfarë nuk u tha aty e ca ditë më parë, kur u dynd mbi qytet gjithë ajo mori zogjsh dhe laraskash. Ti dëgjoje njerëzit se ç'thoshin, ç'hamendje bënin, duhej të shkriheshe së qeshuri, të mbaje ijet me duar nga tërë ato që flitëshin poshtë e përpjetë. Por ama, në të vërtetë askush s'ishte në gjendje ta merrte me mend e ta thoshte me siguri se ç'ishin tërë ata zogj, se nga kishin ardhur dhe pse kishin ardhur. Vetëm sot, në ditën e dytë të muajit të gjashtë të vitit 1478, u mor vesh me siguri puna e laraskave. Në buzëmbremje, pa-

ra se të zhdukej dielli nga qielli, turqit hodhën në qytet me katapulta një numër të madh kokash të prera.

O sy, sa të fortë jeni që s'verboheni kur shihni pamje të tilla të lemerishme! Se shi më të tmerrshëm s'ka lëshuar ndonjëherë qielli!

Dhe atëherë, s'e di se si u mor vesh se ato koka ishin të banorëve të mjerë të qytezës së Drishtit, të cilin turqit e kishin mbajtur të rrethuar për dy javë të tëra pa e marrë dot, gjersa në qytet vdekja kishte hyrë tinëzisht, në formën e kolerës, që kishte nisur t'i grinte njerëzit si të ishin miza. Dhe atëherë, ata pak që kishin mbetur të gjallë, me shpirt ndër dhëmbë, ishin dorëzuar dhe turqit s'kishin pasur mëshirë për askënd, por i kishin therur të tërë burrat dhe gratë e fëmijët i kishin shpënë t'i shitnin si skllëvër në Anadoll. Kurse vetë qytetin e kishin djegur dhe e kishin zhdukur nga faqja e dheut. Kishin shpëtuar gjallë vetëm ato krijesa që kishin krahë e mund të fluturonin dhe që, të mbetura pa fole, ishin derdhur në qytetin tonë duke kërkuar qetësinë. Sa keq ishin gënjyer të zeztë shpendë!

Po çudirat s'kishin marrë fund me kaq. Kush vallë do t'i kishte marrë vesh ato shenjat e mistershme të turkut, po të mos kishte qenë Jako qorri që të na i shpjegonte? Ditën e parë të rrethimit shatorja e kryekomandantit të ushtrisë turke kishte pasur flamuj të bardhë që, me atë gjuhën e tyre flaturitëse, donin të thoshin se, po të dorëzoheshim, do të na falej jeta e gjithë ç'kishim. Atë ditë erdhi në qytet edhe dërgata e tyre. Të dytën ditë flamujt u bënë të kuq, që donte të

thoshle se, po të dorëzoheshim tani, duhej të vdisnin udhëheqësit tanë, kurse ne të tjerët ishim ende të falur. Ditën e tretë ata u nxinë, u sterrosën: Mjerë ju që s'u bindët, tani vetëm varri ju pret!

Pastaj para shatores së trëndafiltë të kryekomandantit, bejlerbeut të Rumelisë, Daut Ergiz pashait, u bë një paradë shumë e madhe, sa u tund dheu e u duk se nga çasti në çast do të humbonte e do të na shpëtonte sytë e veshët nga ajo pamje aq zhurmëmadhe. Pastaj, në fund ata hodhën brenda mureve të qytetit kokat e prera, siç e rrëfeva edhe më sipër.

Për dy ditë, pas gjithë këtyre që thamë, s'ndodhi asgjë, por thoshin se turqit prisnin që të dilte hëna e re, pa të nisinin luftën.

Sulmi filloi më gjashtë të qershorit, në një ditë të përvëlur si vetë skëterra. Ishte shumë e vështirë t'i qëndroje asaj dyndjeje të marrë, që vazhdoi gjatë gjithë ditës. Po ne qëndruam. Dhe ajo që është më kryesorja, pas kësaj fitoreje neve na u shtua besimi se edhe kësaj here do t'u bënim ballë me faqe të bardhë....

KREU V

Ishte buzëmbremja e 3 qershorit.

Si për inat, tamam atë ditë, kur që të gjithë ishin si në ethe, në pritje të luftës, Martinin e ngarkuan të kryesonte një grup pleqsh dhe grash që do të punonin për të ngritur një furrë të re buke, meqenëse e vjetra ishte në një vend ku kishte shumë mundësi që të goditej gjatë bombardimit të qytetit. Dikur i ati kishte qenë murator i njohur në qytet, kështu që edhe ai vetë kishte mësuar ca gjëra nga zanati, prandaj i kishte ndodhur kushe-di sa herë, që ta hiqnin nga shërbimi dhe ta caktonin të merrej me punë të këtij lloji. Bëheshin rreth tridhjetë vetë që do të punonin aty dhe në fillim ai e pati ca të vështirë ta organizonte punën, pastaj gjithçka shkoi mbarë, sepse që të gjithë punonin me sa fuqi që kishin. Vazhduan të punonin gjer aty nga buzëmbremja, kur e mbaruan furrën dhe atëherë të gjithë nxituan të shkonin sa më shpejt nëpër shtëpi, se kishin një barrë me punë për të bërë, para se të niste lufta. Vetë Martini mendoi të shkonte njëherë andej nga vendi i tij i shërbimit, jo dhe aq nga kureshtja për të parë se ç'bëhej në kampin e turqve, sesa nga

forca e zakonit. E megjithatë as që s'donte të shihte se ç'përgatitje po bënin turqit për betejën e ardhshme s'mund të lhoshte. Në gjithë qytetin s'besonte të kishte njeri që të mos i bënte përshtypje ai përcudnim i menjëhershëm që pësonte ajo fushë përreth qytetit. Në mbrëmje e shihje të shkretë e të shurdhërt, kur çoheshe në mëngjes e gjeje të mbushur me mijëra shatore e ushtarë, ngjyra e tinguj. Madje disa njerëzve ajo djerrinë u dukej njëlloj si ajo fusha që rrëfehët në mitologjinë e grekëve, ku natën dikush mbjell fshehurazi dhëmbët e kuçedrës e në mëngjes, sapo çel agu, nisin të mugullojnë majat e shatoreve dhe të heshtave të ushtarëve. Dhe ja, pak më pas e tërë fusha mbushet dëng me ushtarë të armatosur gjer në dhëmbë. Martini e dinte fare mirë se edhe njëqind herë ta kishte parë atë pamje, prapë ajo po njëlloj të trondiste kur të dilte para sysh.

Edhe tani, sado që e kishte përgatitur veten, kur doli majë murit dhe hodhi sytë poshtë, ndjeu një shtrëngim në tëmtha e pastaj një gërvishtje kuisëse brenda kafkës. I ktheu menjëherë shpinën fushës dhe pa diku larg, në një pikë të papërcaktuar, aty ku po perëndonte dielli.

Roja, që s'ishte veçse pak çape larg, e pa i habitur, po s'i tha gjë.

Brenda pak çastesh kaloi nëpër kokë një varg të gjatë mendimesh. Mendoi njëherë se ai perëndim dielli po i dukej shumë i bukur, me ato figura fantastike që formonin në horizont grumbujt e rewe puplore. Pastaj mendoi se ajo që i bënte përshtypje në të vërtetë s'ishim as retë e as qielli, por ideja se të gjitha ato gjëra ndoshta po i

shihte për herë të fundit. Dhe menjëherë e befi mendimi tjetër se ishte duke u bërë qaraman. Por veç e dinte fare mirë, kjo nuk ishte frika nga vdekja, nuk ishte një frikë për veten. E vetmja gjë që i ngjallte përherë një zbrazëtim të madhe në zemër ishte mendimi se pas çdo beteje i gjithë ai qytet, ku ata kishin lindur e jetonin mund të zhdukej.

E uli shikimin dalngadalë nga qielli i bronztë mbrëmësor nëpër ato udhë të hirta që muzgu pak nga pak po i fshihte, në ato shtëpitë prej guri e tullash që mezi i kishin ndrequr atë dimër dhe që kishin gati njëqind vjet, që çdo verë shkatërroheshin e çdo dimër ngriheshin, që përsëri verës tjetër të rrëzoheshin... Ata shemb e ne ngri, ata rrëzo e ne ndërto... Mos vallë duhej të flijonin diçka?! Mos duhej bërë një murim, si ai i le gjendës, që gurët e mureve të mos binin më?! Qeshi hidhur me vete me këtë mendim të çuditshëm që i shkoi nëpër mend. Pse, pak ishin fljuar për atë qytet e për atë vend?

Vetëm atëherë vuri re se roja vazhdonte ta shikonte me ngulm.

— Sa veta thua të jenë? — e pyeti ai befas rojën, duke u kthyer me fytyrë nga kampi i turqve.

Roja ngriti supet.

— Thonë se nja pesëdhjetë mijë, po ende s'kanë mbërritur të gjithë.

Nga e folura e tij ca si me hundë Martini e njohu se duhej të ishte një nga ata malësorët që kishin zbritur kohët e fundit në qytet. Roja nisi të kundronte poshtë, në djerrinën ku ishte ngritur kampi.

— Më duket se ato shatoret e bardha janë të ushtarëve të thjeshtë, kurse ato me ngjyra janë të oficerëve, — tha ai.

— Ashtu është, — iu përgjigj Martini. — Ngjyra e çadrave ndryshon sipas gradave të oficerëve, por unë për vete asnjëherë s'kam arritur ta marr vesh se ç'grade i përkon secila ngjyrë.

Kampi turk ende s'e kishte marrë formën e tij përfundimtare. Martini e dinte fare mirë se ç'pamje kishte një kamp turk, pasi mbërrinte e tërë ushtria që do të merrte pjesë në rrethim dhe pasi hapeshin të gjitha hendeqet mbrojtëse. Vështrimi i tij vazhdoi të endej nëpër fushë, si të donte të pikaste mes gjithë asaj rrëmuje diçka të imët, të vogël, që mezi gjendej. Po shpejt sytë e lodhur nisën t'i përzienin e pastaj t'i shuanin ngjyrat njëërën pas tjetrës, duke i dhënë gjithë asaj fushe një pamje të miegullt ëndrre. Dhe, si për çudi, tani që po e shihte me vëmendje kampin e armiqve, iu zhduk plotësisht i gjithë ai ngashërimi që kishte ndier pak më parë.

— Po aty ç'po ndërtojnë ashtu? — pyeti roja, duke treguar me dorë në drejtim të njërit skaj të fushës. ku shquhej një grumbull ushtarësh të zhveshur gjer në mes.

— Me sa di unë nga përvoja e rrethimeve të tieria, aty, si dhe në krahun tjetër të fushës, do të bëjnë dy ngrehina të mëdha prej druri, që do të shërbejnë për kulla vrojtimi dhe për të vendosur topat e lehtë, — u përgjigj Martini.

— Me ç'kam dëgjuar, kësaj radhe, vetëm de-ve të ngarkuara me metal për të derdhur topat turqit kanë sjellë pesë mijë, — tha roja.

— Çudi s'është! — ia ktheu shkurt Martini.

Gjithë rrugët e vendit kishin kohë që ishin prishur, urat ishin shembur, kështu që turqit e kishin shumë të vështirë të sillnin topa të gatshëm. Prandaj ata preferonin të sillnin me kafshë metal e pastaj të hapnin furra, ku të derdhnin topat.

— Ca vite më parë, — nisi të thoshte Martini, — para se të vinte ushtria kryesore, turqit nisnin një mori me trupa të çregullta vullnetare, që vinin jo aq për të luftuar, sesa për të plaçkitur vendin nga do të kalonin, kurse tani, kur i tërë vendi është shkretuar, kur dhe arbrit e rralluar kanë shkuar lart në male, s'ka mbetur më asgjë për të plaçkitur, trupat vullnetare janë pakësuar shumë dhe më tepër vijnë si një bisht i ushtrisë, të fshehur nën hijen e saj të madhe, — përfundoi ai.

Që të dy e krodhën përsëri vështrimin në paskajësinë e zgjatjes së kampit turk.

— Është mizëri e madhe, — murmuriti roja me vete aq ngadalë, sa që Martini mezi e dëgjoi, — s'e numëron dot sa bëhet. Po të mos kesh luftuar ndonjëherë kundër tyre, të duket e pamundur që ndokush të mund t'i qëndrojë një ushtrie të tillë.

Para një ushtrie të tillë, të prirë prej njërit nga më të mëdhenjtë e më të ndriturit luftëtarë që ka parë kjo dynja, e gjithë fuqia juaj ka për t'u tretur, ashtu siç tretet dëbora e dimrit kur nisnin të bien shirat e pranverës. Keni për t'u bërë pluhur e hi!, kështu kishte thënë i dërguari i bejlerbeut të Rumelisë, kur kishte ardhur në mëngjes brenda në qytet, në krye të dërgatës. Kur i kishte parë të hynin në qytet, me një fërfëllimë të pakap-

shme mëndafshi shumëngjyrësh, i qenë dukur si përçartja e një të dehuri, në një mbrëmje të vakët behari. Sa herë që shihte turq të veshur me petkat e tyre të ceremonisë, seç i krijohesh një përshlypje e tillë. Kryesuesi i dërgatës printe i vetëm tre hapa përpara tre turqve të tjerë. Ishte një burrë mjaft i gjatë, saqë Martinit, kur e pa nga larg duke ardhur, iu duk madhështor, pavarësisht nga ajo valëvitje qesharake e rrobave dhe çallma që mbante në kokë. Por, kur e pa nga afër, në qendër të qytetit, iu duk sikur ai burrë kishte një fytyrë që i ngjasonte çuditërisht shumë asaj të një shpendi grabitqar. Një shpend grabitqar që kishte zbritur në mes të qytetit, që nga lartësitë e pafundme të qiellit dhe u ishte mburrur se, edhe sikur të bënte vaki që ata, mbrojtësit e qytetit, të bënin një mrekuulli dhe ta rrezonin vetë qiellin, ata, ushtria e shumëlavidishme dhe e pathyeshme e të madhit, e të lëvduarit padishah, ishin aq shumë, saqë vetëm me majat e heshtave të tyre kishin për ta mbajtur qiellin që të mos binte. Pastaj ai kishte qeshur, kurse tre turqit e tjerë të dërgatës rrinin mbrapa pa lëvizur, si të ngrirë, me ato fytyrat e tyre çehreverdha, si prej dylli, ku asgjë s'ndryshonte.

Thonë se ndër gjithë krijesat e gjalla të kësaj bote vetëm njeriu ka aftësinë të qeshë e, megjithatë, e qeshura e atij turku seç kishte diçka shpendore. Ishte një e qeshur e thatë, kuisëse, prej qeshtari profesionist dhe bashkë me jehonën e saj rropatëse Martini pa se si u vërtit shikimi i qelqtë i turkut përmbi kokat e ushtarëve dhe të kureshtarëve që ishin mbledhur në qen-

dër të qytetit. Tre turqit e tjerë të dërgatës vazhdonin të mos ndiheshin. Kryetari i dërgatës lexoi me zë të lartë ultimatumin, të firmosur nga vetë dora e sulltanit të tyre. Martini mendoi se qëllimi i vërtetë i këtyre soj dërgatave, kur dukej qartë nga të gjitha shenjat se s'do të kishte dorëzim, ishte t'i futnin frikën popullatës së qytetit, prandaj më e mira do të ishte që të mos i kishin lejuar të hynin fare në qytet.

Martini e kishte parë këtë skenë që nga lartësia e mureve të ngrehinave përreth sheshit qendror, ku më parë kishin qenë tezgat e dyqaneve të tregut kryesor të qytetit. Aty po rrinte pjesa më e madhe e shikuesve, që heshtnin pa ia shqitur sytë për asnjë grimë asaj pamjeje. Poshtë, pranë atij shatërvanit ku tani kishin mbetur vetëm katër copëra guri të shpërfytyruara (që më parë kishin qenë katër fytyra njerëzish të skalitura në gur e që nxirrnin prej goje currila uji, por që turqit i kishin prishur kur kishin pushtuar qytetin para mjaft vjetësh, meqenëse feja e tyre e ndalonte që të paraqitje në çfarëdo forme shëmbëlltyrën e njeriut), rrinin turqit. Pra aty, pranë atij ish-shatërvani, rrinin përballë njëri-tjetrit dërgata turke dhe këshilli ushtarak i qytetit. Vetë komandanti i qytetit nuk kishte dalë të takohej me turqit.

Heshtja mbliidhte mendime. Për disa çaste tepër të gjata gjithçka ngriu, u mpiks. Dhe njerëzit dhe vetë qielli me retë vraparake, dhe era, dhe çdo zë e cdo lëvizje sikur u krodhën papritur në një botë të akullt. Vetëm një fill tymi, që cohej që diku nga mesi i qytetit, vazhdonte të lëvizte duke

ndohtur me hirësinë e tij bardhësinë e qiellit. Martinin iu duk sikur ajo heshte vazhdoi shumë gjalë. Më në fund, një prej anëtarëve të këshillit ushtarak të qytetit mori fjalën dhe u përgjigj. Në fillim foli ngadalë, duke i veçuar fjalët njëren nga tjetra me pauza të shpeshta. Por dhe aq mjaftoi, që gjithë ajo shurdhëri poroze, të nginjej me tinguj. Dhe ai turku me kokë prej shpendi, që gjithë kohës buzëqeshte, s'e fshehu dot nervozizmin. Fjalët e përfaqësuesit të qytetit pak nga pak u shpejtuan, morën një rëndësi plumbi, që i bënte të rrëzoheshin menjëherë, sapo dilnin prej gojës, pa lënë asnjë jehonë. E mbaroi ligjërimin fare papritur. Që të gjithë e dëgjuan turkun që seç shau. Diçka që ata s'e morën vesh, një përzierje tingujsh qiellzorë e hundorë. Po sidoqoftë, një gjë e kuptuan, se ato fjalë që ai kishte murmuritur në gjuhën e vet, që s'ishte turqisht (kështu tha dhe Jako qorri), por një gjuhë tjetër, në të cilën fjalët shtyheshin njëra pas tjetrës, ashtu si ato kokërrizat e rërës në shkretëtirë kur i fryn era, ishin sharje.

Sulltan Mehmeti II, Al Fatihu, i shumëndrituri zot i dheut, pushtuesi i Bizantit dhe Konstan-dinopojës, xhevahirit të kësaj dynjaje, ai që kishte shtënë në dorë edhe një perandori tjetër, katër mbretëri, njëzet provinca, dyqind qytete e të gjitha këto të pafe dhe të tëra këto ia ka shtuar mbretërisë së të shumëlëvduarit allah, e ka humbur durimin me ju. Vdekjen kërkoni e vdekjen do të merrni! Pis millet! Kështu kishte folur turku më në fund në turqisht. Tre turqit e tjerë të dërgatës vazhdonin të rrinin si të ngrirë, aq sa Martini men-

doi me vete se do të ishte e çuditshme kur t'i shihje të lëviznin përsëri si njerëz të gjallë.

Asnjë nga banorët e qytetit s'kishte bërë zë, po gjithëqka që ata ndienin u kishte dalë nëpërmjet syve. Ata turq i kishin fyer, por ata s'u ishin përgjigjur dot, se ishin në shtëpinë e vet.

Turqit ishin larguar duke kaluar nëpërmes një korridori fytyrash të ngurosur, që i shoqëroi gjersa dolën nga qyteti. Të gjitha këto iu përhinë edhe një herë Martinit aty mbi muret rrethuese...

Qielli po errësohej. Një grup ushtarësh, që ata s'e shihnin dot, nisi të këndonte një këngë të mocme stërgjyshore, së cilës ngjarjet e reja ia kishin ndërruar fjalët, ashtu siç ndërron një dru fletët pas çdo dimri. Ca më tej një grumbull i madh njerëzish, shumica gra e pleq, po bënin rregullimet e fundit të ledhit të dytë mbrojtës. Disku i diellit ishte zhdukur krejt, duke lënë pas vetëm një copë qielli të bakërt, kur kaluan aty pranë një grumbull kalorësish. Mes tyre, Martini njohu rrobën e purpurt të komandantit të qytetit dhe figurën pak si të kërrusur të arkitektit kryesor. Ata ndaluan një copë herë te porta, me një kartë të madhe përpara, duke lëvizur duart sa majtas-djathtas. Pastaj ua hipën përsëri kuajve dhe ikën me urrejtje. Siç dukej, donin të arrinin në ndonjë pjesë tjetër të mureve para se terri të binte plotësisht.

Nga kampi i turqve çohet një zhurmëri e mabytur, gjumëndjellëse, që dukej sikur e ngar-

konte gjithë ajrin me një erë të qelbur që ta vështirësonte shumë frymëmarrjen. Herë-herë, që mes gjithë asaj potercje ngriheshin zërat shpuce të hoxhallarëve e dervishëve, që, me sa dukej, ishin duke përpallur lutjet e akshamit. Martini mendoj me vete se mjaftonte prania e tyre diku afër, që njeriu të mos shijonte më asgjë, madje as atë buzëmbremje që përndryshe do të kishte qenë aq e bukur.

U mbush edhe një herë thellë me frymë dhe, para se të ikte, pa përsëri tutje format e largëta dhe të stërmëdha të maleve. Prej andej vinte ajri që thithi...

Ishte nata e ditës së gjashtë të qershorit.

Hija e rëndë e murit dhe e kullës së vrojtimit po derdhej përmbi gërxhet, ku jo shumë kohë më parë kishin qenë shtrirë të vrarët. Ishte bërë rregull prej kohësh që, pas çdo beteje, të dyja palët ta lejonin njëra-tjetrën të tërhiqnin të vrarët. Pak nga pak cipa e natës po mbulonte gjurmët e betejës që kishte zgjatur gjatë gjithë asaj dite. Martinit herë-herë i bëhej sikur e gjithë ajo pamje përreth, në njërën anë qyteti dhe në anën tjetër fusha, ishte fundosur e kishte humbur diku në brendësinë e natës. Kurse herë të tjera i dukej sikur ajo natë pa hënë kishte një gojë të madhe pa masë, që gëlltiste e gëlltiste gjithë ç'kishin

ndodhur nën dritën e diellit, duke lënë pas vetëm grahmën e lodhur të asaj dite aq të mundimshme që shkoi, pak zhurmë dhe ca hije kujtimesh të mjegullta. Poshtë, rojat e portës së madhe, me sa dukej, ndezën pishtarët, se ai dalloi pasqyrimin e dritës së tyre në murin e oborrit të brendshëm. Martini u mbështet mbi gurin e bedenit. Guri ishte ende i nxehtë. Ndjehej i lodhur, po sidoqoftë mendonte se ishte më mirë që i kishte rënë radda të bënte rojë i pari. Tani kishte hall vetëm se mos bëhej merak Marjana. I kishte çuar fjalë me një shok se ishte shëndoshë e mirë, se kishte dalë nga tërë ajo betejë pa asnjë të gërvishtur, po megjithatë e dinte se në raste të tilla, pa të parë me sy, njeriu s'e ndien dot veten fare të qetë.

Pllakat e gurta të murit po lëshonin pak e nga pak tërë nxehtësinë që kishin thithur gjatë ditës. Martini e ndiente atë afsh të përvëlur që i vinte nga poshtë dhe i dukej sikur po i merrej fryma. Zbërtheu dy kopsat e fundit të setrës dhe, pasi ndjeu ajrin e natës ta prekte në gjoks, sikur mori frymë ca më lirisht. Ende e kujtonte me tmerr atë vapë që kishte bërë gjatë ditës. Që në mëngjes dielli s'kishte qenë si zakonisht, një lëmsh i kuq dhe i zjarrtë, që kapërcen kupën e qiellit nga njëri skaj në tjetrin, po dukej sikur ishte shkrire në tërë stërmadhësinë e qiellit, kishte ndërruar ngjyrë, aq sa e gjithë pamja përmbi kokë i dukej si e zbërdhulët. Ndoshta prandaj i ishin dukur të gjitha ngjyrat e asaj dite si të shpëlara. Aty nga mesdita ishte bërë një bardhësi e tillë syverbuese, që atij i bëhej se e kishte lodhur më shumë sesa vetë luftimi. Kushedi sa herë

i qe dukur se s'ishte djersa ajo që i rridhte nëpër trup, nën pancirin e hekurt, po një tufë shtërpinjsh që kushedi si kishin hyrë aty tinëzisht e po i ngjiteshin rrotull mishit. Kushedi sa herë ishte bërë gati ta hiqte gjithë atë hekur që i mbulonte trupin, po në çastin e fundit gjithnjë kishte ndërruar mendje. E dinte se ishte ai hekur që u jepte epërsi mbi turqit, që zakonisht ishin të veshur me coha të holla. Ai pancir i vjetër që mbante, ajo këmishë hekuri që para tij i kishte shërbyer edhe atit të tij, sa e sa herë i kishte shpëtuar jetën.

Sa e solli mendjen te lufta e asaj dite, ndjeu menjëherë një ngazëllim përbrenda. Kishin fituar. Dhe ai e dinte se beteja e parë, kur të dyja palët janë të freskëta dhe përqendrojnë gjithë fuqitë, ka përherë një rëndësi mjaft të madhe. Por atë ditë ai s'kishte vetëm këtë arsye që të gëzohej. Vetë komandanti i qytetit i kishte thënë në sy të të gjithëve se ishte trim. Martini u mbush edhe një herë thellë me frymë. Tani po i kujtohej fare mirë se si kishte ndodhur. Deri tani, çdo çast i asaj dite kishte qënë në mendjen e tij në një pështjellim të madh mbresash, ndjesish të ngjeshura pas njëra-tjetrës, të trazuara në një leshe-li, që s'kishte zot që e shkoqiste. Po takimin me komandantin e qytetit e mbante mend mirë, e kishte të veçuar nga gjithçka tjetër e asaj dite, për arsye se kishte ndodhur pak para se të niste beteja.

Ata kishin qënë të zënë me përgatitjet e fundit dhe s'e kishin vënë re fare komandantin kur ishte afruar. Ndoshta ngaqë kishte ardhur pa bujë e pa shpurë, po vetëm me arkitektin kryesor të qy-

tetit dhe me një oficer. Ata ishin përqendruar që të gjithë përpara, aty ku po mpiksej lufta, kur dëgjuan nga prapa një zë të thatë, që foli:

— Ja, këtu do të jetë pika kryesore e sulmit, si gjithnjë!

— Pranë portës së veriut do të jenë nja njëqind veta rezervë, që mund të sillen këtu, po qe nevoja, — tha një zë i dytë, që Martinit iu duk i njohur, por që për disa çaste, aq sa ç'iu desh të kthente kokën, ai s'qe në gjendje ta lidhte me një emër. Pastaj, për një grimë shikimet e tyre u ndeshën, gjersa vështrimi i komandantit u shkëput dhe shkoi diku tejmatanë, në vakësirën e agut të mëngjesit, aty ku përvdij nga sytë bishti i kampit turk.

— Po ti dhe vjet këtu ke qenë, apo jo?

Martini s'e kishte kuptuar dot menjëherë se ato fjalë po i drejtoheshin atij. Por edhe pasi e kuptoi, u hutua dhe s'qe në gjendje të përgjigjej vecse pas një grimë here.

— Po, si urdhëron, kam katër vjet këtu.

— Po, po, të mbaj mend. — Martinit iu duk sikur tjetri u mat të shtonte diçka, po pastaj ndërroi mendje. Megjithatë pas pak komandanti tha:

— Këtu janë përherë ushtarët më trima, qytetarët më trima.

Martini s'pati kohë të thoshtë gjë. S'pati kohë sepse atë çast fërtvma e erës së nxehtë të jugut ngriti lart ato fjalë, ato dy fjalë të vetme, të potershme, aq dorëgjata, që jehuan përgjatë murit, që i bënë të turreshin të gjithë te bedenat:

— Po vijnë! Po vijnë!

Martini hodhi dhe një herë sytë poshtë, aty ku ishte kampi i turqve. E gjithë fusha, gjer tutje rrëzë kodrave të para, ishte e prushitur nga zjarret që kishin ndezur rojat. Nata e butë thithte e etur lodhje, rënkime, mallkime, përçartje në dhjetëra gjuhë të Azisë e të Evropës, erë djerse e gjaku dhe me siguri një mori me ëndrra të trembura dhe ëndrra të trëndafilta burrash, që e shihnin veten larg, shumë larg prej andej, larg asaj fushe të skëterrosur, diku në hareme, nën cicërime zogjsh e të pështjellë nga përqaftime grash. Pastaj befas ata krahe të bardhë e të flashkët femrash u bëheshin qefinë të bardhë... dhe ata zgjoheshin me tristim, shihnin përreth natën, shokët e tyre që flinin e atëherë përmendeshin, nisin të ndienin dhimbjet e plagëve dhe lodhjen e gjymtyrëve e shtriheshin prapë, me shpresë që t'i zinte prapë gjumi, një gjumë i thellë, pa ëndrra, poroz si nata, që t'i thithte të gjitha, të gjitha...

Ishte kredhur aq shumë në ato mendime, sa që u drodh i tëri kur dëgjoji një zë të trashë që i foli që prapa:

— Ç'kemi ndonjë gjë, Martin?

Martini ngriti supet.

— Asgjë, qetësi.

Tjetri ishte Gjorgu, një nga oficerët e shërbimit.

— Si shkoi sot këtej nga ju? — foli ai përsëri dhe u mbështet me kurriz në murin përballë.

— Si zakonisht! — Martini nxori ato dy fjalë dhe s'dinte ç'të thoshte më. Kishin luftuar aty ashtu sic kishin luftuar edhe të tjerët. Veç asaj, ato që kishin ndodhur gjatë ditës i kujtoheshin

njëlloj siç të kujtohet një ëndërr pasi zgjohesh, ose ndoshta si një histori që ia kishte rrëfyer dikush tjetër. Megjithatë diçka duhej të thoshte:

— Në fillim mezi i përballuam se ishin shumë, po pastaj na erdhën në ndihmë edhe nja njëqind veta të rezervës dhe e patëm më të lehtë.

— E pashë të gjithë, ata e drejtuan sulmin kryesor përmbi ju, — tha Gjorgu dhe Martinit iu duk, ndonëse s'ia dallonte dot mirë fytyrën në errësirë. se ai po e vështronte me ngulm. — U vranë shumë sot?

— S'e di me siguri, ndoshta nja pesëmbëdhjetë veta. në këtë krah të murit... — Martinit vetvetiu i vajtën sytë në atë copë truall të gurtë, pak çape larg këmbëve të tij, ku kishte qenë i shtrirë trupi i djalit. Aty ishte derdhur gjaku i tij i kuq. I kuq, njëlloj si lulëkuqet. Kur ia kishte shkukur shigjetën nga gjoksi, aty mbi rrobë kishte mbirë menjëherë një lulëkuqe, e vogël, por që shumë shpejt ishte rritur e i kishte shtirë fletët e saj prej gjaku mbi tërë gjoksin. Koka e djalit kishte vajtur menjëherë gojëçapëlyer, sikur të ishte duke u përpjekur të kafshonte një tufë bari, të rritur në hapësirën e ngushtë midis dy pllakave të gurit. Po kur e kishte parë më nga afër, Martini kishte vënë re në sytë e tij një paqëtim të plotë, si ta kishte zënë një gjumë i thellë.

Djali ishte vranë një orë pasi kishte filluar beteja. Sapo kishte filluar vala e dytë e sulmit të turqve dhe ata ishin strukur rrëzë murit, për t'iu shmangur breshrit të shigjetave. Zakonisht ngriheshin vetëm kur jepej sinjali se turqit ishin afruar shumë. Kurse djali s'kishte duruar dot

dhe ishte çuar të shihte se ç'bëhej. Vetëm një çast kishte nxjerrë gjysmën e sipërme të trupit mbi beden. Martini ishte sultur ta ulte. Por, kur e kishte tërhequr djalin dhe e kishte shembur përdhe, ai e kishte shigjetën në mes të gjoksit. S'kishte nxjerrë asnjë gëk prej goje. Martini e kishte kuptuar se kishte vdekur në vend, që kur ishte ende në këmbë, po megjithatë ishte përkulur mbi djalin, ia kishte shkukur shigjetën e i kishte mbyllur sytë. Dhe në gjoks kishte ndier një shembje të dhimbshme. Pastaj, duke luftuar, pa dashje sytë i shkonin vetiu nga ai trup. Gjersa më në fund e kishin larguar se aty duhej të vendosnin një kazan me serë të valuar. Dhe kishte ndier një tërbim të madh kur mendonte se ai djalë ishte vrrarë. S'kishte pasur kohë gjer atëherë të mendonte se sa e kishte dashur atë djalë, megjithëse pak ditë kishte që e njihte. Këtë po e mendonte vetëm tani.

— Ama, kjo era e katranit të merr frymën!
— po i thoshte Gjorgu. — Do të duhen ca ditë që të ikë, edhe sikur të mos ketë sulm tjetër tani shpejt.

— Neve këtu na hyri shumë në punë, — u përgjigj Martini. — Pa të me të vërtetë që do ta kishim pasur zor. Thuaj do zoti të kemi serë gjersa të zgjatë rrethimi.

...Tri herë gjatë asaj dite kishin arritur turqit të kapërcenin murin aty ku kishte qenë Martini. Dhe ata e kishin pasur të vështirë të luftonin njëherësh me ata që kishin vënë këmbët në tokë dhe njëkohësisht të zbythnin ata që vazhdonin të ngjiteshin. Në pjesën më të madhe të kohës Martini kishte përdorur një çomange shumë

të rëndë, që mezi e mbante me të dyja duart, por që ishte arma më e mirë për të rrokullisur poshtë ata që përpiqeshin të hipnin mbi mur. Po më shumë nga çdo gjë tjetër, nga gjithë ç'kishte ndodhur atë ditë, i ishte ngulitur në mendje pamja e tmerrshme e atij azapit, që kishte arritur të hipte mbi mur, duke vërtitur reth vetes një topuz me zinxhir. Thanasi i kishte vërvitur një urë të ndezur zjarri, që e kishte marrë poshtë një kazani me serë që po valonte. Azapi mori zjarr menjëherë dhe mbeti aty majë murit duke ulëritur, si një flakadan i llahtarshëm. Ata s'e kishin qëlluar, po vetëm i kishin mbajtur larg nga vetja me majat e heshtave, gjersa ishte lëshuar vetë poshtë, si t'i ishte mbushur mendja se ai boshllëk s'ishte i mbushur me ajër, po me ujë...

— Mbaj mend, Jako qorri më ka rrëfyer njëherë një histori të lezeçme për punën e serës, — nisi të fliste Gjorgu. — Nga ato historitë që ka mësuar andej nga Turqia, ti e di? Me sa thotë ai, kjo ka ndodhur shumë vjet më parë, në kohën e kryqëzatave, kur te ne, në Evropë, njerëzia s'e njihte akoma mirë serën. Kryqtarët kishin rrethuar një kështjellë arabe dhe po mundoheshin të ngjiteshin mbi mure, kur që sipër filluan t'u hidhnin serë. Një lëng i zi dhe asgjë tjetër! Në fillim ishin trembur, po kur kishin parë se ai lëng s'u kishte bërë gjë prej gjëje, kishin nisur të talleshin: Ha, ha, haaa, kështu qenkeni katan-disur? Me shurup doni të na luftoni? S'ju paska mbetur gjë tjetër! Me shurup e me sherbet? Haa, ha, haaa! Por atëherë, që sipër u kishin hedhur pishtarë të ndezur dhe ata, ashtu siç ishin, të ve-

shur e të mbathur kokë e këmbë me hekur, kishin marrë flakë... Merre me mend...

Një rojë, jo shumë larg tyre, qëroi zërin dhe bëri të niste një këngë, po shpejt pushoi. Pas tij ra heshtja.

— E di... kur hedh sytë nga fusha, më bëhet sikur është e mbushur dëng me fantazmat e ushtrisë së ditës, që tani po nisen tinës drejt nesh, për të na zënë në gjumë! — foli Martini.

— E ke nga dielli, që të ka rënë gjithë ditën e ditës përmbi kokë, — i tha Gjorgu. Fytyra e tij, nën ndriçimin e hënës, iu duk Martinit si të kishte marrë një zbehtësi prej dylli.

— Është çudi por, megjithëse u bënë kushedi sa herë (që as që i numëroi dot më), që i shoh turqit kur sulmojnë qytetin, prapë ajo pamja e tyre kur nisen me gjithë atë potere e gjersa mbërrijnë këtu në rrezë të mureve të qytetit, më bën përherë shumë përshtypje. Nuk di si ta shpreh, po më duket sikur s'është një gjë që po e shoh me të vërtetë, po gati-gati një ëndërr. Një ëndërr e keqe, por edhe madhështore njëkohësisht. Se, në fund të fundit, e gjithë ajo ushtri drejtohet kundër nesh dhe jemi ne që i bëjmë ballë, apo jo? Vetëm kur nisin e kacavirren nëpër mure, atëherë e harroj fare se ç'pamje ka fusha. Më duken tamam si zhapinj. Si zhapinj të vërtetë që duhen vrarë! Ndiej një ngutje të madhe për t'i vrarë, — Martinit iu bë sikur Gjorgu kishte vënë buzën në gaz duke e dëgjuar, dhe heshti menjëherë. I erdhi turp që ia kishte thënë një tjetri ato gjëra që vetëm sa i kishin kaluar nëpër tru. Ndoshta e kishte fajin nata!

Një copë herë të dy heshtën. I pari e theu heshtjen Gjorgu:

— E di që ajo që më the më solli ndër mend diçka? Sot në mëngjes, kur nisi sulmi, unë isha lart në kullën e vrojtimit. S'e merr dot me mend se ç'pamje ishte, sepse që aty shikoje jo vetëm turqit që sulmonin, por edhe tanët që luftonin. Në fillim nuk dalloje dot asgjë, përveç një pluh-naje që me një mijë lloj zhurmash dhe tingujsh kishte nisur të shtyhej përpara. Vetëm kur mbërriti rrëzë shkëmbit, befas ajo sikur filloi të pillte, njërin pas tjetrit, ca shtërpinj, që zvarriteshin për-pjetë duke lëshuar klithma shurdhuese. Kur aviteshin pranë mureve, trupi i tyre befas copëtohej në mijëra e mijëra copëra, që ktheheshin në ushtarë. Vetëm atëherë filloje të shquaje ngjyrat, shkallët, dashet, armët dhe pajimet që mbanin me vete, se gjer atëherë s'dukej veçse një turbullirë e hirtë tymi e pluhuri. Pastaj ti e di, nisi përleshja. Po edhe ajo që lart nga kulla dukej ndryshe, bile shumë ndryshe. Është tjetër gjë kur je vetë brenda në betejë dhe krejt tjetër kur e sheh betejën që diku, nga sipër. Në fillim më dukej, sikur s'ishte veçse një grumbull shumë i madh njerëzish, të ndarë në dy grupe, që përpiqeshin kush të ngjitej me çdo kusht sipër mbi mur e kush t'i hidhte poshtë ata që ngjiteshin. Pastaj fillova të shihja gjithnjë e më shumë vetëm tanët, në gjithë shtrirjen e murit. Që aty lart të dukej me të vërtetë e pabesueshme se si kaq pak veta ishin në gjendje t'i bënë ballë gjithë asaj morie që derdhej pa pushim. Turqit përpiqeshin të kacavareshin nëpër dhjetëra shkallë e litarë

me çengela, tanët u hidhnin që sipër gurë, zjarr, serë, katran, rrëshirë të përvëluar, gëlqere, dhe turqit rrokulliseshin me dhjetëra, të vrarë, të djegur e të përcëlluar, po megjithatë prapë vazhdonin të vinin valë-valë, duke shtyrë njëri-tjetrin, aq sa ata që ishin përpara, edhe sikur të donin, e kishin të pamundur të ktheheshin prapa. Përpiqeshin të strukeshin ndonjë çast në ndonjë vend ku të mos i zinin goditjet, e pastaj prapë nisnin kacavarjen në mur. Sipër fillonte përleshja trup me trup, ku çdo njërit prej nesh i duhej të luftonte të paktën sa për tre veta... Po ç'të them, ti këto i di! Ndenja aty lart nja një orë dhe mezi më mbante vendi, derisa erdhën dhe më ndërruan. S'më durohej sa të zbrisja dhe unë në mes të asaj katrahure. — Gjorgu e preu fjalën tamam atëherë kur Martinit iu duk se ai do të niste të rrëfente për veten, se ku dhe si kishte luftuar.

Diku, jo shumë larg prej tyre, u dëgjua kro-këllima e një korbi që, me sa iu duk Martinit, përplasi nja dy herë krahët e u lëshua kokëpingulthi në pellgun e errësirës. Pastaj, heshtje. Që plekste e shplekste pa pushim te të dy mendime.

E kishte shumë të vështirë të ndante me mendjen e tij atë që kishte ndodhur në mëngjes nga ajo që kishte ndodhur në drekë apo në buzëmbremje, kur të gjithë e dinin se beteja për atë ditë kishte marrë fund dhe turqit prisnin vetëm urdhrin për t'u tërhequr. E gjithë ajo ditë kishte mbetur në trurin e Martinit si një zhumhuri, që çohet lart bashkë me erën e qelbur të serës, të katranit dhe të gjakut, me tymin e djegieve, me angushtën që fluronte prej mijëra trupave të gja-

kosur e të dërsirë. Sulmet kishin nisur që në mënjës dhe kishin vazhduar pareshtur, si frymëmarrja e çrregullt e një bishe të egërsuar e të tërbuar (pikërisht ashtu i ishte dukur Martinit.) Dhe qielli që i digjte tërë kohës me dihatjen e tij të nxehtë. Dhe ai vetë që godiste e godiste e godiste. Kokën e kishte ende të mbushur me një mori fjalësh, gjysma fjalish, thirrje, rrokje, që kishin hyrë aty pa ndonjë rregull e domethënie, po veç si një trazirë e madhe pa krye e pa këmbë: Shpejt serën, serën, të them! Vrije! Oh, oh! Bjeri shpejt! Lëshojeni! Kujdes! Kujdes në krahun e majtë! Djabat! Kujdes! Shpejt... shpejt! Godite!... Podoshta e kishte gjithë atë turbullirë ngaqë ende s'i kishte ikur lodhja e ditës. Kishte qenë një lodhje e tmerrshme për trupin dhe për kokën. Kishte pasur çaste kur i qe dukur vetja i copëtuar, i ndarë në dhjetëra pjesë dhe secila prej tyre vepronte e jetonte për hesap të vet. Herë-herë i bëhej se, ja tani, dhe pak dhe s'do të kishte më fuqi të luante vendit as edhe një gisht, as të merrte frymë. I dukej sikur ja, po shembej përdhe, se po shkrihej e po shndërruhej në avull, që po fluronte nga të çarat e armaturës. Po duart vazhdonin të lëviznin, të luftonin, dhe këmbët vazhdonin ta mbanin me kokëfortësi dhe kokës s'i mbetej veçse t'i admironte e t'i miklonte. Martini ende i ndiente gjymtyrët si të zbërthyera nga trungu i trupit. Ky ishte kujtimi më i prekshëm i gjithë atyre që kishin ndodhur.

— Martin, unë po iki, — dëgjoi zërin e Gjorgut. Me sa dukej, ai do t'i kishte përsëritur ato fjalë disa herë, sepse tani e kishte ngritur zërin. — Po ty dhe sa të ka mbetur akoma rojë?

— Dhe nja gjysmë orë, besoj, — u përgjigj Martini.

— Epo atëherë, mirupafshim!

Gjorgu u largua. Martini mbeti përsëri vetëm.

Në qiell u këput një yll. Martini e ndoqi me sy gjersa u shua dhe pastaj uli kokën vetvetiu, si të priste të shihte të pasqyruar diku në fushë gjurmët e atij ylli që u shua. Thoshin se sa herë këputej një yll në qiell, në tokë fikej një jetë... Martini qeshi me vete. Iu kujtua se si, kur kishte qenë i vogël dhe e kishte dëgjuar për herë të parë këtë histori, e kishte pyetur nënën qysh e si fikej jeta dhe ajo i kishte rrëfyer, se jeta e njeriut është si një qiri i ndezur, që digjet e digjet, herë më shpejt e herë më ngadalë, gjersa më në fund mbarohet. Por, i kishte thënë ajo, ka raste kur qiriri fiket edhe pa u mbaruar, atëherë kur vjen ndokush dhe e shuan. Dhe pastaj, për disa ditë me radhë ai kishte pasur frikë se mos ndokushi, që merrej me qirinjtë, vinte dhe shuante gabimisht qiririn e jetës së tij, në vend të qiririt të ndonjë plaku...

Që poshtë u dëgjua kumbimi i disa hapave, që nisën të ngjithnin shkallët drejt tij. Ishte ndërresa e rojës. Mendimi i çlodhjes, i gjumit, i solli Martinin një kënaqësi të rrallë, që i përshkoi trupin si një dridhje e i zboi çdo mendim tjetër. Pa qytetin të kredhur në errësirë, që flinte dhe hodhi hapat e përgjumur drejt atij pellgu errësire, ku dhe vetë ndriçimi i yjeve binte dhe humbiste në thellësitë e lodhura të një gjumi të qetë, pas një dite fitoreje. Hija e turbullt e një druri ulliri iu duk

për një çast si një zhgun i murmë murgu. Tamam atëherë, kur sapo ishte duke hyrë në shtëpi, kushedi sepse i doli para sysh fytyra e djalit që ishte vrrarë. Ndaloi për pak çaste para deriçkës së oborrit, hoqi nga koka kaskën e hekurt dhe me mendje i dha ashtu, në atë mënyrën e vet, lamtumirën e fundit atij djali, që e trashte me qëllim zërin, për të mos u dukur se sa i ri kishte qenë...

KREU VI

Kur u gdhi dita e nesërme, thujse e tërë ushtria turke ishte radhitur poshtë në fushë. Ndryshe nga ç'e kishin zakon, pa zhurmë, si hijet e muzgut, ishin mbledhur e rreshtuar në sheshin para kampit dhe, kur mbi majat e maleve çelën rrezet e para të diellit, rojat e qytetit pikasën të habitur gjithë ushtrinë e armikut të mbledhur me një pamje të tillë të ëndërrt. Ajri i gjithë heshte, gjithçka kishte ngrirë sikur në atë fushë kishte kaluar vetë vdekja. Vetëm disa flamuj të shpalosur përgjatë rreshtave vazhdonin të lëviznin. Po dhe në valavitjen e tyre s'kishte asnjë gjallëri, asnjë qëllim. Ashtu si flokët e gjatë të një të vdekuri, që vazhdon t'i tundë ende era e t'i përplasë pas kokës së kufomës, s'provojnë dot kurrësesi se i zoti i tyre është ende gjallë, edhe ata flamuj, në vend që të ta hiqnin atë përshtypje që të krijonte pamja e vdekur e fushës, përkundrazi, ta shtonin. Asnjë shenjë s'rrëfente që turqit të kishin ndër mend të sulmonin përsëri. Ajo pamje e dalë prej errësire dukej aq e lodhur, e përgjumur, e shurdhët, sa s'të bëhej të besojë

që të kishte ndonjëfarë lidhjeje me luftën. Pak nga pak dielli po dilte që pas majave të maleve në formën e një avulli të trëndafiltë. Rojat e mureve mbetën më mëdyshje për një copë herë, të jepnin alarmin, apo jo, po më së fundi, siç dukej menduan, se s'i dihej se ç'ndodhte dhe u ranë kambanave të alarmit. S'kaluan veçse pak minuta dhe i tërë muri i qytetit nisi të mbushej me njerëz. Ishte një mëngjes i kthjellët, aq sa të dukej sikur e gjithë ajo panoramë përreth qytetit ishte ngushtuar e tkurrur, dhe malet ishin afruar, dhe kodrat ishin zmadhuar, dhe në kampin turk gjithçka dukej me aq hollësi, sa të thoshe se natën i kishin ngritur fshehurazi çadrat e kishin përparuar drejt mureve të qytetit.

Kaluan disa orë, dielli u ngrit lart e nisi të digjte, po poshtë në fushë gjithçka vazhdonte të ishte e ngurosur. Aty nga ora dhjetë u dha urdhri që në mure të qëndronin roja të trefishuara, kurse pjesa tjetër e njerëzve të shkonin e të merreshin me rregullimin e dëmeve të shkaktuara nga be-teja e djeshme.

Sikur ta kishin bërë enkas, sapo u larguan pjesa më e madhe e burrave, në fushë diçka lëvizi. Fare pak gjë. Vetëm nja dhjetë burra që seç filluan të bënë përpara radhëve të ushtrisë, kurse pjesa tjetër e atyre dhjetëra mijëra njerëzve, sikur të mos ishte valëvitja e lehtë e flamujve që ndanin repartet nga njëri-tjetri, do të thoshe se ishte bërë pjesë e një bote të qelqte e të ngrirë, që s'kishte për të lëvizur më.

Martini ndjeu një si turbullirë përbrenda, një shqetësim, një padurim për t'i dhënë fund kësaj

gjendjeje të panatyrshme fshehtësire, kaq të ngjashme me një kllapi. Qielli ishte bërë i zbërdhulët, meqë tani, ngado që të hidhje sytë, gjithçka kishte nisur të drithëronte, sikur të qe në të avulluar, duke u shpërbërë. Sikur në mbarim të asaj dite s'kishte për të mbetur më asgjë nga gjithë ajo ushtri e nga kampi i tyre laraman, nga kodrat e mbuluara me ullishta e bile edhe nga vetë mallet e larta e të largëta, po veç një djerrinë shterpë e pafund. Gjithçka heshte, sikur priste të ndodhte diçka e jashtëzakonshme. Martini dëgjoi dikë, aty pranë tij, që tha:

— Ç'kanë ndër mend të bëjnë vallë?

Por askush s'iu përgjigj këtij zëri, që u shua shpejt, nën rrezet zhuritëse të diellit.

Martini mendonte me vete për vapën që do të bënte në mesditë. Bile dhe natën kishte bërë një zagushi e paduruar dhe ai kishte dalë të flinte përjashta. I largoi sytë për një çast nga ai grumbulli i vogël i ushtarëve turq që diç po ngrinin dhe e kaloi shikimin nëpër shkrepat e hirtë të shkëmbit. Të vrarët i kishin hequr gjatë natës dhe tani ajo përhirje guri dukej krejt e virgjër nga përdhunimi i luftës, e qetë, e hirtë deri në mërzitje, aq sa ai mendoi për një çast se fare mirë mund të të shkonte ndër mend se dje s'kishte ndodhur asgjë prej gjëje, se asgjë nga ato që të kishin mbetur në mend s'ishte reale, po vecse një trill i gjumit, një ëndërr e keqe e një nate të shqetësuar, që ndoshta s'kishte mbaruar ende. Sikur të ishte e mundur të mendoje për gjithçka kështu, mendoi ai, të largoje nga mendja gjithçka të keqe e të ruaje vetëm atë që ishte e

mirë dhe e bukur! Atëherë dhe jeta do të ishte shumë më e bukur! Po ç'e do që kujtime të tilla janë vetëm të përkohshme, se pastaj vetvetiu njeriut i vijnë në mendje edhe të tjerat, gjithçka që ishte e lidhur fort, në një mijë mënyra, me të djeshmen, prej së cilës s'shpëton dot kurrë. Mjaf-ton të mendoje vetëm ata që ishin vrarë. Djalin që, po të kishte jetuar, do të kishte ruajtur në fytyrë gjer në fund të ditëve të tij atë shprehje të çiltër të fëmijnisë, që s'i ishte shqitur nga fytyra edhe pasi ishte vrarë...

Qielli ishte zbardhur krejt e lëmshi i diellit ishte shkrire në gjithë stërmadhësinë e tij. Përreth, afër e larg, gjithçka kishte nisur shpërftyrimin, qe bërë gjysmë e etertë, gati avullore. Po afronte mesdita. Kureshtarët, që vinin të shihnin se ç'po bëhej poshtë, ishin ndërruar disa herë. Me gjithë vapën, numri i tyre ishte shtuar mjaft. Në qendër të ushtrisë turke ishte ngritur një cadër e madhe, e kuqe flakë, po dhe pasi kishte përfunduar ajo, prapë asgjë e re s'kishte ndodhur.

Befas diçka lëvizi. Sikur era ta kishte dallgëzuar turmën e ushtarëve, ajo lëvizi dhe hapi një shteg të gjerë në mes të saj. ku pas pak, në krye të një shpure të vogël. u duk vetë komandanti i gjithë asaj mizërie, bejlerbeu i Rumelisë. Daut Ergiz pasha, që vajti e zuri vend te tenda e madhe, e kuqe. Vetëm atë çast Martini vuri re se disa metra përpara çadrës ishte ngritur edhe një platformë e ulët, por e gjatë druri. ku dy ushtarë po vendosnin një palë shkallë të vogla.

U dëgjuan dy të rëna të vetme borie. Pastaj një heshtje edhe më e thellë, sikur gjithë ato

mijëra e mijëra qenie që merrnin frymë, me të rënë ato dy bori, t'i kishte mbuluar një cipë e tejdukshme, që nuk lejonte të dilte prej andej asnjë tingull, asnjë zë. Padashur edhe në muret e qytetit ishte vendosur qetësia. Të gjithë prisnin të shihnin se çfarë do të ndodhte.

Njëri pas tjetrit hipën në platformë njëzet e dy oficerë, që me sa dukej po shpërbleheshin për trimërinë e treguar në betejën e djeshme. Vetë bejlerbeu s'luajti nga vendi, po një oficer tjetër madhor, që rrinte ulur pranë tij, u ngrit dhe dëçka i dha secilit. Që të gjithë morën dhe nga një brohorimë të shkurtër, të prerë, të urdhëruar.

Asgjë s'pipëtiu për një copë herë të mirë. E gjithë pamja përposh tani i ngjasonte një njolle të madhe të marrtë, shumëngjyrëshe, të zgërlaqur mbi atë sfond të verdhemë. Kishte vite që në qytet s'e përfytyronin më vdekjen me ngjyrën e zezë, po të verdhë, si vapa, si pluhuri, si etja, si zjarri...

Pastaj dolën tre burra, e u ngjitën mbi platformë. Njëri prej tyre, ai i mesit, duhej të qe shumë i gjatë, prandaj ndoshta dy të tjerët rrëfenin aq të shkurtër. Sa ndaluan ata, Daut pasha, që gjer atëherë dukej sikur po dremiste, brofi në këmbë, pështyu përtokë e pastaj nisi ta fshinte pështymën me këmbë, gati me tërbim. Menjëherë që anës tendës së kuqe, nga radhët e rojave personale të bejlerbeut dolën gjashtë ushtarë, që i ulën të tre burrat në gjunjë. Për disa çaste Martini s'ishte në gjendje të shihte asgjë, se nuk e linin trupat e ushtarëve. S'po merrte vesh se ç'po bëhej, veçse e parandiente se ajo që po ndodhte aty, para syve të tyre, kishte për të qenë

një sajesë e tmerrshme, nga ato që vetëm turqve u pille mendja. Dukej shkoqur që ata të tre do të dënoheshin, po mbi atë platformë e aty rreth e rrotull saj Martinit s'i zinin sytë asnjë lloj instrumenti të mundshëm torture.

Dielli vazhdonte të digjte e qielli të lodhte me bardhësinë e tij. E megjithatë mbi mure ishin mbledhur aq shumë kureshtarë, saqë tani u duhej gati të çikeshin me njëri-tjetrin që të mund të shihnin. Sado që ishin mësuar me pamjen e vdekjes, prapë ideja se ajo mund të vinte nëpërmjet një forme tjetër, të re e të paparë, s'i linte të shkuleshin prej andej. Po sidoqoftë, vapa s'i linte të fantazonin shumë, prandaj dhe shumica prisnin, thjesht prisnin, pa vërtitur gjë tjetër në mendje.

Martini ktheu kokën mënjanë dhe pak më tej i zunë sytë Jako qorrin, që me kokën e lëshuar mbi të dy pëllëmbët e duarve, të cilat i kishte mbështetur me bërryla mbi gurin e një bedeni, seç po përtypte duke pështyrë herë pas here përposh. Martinit iu duk çudi si s'i kishte vajtur asnjëri ndër mend gjër atëherë ta pyeste atë se ç'po ndodhte në kampin turk. A e dinte ai, a s'e dinte njeri tjetër! Iu afrua Jakos, u mbështet dhe vetëm me bërryla mbi gur dhe vetëm sa e çiku pak në krah.

— Jako, ç'po bëhet aty?

Jako qorri as që e ktheu kokën ta shihte, pështyu edhe një herë poshtë dhe pastaj nisi të fliste me atë zërin e tij të trashë. Ata të tre ishin oficerë madhorë, që në betejën e ditës së djeshme ishin treguar frikacakë. Tani atyre do t'ua

prisnin flokët si të grave, do t'ua lyenin fytyrën me të kuq e pastaj, të veshur grarishte e këmbëzbathur, ata duhej të ngjitnin shkëmbin e të kalonin rrëzë mureve të qytetit. Zakonisht aty të rrethuarit i qëllonin që sipër dhe i vritnin. Kjo mbahej si një nga format më të rënda të dënimit për oficerët e lartë.

— Po ushtarëve që ua mbathin këmbëve ç'u bëjnë? — foli një luftëtar që dukej mjaft i ri në moshë.

— O i vrasin në vend, o ua këputin kokën menjëherë pas beteje. Detyra e parë e çdo komandanti reparti, pas çdo beteje të humbur, është të dorëzojë për dënim frikacakët.

— Po ja, ta zëmë sikur ne të mos i vrasim këta që do të kalojnë këtu poshtë, ç'bëhet pastaj me ta? — pyeti një nënoficer flokëverdhtë.

Jakoja ngriti supet.

— Unë vetëm një herë kam parë një dënim të tillë, në rrethimin e kështjellës së... (si s'ia mbaj mend emrin drejt!), dhe atëherë dy të dënuarit i shembën me gurë që nga muret e kështjellës. Tjetër rast s'kam parë, prandaj s'di ç'të them.

Fjalët e Jako qorrit kishin kaluar gojë më gojë; tani thuajse që të gjithë e dinin pak a shumë se ç'do të ndodhte, po prapëseprapë, secili prej tyre dyshonte se mos kësaj here do të ndodhte diçka tjetër e paparë.

Qielli krejt i zhveshur, i zbërdhulët. Ajri, i drithëruar nga vapa e madhe, i jepte gjithçkaje një pamje vegimtare. Mesdita kishte kapërcyer dhe rrezet e diellit fshikullonin pa mëshirë gjithë ç'gjenin poshtë. Martinit i ishte bërë goja shkrumb nga

etja e madhe, po prapë s'donte të luante nga vendi, pa parë gjer në fund se ç'do të ndodhte. Le që tani s'e besonte që të shkonte dhe aq gjatë.

— Ja, po ngjiten! — thirri befas një zë i hollë gruaje.

Të tre të dënuarit po kalonin përmes një korridorit të hapur në mes të një reparti azapësh e një reparti jeniçerësh. Gjatoshi e mbante trupin drejt e kokën lart, sikur po shihte të shfaqur në ajër diçka që të tjerët s'e shihnin dot. Dy të tjerët e kishin lëshuar fare veten e po ecnin të kërrusur, duke e bërë edhe më të çuditshme pamjen e asaj tresheje. Çapiteshin fare ngadalë, si të kishin të lidhura pas këmbëve ca pesha të rënda, të padukshme, që mezi i tërhiqnin zvarrë. Kur kaluan dhe ushtarin e fundit turk dhe dolën në truallin ndërmjetës, mes të dy palëve, atëherë, siç dukej, ndien atë peshën e padurueshme të dhjetëra mijë palë syve që po i shihnin dhe u munduan të mbanin një qëndrim ushtarak. S'pipëtinte asgjë. Dhe serrat e qytetit, që zakonisht s'ishin shumë kureshtare, se nga qenë strukur për t'iu fshehur vapës e tani s'ndiheshin. Dukej sikur në tërë atë hapësirë vetëm ata të tre ekzistonin. Dhe tani s'ishin më vetëm tri qenie të mjera, të lódhura, shpirtlëshuara; që numëronin hapat për të gjetur në ta fatin e tyre: Jetë, vdekje, jetë, vdekje, jetë... vdekje... Ishin tri krijesa të përcudnuara, të jashtëzakonshme, që ecnin pa vënë ré, pa çarë kokën se ç'ishin përreth, me hapa kumbimmëdhenj... Po, po, ashtu duhej të ishin, se ndryshe, ç'donin gjithë ata sy që i shikonin, nga para e nga prapa, ato mijëra gjilpëra që i shponin e u dhemb-

nin? Herë pas here ata zhdukeshin pas ndonjë thepi të dalë shkëmbi, e atëherë të gjitha kokat lart mbi mure zgjatëshin t'i shihnin. Po ja, ata shfaqëshin prapë, gjithnjë e më qartë, gjithnjë e më pranë. Koha kishte ndalur e s'ecte më.

Kur mbërritën rrëzë murit, Martini pa dashje u zgjat të shihte tualetin e veshjen e çuditshme të atyre burrave-gra. Tani ata ecnin si të kurdisur, si ta kishin harruar atë rëndësi që kishin përbrenda dhe ta kishin hallin vetëm që këmbët t'i hidhnin në rregull, që duart t'u tundëshin në rregull, që koka të mos u dukej shumë e varur. S'dihej se ç'u rëndonte më tepër, frika e vdekjes apo zgjatja e turpit. Herë ecnin të tre krah më krah, herë, kur s'u dilte vendi, vihëshin në radhë njëri pas tjetrit. Kaluan kështu dhjetë metra, njëqind metra, dy minuta, dhjetë minuta. Asnjë shigjetë, asnjë gur s'po hidhej mbi ta që sipër nga muret. Vetëm një erë e nxehtë, që herë-herë ngrihej tërë përtim që mes shkëmbinjve, u përplaste nga pak pluhur fytyrës.

Më në fund mbërritën aty ku mbaronte muri ballor, ku me sa dukej do të nisnin zbritjen. Ndaluan një copë herë, si të mos dinin se ç'të bënin. Njëri prej tyre u ul e preku me dorë shputën e këmbës së z bathur, pastaj prapë nisën ecjen, si mbi prush të ndezur, që i përcëllonte. Mbi shkëlqimin e verdhë të diellit përmbi gurë. Mes hijerëndësisë së heshtjes së vapës. Shtegu zbriste tatëpjetë. fare i rrëpirë. Ata numëronin hapat e bënin çmos të ruanin sadopak dinjitetin, të ecnin ngadalë për t'u treguar që të dy palëve se ata s'e kishin frikë vdekjen, se ajo frika e treguar në be tejën e djeshme s'kishte qenë veçse një rastësi, që

kujtudo mund t'i kishte ndodhur. Por ishte e pamundur që në atë rrëpirë, ku këmbët iknin vetë, të mbaje sadopak pamje ushtarake. Pas pak që të tre u panë duke vrapuar. Dukej sikur prapë tani po ua mbathnin këmbëve nga ato mure, që po i ndëshkonin kaq rreptë. Vetëm kur u ndodhën poshtë në fushë, mundën t'i mbanin çapet. Po tani, me sa dukej, zemra i kishte lëshuar fare. Një grup ushtarësh turq që po rrinte disi i veçuar, u hapi udhën me ngut të madh, sikur kishte frikë edhe nga afërsia me ta. Sikur ata të kishin kolerën. Vazhduan të ecnin që të tre bashkë, krah më krah. Fatkeqësia, dukej, i bënte ta ndienin veten të afërt. Vetëm një herë njëri prej tyre ktheu kokën të shihte prapa dhe fytyra i skuqi nën shkëlqimin e rrezeve të diellit. Martini s'e kuptoi në i skuqi nga turpi, apo nga boja me të cilën ia kishin lyer.

— Nuk do t'i vrasin? — sekush pyeti, por askush s'iu përgjigj.

— Pse, ç'kujtuan ata, ne do t'ua vritnim kërmat e tyre? — shtoi pas pak një tjetër.

Një copë herë më pas ata ishin kthyer në tri pika, që po zhdukeshin pak nga pak në verdhësinë e fushës, në drejtim të kodrinave, ku ende kishin mbetur njollat e gjelbra të drurëve të ullirit. Tri pikëza të përvajshme që llangosnin horizontin.

FLETË NGA DORËSHKRIMI I MARK MATRANIT

...Bombardimi i qytetit nisi fare papritur, rreth dy orë pasi kishte përfunduar «parada e turpit» (siç e quajtën në qytet turpërimin e tre oficerëve turq), kur pjesa më e madhe e banorëve ndodhej brenda nëpër shtëpi, që t'i shpëtonin vapës së pasdites. Vetëm në buzëmbremje gjylet reshtën, po të nesërmen qëmenatë nisën prapë e vazhduan derisa dielli doli në anën tjetër të kupës së qiellit. Numri më i madh i gjyleve u arrit ditën e tretë me 187 gjyle (pa llogaritur këtu gurët e hedhur me kapapulta e lëmshet e zjarrta), numër ky që s'u arrit më gjer në fund të rrethimit.

Dua të hedh mbi këtë letër që kam vënë përpara vetëm faktet, të thata e të rreshkura nga ky diell kaq i nxehtë, se kam frikë se, po ua lëshova frerin ndjenjave të mia, atij pikëllimi e atij inati që më merr frymën, ato do të jenë një lumë i tërbuar e shkumëmadh, që do të përmbytë gjithçka përreth, pa i lënë të duken ashtu siç duhet faktet e së vërtetës. Por, oh, sa të vështirë që e kam!

U vranë shumë prej nesh, sidomos ditën e parë Por akoma më i madh sesa dëmi i të vranëve,

në këso rastesh, është i madh dëmi i frikës që të ngjall bombardimi. Se mua më është mbushur mendja, më shumë se nga ç'do gjë tjetër njeriu frikësohet nga zhurmat e se, në qoftë se perëndia e ka bërë vërtet skëterrën që të mendojë mëkatarët, atëherë ajo më shumë sesa me pamje të lemerishme duhet të jetë e mbushur me zhurma të lemerishme.

Po sidoqoftë, duhet shtuar këtu se fatmirësisht njerëzit e këtij qyteti tanimë janë mësuar me të gjitha tmerret që mund të sjellë kjo luftë e s'para tremben shumë, sa ta humbasin toruan. Pas orëve të para të bombardimit, kur dhe dëmet ishin më të mëdha, të gjithë e mblodhën mendjen e u sollën me gjakftohtësi e maturi, e bënë atë që ishte më e mira të bëhej. U futën ata që duhej të futeshin nëpër galeritë e nëndheshme, të cilat ishin hapur para shumë kohe. U dha urdhër gjithashtu që të shembeshin të gjitha shtëpitë që i kishin çatitë prej dërrase, se mund të merrnin zjarr e përbënin kështu një rrezik për gjithë qytetin. U vendosën, po ashtu, roja të veçanta që kishin për detyrë të vërenin turqit kur të bëheshin gati të nisnin bombardimin e t'u binin kambanave menjëherë, që të lajmëronin popullsinë e qytetit të futej nëpër vendstrehime. Në këtë mënyrë u pakësuan mjaft dëmet e nga ana tjetër dhe njerëzit morën zemër.

Por, siç e thotë një fjalë e urtë, kur të vijnë të këqijat, hapu derën. Kur një qytet rrethohet, sikur të mos mjaftojnë vetëm gjëmat e luftës, vijnë e të pllakosin një mijë e një fatkeqësi të tjera, që ta nxijnë jetën. Ja, për shembull vapa. Pleqtë thonë

se s'mbahet mend që kur s'ka bërë vapë e tillë. Duket sikur dhe atë e kanë sjellë turqit me vete, që andej prej Azie. Dhe të rrish të paktën gjysmën e ditës me një diell të tillë të nxehtë përmbi kokë, më e pakta që kërkon njeriu është pak ujë. Po në një qytet të rrethuar gjëja e parë që racionohet është gjithnjë uji. Jo se ne jemi shumë keq me ujin. Nga të tetëmbëdhjetë pusët që kishte qyteti, trembëdhjetë kanë ende ujë (tri kanë shteruar e dy të tjera u prishën gjatë bombardimit). Por, siç e thotë një fjalë, ç'sjell e nesërmja, askush s'e di, e kushedi se sa do të zgjasë vera e bashkë me të vapa! Se sa do të vonojnë shirat e para! Dhe pa ujë s'bën dot fare. Më mirë pak, se hiç fare. Sa për ushqime, thuhet se ka akoma, por dhe këtë me siguri e di vetëm Këshilli i Qytetit. Do perëndia të kemi bukë gjer në fund të rrethimit, se përndryshe të priten krahët e këmbët kur lufton.

...Që kur nisi bombardimi, që të gjitha larsakat e zogjtë e lanë qytetin e shkuan diku, tutje, nga perëndimi. Mungesa e tyre tani ndihet mjaft. Ka disa që e marrin atë si një shenjë ogurzezë për qytetin tonë...

KREU VII

Me sa dukej, pjesa tjetër e asaj dite do të kalonte me pritjen monotone të perëndimit të diellit dhe freskut të mbrëmjes. Martini kishte një copë herë që ishte shtrirë, po dhe aty brenda në dhomë i dukej sikur po i merrej fryma nga vapa. Më e keqja ishte se as gjumi s'po e zinte dot! Porsa mbyllte sytë, i shfaqej ajo njolla e verdhëreme, në fillim e vogël, pastaj gjithnjë e më e madhe, gjersa së fundi shkëlqimi i saj bëhej aq i fortë, sa ishte e pamundur t'i mbante sytë mbyllur.

Nganjëherë mendonte se tani e tutje do të qe e pamundur të shpëtonte prej kësaj torture, se ajo do të përsëritej pafundësisht në netët e tij të gjumit. Nuk e ngushëllonin dot as fjalët siguroese që i kishin thënë të tjerët, se kjo ishte një e ligë që shpejt apo vonë i zinte të gjithë ata që rrinin për një kohë të gjatë nën atë diell mizor me sytë e ngulur në verdhësinë verbuese të djerrinës.

Se si i erdhi ndër mend ajo shakaja e përditshme që bënte Prela, kur vinte t'i merrte rojën: «Shiko, ki kujdes veten, mos rri shumë nën diell, se të bie mu në çaçkë të kokës dhe t'i bën mendtë përshesh!» Prela gjithnjë shkrihej së qeshuri me

fjalët e tij, kurse ai tani për herë të parë vuri buzën në gaz kur i solli ndër mend.

Për një copë herë të gjatë Martini ndenji ashtu i shtrirë, me sytë në tavan. Rrezet e diellit sajonin e çsajonin vazhdimisht pezhishka drite nëpër qoshet e mugëta të odës. Mendja e tij kishte kohë që përsëriste po atë refren të plogësht, thuajse pa kuptim: E liga, kur vjen me të gjetë, s'të lë me fjetë... e liga, kur... ajo s'të lë... kur të gjen... Pastaj solli ndër mend ngjarjet e mëngjesit. Dikush asaj që kishte ndodhur ia kishte vënë emrin parada e turpit dhe ishte për t'u çuditur se sa shpejt i gjithë qyteti e kishte mësuar këtë emër, që Martinit i dukej mjaft i goditur.

Pas pak, zhuzhitja e vazhdueshme e ca mizave të bezdisura nga vapa, ia hoqi vëmendjen nga ngjarja e mëngjesit. Gjithnjë, pas çdo beteje ndiente një pështirosje të madhe kur shihte miza; e kishte ende të freskët pamjen e grumbujve të tyre që gëlonin nëpër pellgjet e gjakut të derdhur.

Trokthi i një kali shqetësoi vetëm për një grimë rrugën, pastaj dhe ajo zhurmë u shua e gjithçka ra sërishmi në përgjumjen e zakonshme. «E liga s'të lë me fjetë... ajo të gjen... dhe s'të lë të flesh. ...» Mes boshllëqeve që krijoreshin pasi ishte shuar jehona e secilës prej fjalëve e ende s'ishte formuar fjala tjetër, hyri befas një tringëllimë metalike, që Martini e kuptoi se kishte të bënte në njëfarë mënyre me Marjanën, me kuzhinën. Por s'ishte në gjendje ta ngiste mendimin më tej. Qepallat po i mbvllëshin. Pak nga pak dhe pa e kuptuar po shkiste në natën e thellë të gjumit... Dhe pikërisht atëherë u dëgjua gjëmimi i parë. Erdhi

fare befas, po mjaftoi që të shkoqte gjumin. Martini hapi sytë. Qielli ishte krejt i pastër, pa asnjë re. Ai kuptoi se ajo rrapëllimë nuk kishte mundësi të ishte bubullimë. Një gjësim i dytë përndau gjithë atë heshtje dremitëse që kishte zënë mesditën. Martini brofi në këmbë dhe ashtu i zhveshur siç ishte vrapoi te dritarja. Nuk e ndjeu fare se si u hap dera e dhomës, ndaj u drodh i tëri kur dy duar të buta e prekën nga prapa.

Fryma e ngrohtë që i ledhatoi qafën, ndijimi i shtrëngimit të fushkët të krahëve, gjithë ajo regëtimë e trupit, e bënë të kuptonte se ishte Marjana. Ajo dukej e tronditur. Një përhimim i zbehtë, që niste që nga sytë e zbriste mbi tërë fytyrën, rrëfente se ishte trembur. Dhe s'ishte për t'u çuditur. Ndërkohë zhurma e gjëmimeve ishte shtuar aq shumë, saqë, me ç'i kujtohej Martinit, s'kishte të krahasuar me asgjë që kishte dëgjuar gjer atëherë.

— Filloi fare papritur dhe u tremba. — zëri i saj ishte i mekur, si një firomë që mezi e lëvizte paksa ajrin.

Atij kurrë s'do t'i kishte shkuar ndër mend t'i thoshte Marjanës se e kishte pikasur që ajo kishte frikë. Bile do të ishte munduar të fshihte çdo gjurmë në fytyrë që tregonte se në zbehtësinë e saj kishte vënë re frikën. Druhej se mos e fyente, megjithëse mendonte se, të kishe frikë në raste të tilla, s'ishte ndonjë turp. Gjithë puna ishte, siç thoshte dhe Pal Mëtrasa, të mos e lije frikën të bëhej zot mbi ty. Sidoqoftë, për çështje të tilla çdo njeri ka pikëpamjen e vet, ndaj ishte mirë që atë që mendoje, ta mbaje për vete.

As vetë nuk e kuptonte sepse, por i kishte ndodhur disa herë që pikërisht në çaste të tilla, kur u kërcënohej një rrezik i madh, i dukej sikur ajo grua që mbante shtrënguar pranë vetes nuk ishte e shoqja, po një krijesë e avullt, që ai donte ta mbante fort, tërë frikë se mos i ikte përgjithnjë. Në të vërtetë, shpesh kishte përshtypjen se gjatë atyre viteve martesë s'kishte arritur ta njihte Marjanën. I dukej sikur asnjëherë s'kishte pasur kohën e mjaftueshme për të ndenjur pranë saj. I njihte asaj buzëqeshjen, dashurinë, e dinte se ajo ishte mjaft e dhimbshur, por kurrë s'kishte mbërritur gjer te mendimet që ajo kishte në kokë. Dhe ngandonjëherë kjo e bënte ta ndiente veten fajtor.

Përrjashta u dëgjuan dy gjëmime të tjera, tepër të forta. Predhat me sa dukej kishin rënë diku pranë. Pas tyre u dëgjuan disa zëra të mprehtë grash.

— Çfarë do të bëjmë? — dëgjoi fare pranë veshit zërin e Marjanës.

Edhe vetë kishte një copë herë që po e vërtiste këtë pyetje nëpër mend. Mendoi njëherë të shkonte në vendin e tij të luftimit, mbi portën e qytetit, po pastaj iu kujtua urdhri që ishte dhënë në rrethimin e fundit, kur ishte ndaluar rreptësisht që gjatë bombardimeve të dilte njeri mbi mure, pa u dhënë urdhër i veçantë, me përjashtim të rojave.

Atëherë mendoi që para së gjithash të rregullonte Marjanën në ndonjë vend të sigurt, pastaj të shihte se çdo të bënte për vete. Pa i lënë kohë të përgjigjej, Martini e kapi Marjanën për dore dhe dolën me vrap në rrugë.

Përshtypja e parë që pati sapo dolën në udhë, që se vetë qielli kishte pësuar një ndryshim të çuditshëm. Ishte shqyer në shumë vende njëherësh, ishte shqepur cipa e bardhë e ditës, që na paskësh qenë vërtet shumë e hollë dhe vende-vende pas saj kishte dalë terri i zi i natës, nga ku po binin mbi qytet yje të zjarrta. Kështu do ta kishte përshkruar ai atë pamje, poqese do të vendoste ndonjëherë të shkruante për ato sa kishte parë e kishte dëgjuar. Por, ne jse, në ato çaste, që të thuash të vërtetën, s'pati kohë që të rrinte e të mendonte shumë për gjëra të tilla. Qielli ishte bërë i potershëm. Në rrugicën e shtëpisë së tyre nuk kishte shumë njerëz, po kur dolën në Udhën e Kallogjerëve, ajo ishte e mbushur plot. Martinit iu duk sikur pjesa më e madhe e tyre ishin ca si të hutuar. Por kjo gjë s'i bëri asnjë përshtypje. E dinte se, sado i mësuar të ishte njeriu, prapëseprapë, kur fillonte bombardimi, do të kalonte se s'bën ca çaste shtangieje. Fundja mjaftonte ideja se mund të vriteshe ashtu kot së koti, pa e marrë vesh fare se nga ç'anë të vinte vdekja, që të të bënte të ngurroje për një grimë, pa ditur se ç'ishte më e mira të bëje! Martinit i ishte ngulitur në mend e s'i qe shkukur më një pamje e fëmijnisë, e asaj kohe kur njerëzit e qytetit të tij ende s'ishin mësuar me bombardimet e atyre topave dhe bombardave që hidhnin predha aq të mëdha. Kishte parë burrat që kishin dalë nga shtëpitë, kishin nxjerrë shpatat nga milli dhe i mbanin në duar, pa luajtur nga vendi, sikur prisnin t'u dilnin përpara ca armiq të padukshëm, që mund të mbinin nga çdo anë e çdo qoshe. Ngrinin kokat lart, andej

nga vinin predhat dhe s'e kuptonin dot se ç'po ndodhte. Ishin mësuar me topat që goditnin murct, me katapultat, me breshëritë e shigjetave dhe të gurëve, po s'kishin parë predha që të vinin nga qielli gjer në mes të qytetit. Martini kishte parë nga afër fytyrën e njërit prej tyre. Dhe me sa mbante mend, ajo nuk shprehte veçse një maraz të shurdhër, të ngrirë. Dhe ata e kishin ditur se ato shpatat e tyre, aq të vyera në çdo rast tjetër, ishin bërë krejt të pafuqishme, po prapë s'donin ta pranonin.

Edhe tani, me gjithë ndryshimet e shumta që kishin ndodhur që nga ajo kohë, diçka nga ai maraz kishte mbetur. Atyre burrave trima u dukej përsëri e padrejtë që vdekja të vinte nga larg, të çurgonte nga qielli nga duar të fshehura!

Ishte pisku i vapës dhe për më tepër Martinit iu bë sikur ai ndriçim verbues nuk vinte nga një qendër e vetme, po derdhej nga të katër qoshet e qiellit, nga shumë diej njëherësh. Martini ua nguli sytë lëmsheve të zjarra, që kishin mbushur qiellin me ato fërshëllimat e tyre të kobshme, me ato bishtrat e trasha prej tymi të zi. Yje me bisht në mes të ditës, kishte dëgjuar Martini t'i quante ato poeti kur ishin hedhur për herë të parë, jo shumë vjet të shkuar. Dhe secili prej tyre mbart një jetë që shuhet, vazhdoi ta shoqëronte mendimin pa dashje. Po kësaj radhe s'i erdhi më për të qeshur me mendimin e tij, që donte s'donte, i kujtonte një ditë tjetër shumë të largët dhe të ndryshme nga kjo ditë e zhurmshme. Duke parë ato lëmshe, mendoi vetëm se si ato ishin të bëra me sqfufur, rrëshirë, dyllë dhe vaj, ndaj dhe, pasi

binin në tokë ishte aq e vështirë t'i shuaje. Më parë turqit i kishin përdorur shumë rrallë, kurse tani, me sa dukej, kishin ndër mend ta mbytnin tërë qytetin me to.

Marjana i shtrëngoi krahun dhe i pëshpëriti:

— Martin, ç'do të bëjmë?

Vërtet, ç'do të bënin! Ashtu siç po rrinin, duke u vërvitur në dy pëllëmbë vend, kishte rrezik të vriteshin kot së koti nga ndonjë predhë, pastaj kishte shumë mundësi që turqit ta reshtnin bombardimin po aq papritur sa ç'e kishin nisur e të fillonin sulmin... Po truri i tij tamam në ato çaste po i vërtitej shumë ngadalë dhe ai s'qe në gjendje t'i jepte përgjigje kësaj pyetjeje.

Marjana, dukej, e kishte marrë veten shumë mirë, aq sa ai u habit kur mes mendimeve të tij të turbullta ndjeu të hynte papritur zëri i saj fare i qetë:

— Martin, s'ka kuptim të rrimë kështu! Shkojmë në strehim!

Atë çast nga qoshja e rrugës doli një oficer me kalë që përshkoi rrugën trokthi, duke thirrur me zë të ngjirur:

— Të gjithë të shkojnë te streha e vjetër e armëve, pranë kullës së Lindjes! Burrat aty t'i presin urdhrat! Sinjali, si gjithnjë, do të jenë kambanat.

Zëri tij humbi shpejt në mes të zhumhurisë së përgjithshme. Befas Martini e ndjeu veten plotësisht të qetë, gjakftohtë. E kuptoi se tërë kohën s'kishte pritur asgjë tjetër veçse një urdher.

Nisën të vraponin, Marjana e lehtë si një flutur (atë ditë atij me të vërtetë i kishte hipur

delli poetik, ndryshe nuk kishte si ta shpjegonte që në çaste të tilla mendja po i harbonte nëpër përçasje kaq të papritura, për çdo gjë që shihte e dëgjonte). Herë pas here vinte re predhat që binin, por asnjë prej tyre nuk u ra pranë. «Ditën, me dihatjen e saj të përvëluar, po e shqyejnë kuisjet prej magjistricash të predhave», sajoi ai. Siç dukej, do të kishte nxjerrë ndonjë tingull nga goja, se dëgjoi Marjanën që po e pyeste:

— The gjë, Martin?

S'pati kohë t'i kthente përgjigje, se atë çast morën kthesën dhe pak çape para tyre, në të djathtë të rrugës së ngushtë, panë një ndërtesë dykatëshe, e cila po shtrembërohej e tëra nga dhimbjet mes flakëve e tymit. Pranë saj s'kishte asnjëri të gjallë. Vetëm tutje, në krye të rrugës, dukeshin dy murgj, me kokën të mbuluar me kapuçonë të murmë, që nxitonin të mbërrinin te streha. Martini vuri re se dhe Marjana s'po ia shqiste sytë asaj pamjeje, madje, edhe pasi u larguan, ajo ktheu kokën dy-tri herë prapa. S'kishin arritur ende në krye të rrugës, kur u dëgjua një zhurmë e shurdhët, e ndryshme nga gjithë të tjerat, një si gjënim i thellë, që ai e dinte nga përvoja se mund ta nxirrte vetëm një shtëpi kur rrezohet. Në të njëjtën kohë ndjeu në gjithë trupin një si dhembje, sikur një peshë e rëndë, që gjer atëhere mezi kishte qëndruar e kapur pas gjoksit, tani u plandos, duke i marrë nën vete të gjitha rropullitë e trupit. Dalngadalë qyteti i tij po prishej dhe dhimbja për të ishte e barabartë me dhimbjen për banorët që po vriteshin. Dhe bashkë me dhimbjen, nëpër një si shllapuritje të

trurit, vinte dhe mendimi se në vend të atyre shtëpive që po i përpinte lufta, nesër do të ngriheshin ndoshta xhamitë, ku do të gërvalleshin hoxhallarët, nga shtatë herë në ditë, ashtu siç i kishte dëgjuar kushedi sa herë kur bënte rojë te muret, të këndonin zëçjerrë në kampin e turqve.

Ndjeu Marjanën që i shtrëngoi dorën. Asnjëri prej të dyve s'foli. Vetëm pas pak, si të donte t'i largonte ato mendime, Marjana tha:

— Martin, nxitojmë ca!

U desh që ajo t'i përsëriste prapë këto fjalë, që ai të mund ta merrte vesh.

Te sheshi, ku ndodhej streha e hapur shumë kohë më parë në shkëmb, takuan një grup të madh njerëzish, mes tyre edhe Pal Mëtrasën. Martini e la Marjanën me plakun, kurse vetë qëndroi te hyrja e strehës, ku ishin tre ushtarë bashkë me një oficer, që drejtonin njerëzit për brenda. Për vete, gjithnjë, i kishte pasur zët vendet e mbyllura, me shumë njerëz të ngjeshur njëri pas tjetrit, ku i dukej sikur do t'i merrej fryma.

Me sa dukej ata qenë ndër të fundit që mbërritën në strehim, sepse sa kohë që ndenji te hyrja, shumë pak njerëz hynë brenda. Për një copë herë të gjatë asnjë prej atyre të katërve nuk e hapi gojën të fliste. Rrinin me shikim të ngulur te qyteti, që shtrihej para tyre nën një re pluhuri e secili prej tyre plekste e shplekste në kokën e vet me dhjetëra mendime të zymta. Për disa minuta zhurma befas reshti, bombardimi pushoi, por ajo shurdhëri që pllakosi ishte edhe më e mundimshme.

Rrugët përreth, që dilnin nga sheshi i vend-

strehimit, ishin thuajse të zbrazëta. Rrallëherë të zinte syri ndonjë kalimtar që zhdukej me të shpejtë, si ndonjë hije, në brendësi të ndonjërës prej rrugicave. Atë çast iu kujtua se kishte kohë që s'kishte parë fëmijë në qytet. E dinte se shumicën e tyre i kishin larguar nga qyteti që para se të mbërrinin turqit, po dinte gjithashtu se megjithatë në qytet kishin mbetur ende gjithë ata fëmijë, ndaj habitej se ku ishin zhdukur. Ndoshta... Po s'pati kohë ta përfundonte mendimin e vet, se pikërisht atëherë nisi përsëri bombardimi. Ai ngriti sytë lart. Brënda disa çastesh i tërë qielli ishte llangosur nga tymi. Njëri nga ushtarët, një burrë trupmadh me ca vetulla shumë të trasha, nxori një shami, fshiu zverkun e se ç'shau me vete. Martinit iu duk sikur tha diçka të ngjashme me: «ç'lëshon qielli dhe s'e pret dheu...», po s'ishte i sigurt në e kishte dëgjuar mirë. Bënte një vapë e padurueshme.

Befas, jo shumë larg prej tyre, u dëgjua një britmë e zgjatur, rrëqethëse, që për disa çaste u çua sipër të gjitha zhurmave të tjera, qëndroi aty si një hakërrim drithërues e pastaj u shua menjëherë. Martinit iu duk sikur atë zë të tmerrshëm s'mund ta nxirrte dot asnjë lloj gjallese nga gurmazi, ndaj patjetër duhej të ishte një lajthitje e veshëve.

— U shtyp dhe një tjetër, — foli papritur oficeri, pa iu drejtuar askujt në veçanti, dhe Martini, që s'e mori vesh se ç'donte të thoshte me ato fjalë, e pa me habi.

— Janë ca gjyle të mëdha, që, pasi çohen lart, shumë lart, bien poshtë me aq forcë, saqë, po

zunë njeri nën vete, e bëjnë petë, aq sa dhe nëna e vet të vijë e ta shohë të ziun, s'e njeh dot më, — i shpjegoi vetullaleshtaku. Martini vuri re se atij po i fërgëllonte njëri sy nga nervozizmi.

— Kanë ngritur dy kulla të larta prej druri, ku kanë vënë ca bombardat të mëdha, nga ku qëllojnë muret. Ato bombardat qëllojnë vetëm me një trajektore të drejtë, prandaj përdoren vetëm për të çarë muret. Për fat ato s'qëllojnë dot më shumë se gjashtë a shtatë predha në ditë, e tani për tani s'janë shumë të rrezikshme. Më të rrezikshmet janë ato lëmshtet e zjarrta, që hidhen në formë të një harku të përthyer dhe që me tërë atë zhurmë djalli që bëjnë të futin tartakutin. Shih, shih, ç'zhurmë që bëjnë! — foli oficeri me një zë të thatë, sikur të ishte duke i shpjeguar një mësim një klase të mbushur plot me nxënës.

Ushtari tjetër (Martini vetëm tani e njohu që ai ishte Pjetri) hapi njëherë gojën sikur të thoshte dhe ai diçka, po pastaj e mbylli prapë, pa nxjerrë asnjë fjalë. Martini e pa vjedhurazi. Që nga biseda që kishte pasur me të jo shumë kohë më parë, e kishte marrë inat Pjetrin.

Duhej të kishte kaluar më se një orë që kur kishte nisur bombardimi, e megjithatë s'dukej asnjë shenjë që të rrëfente se ai kishte ndër mend të reshte.

Atëherë pa të plagosurin e parë. E mbanin dy të tjerë dhe ai mezi hidhte këmbët. Në fillim Martini i shqoi vetëm plagën në kokë, e cila dallohej që nga larg, për shkak të përskuqjes së fashës me të cilën ia kishin lidhur. Vetëm kur u afruan më pranë, pa se i plagosuri kishte me sa

dukej dhe ndonjë plagë tjetër në të djathtë të gjoksit, se që aty pa të rridhte një cirkë tepër e hollë gjaku. Kur mbërritën afër portës, të plagosurit i shteruan fare fuqitë, dhe të dy burrat që e mbanin u detyruan gati ta tërhiqnin zvarrë. Martini bashkë me vetullaleshtakun rendën t'i ndihmonin. Ishte një fytyrë që Martini s'mbante mend ta kishte parë ndonjëherë, ndaj mendoi me vete se do të ishte ndonjë nga vullnetarët e ardhur në qytet nga fshatrat e malësisë.

— Besoj se aty brenda do të jetë ca më freskët. Ky zheg ia mori shpirtin të shkretit! — foli njëri nga burrat që mbanin të plagosurin.

— Ku u plagos kështu? e pyeti Martini.

— Ishte te muret, për të mbushur plasat që kanë hapur predhat. E kanë goditur ca copëra guri nga të murit me sa duket, — u përgjigj po ai burrë.

Si e futën të plagosurin brenda në strehim dhe ua lanë në kujdes nja dy plakave që merrnin vesh nga mjekimet, të dy burrat u larguan me të shpejtë.

Dhe pastaj, për një kohë të gjatë në shesh s'pati më asnjë lëvizje. Dhe ata vetë heshtën pa ditur ç'të thoshin. Bombardimi vazhdonte gjithmonë një-lloj. Martini e humbi mendjen për një copë herë me sytë ngulur te ca shtëllunga të dendura tymi të zi që ngriheshin që diku nga qendra e qytetit.

— Këto shtëpitë me çati druri janë një rrezik i madh, se mund të bëhen shkas që të marrë zjarr i tërë qyteti, — foli Martini, sa për të thyer hesh-tjen. Ai s'kishte dashur të hynte brenda në strehim jo vetëm nga bezdia që ndiente nga vendet e mbyllura, por edhe pse s'donte të ishte mes gjithë

asaj zhuzhime zërash që s'flitnin veçse për luftën e hallet që kishte sjellë ajo. Po tani, këtu përjashta, heshtja po i dukej edhe më e rëndë sesa fjalët. Se fjalët të paktën ngandonjëherë shprishin mendimet dhe pikërisht tani ai s'donte të mendonte.

Asnjëri s'i ngau më tej fjalët e tij. Secilin e kishin mbërthyer fort mendimet, ca mendime që kishte shumë ngjasë të ishin të ngrysurat, ashtu si gjithçka që u shihnin sytë e u dëgjonin veshët në ato çaste plot diell.

— Unë po shkoj njëherë të shoh se ç'bëhet, ju mos lëvizni prej këtej. S'besoj të vonohem, — tha befasi oficeri që quhej Gjon dhe u largua me hapa të shpejtë.

Martini donte të hynte njëherë brenda në strehim të shihte se ç'bëhej Marjana, kur Pjetri se nga nxori një plloskë verë, që e kishte fshehur diku nën rrobë dhe, si e ktheu vetë një herë, tha:

— Na, kthejeni nga një herë, është verë, të lajmë ç'atë të shkretë gurmaz, se na u tha e na u bë shkruamb... E mirë, he... është bërë me rrush nga ai i vreshtave të Kodrinës së Vejushave, e shkreta, ku tani rriten vetëm gjemba e gjembaçë. Epo ç'të bësh? Tri kodra me vreshta kisha, kurse tani mezi gjej ndonjë plloskë sa për të shuar etjen!

Ai mori, e ktheu edhe një herë plloskën, fshiu ballin e djersirë dhe i ra me majën e çizmes një tufë bari që ishte rritur në cep të hyrjes së strehimit.

— Na, ktheje, mos e kurse!

Fliste duke iu drejtuar më tepër Martinit. Sillej sikur të mos e vinte re fare ftohtësinë e tij.

Martini tundi kokën, si të donte të thoshte «jo.»

— Merre, merre, ktheje! Se mos mbeta unë për këtë! Fajin e ka kjo luftë e djallit. E di, nganjëherë më duket se sikur ndonjë ditë të vijnë e të na thonë që tani e tutje ky vend s'do të ketë më luftë, mjaft ka hequr i ziu, shumë prej nesh do të marrin trastën në kurriz e do të nisen të gjejnë ndonjë vend tjetër ku vazhdon të bëhet luftë. Ose do të nisim të bëjmë luftë me njëri-tjetrin, siç kemi bërë edhe para se të vinte turku. U bë kaq kohë që vetëm luftë po shohim! Unë e them troç, jemi mësuar me të siç mësohesh me verën kur e pi shumë e përditë dhe pastaj, edhe sikur të duash ta lësh, s'të lë ajo, jo!

Martini kishte mrrrolur sytë e po e shihte Pjetrin me vëmendje. Në të vërtetë shihte vetëm buzët e tij që lëviznin, duke i nxjerrë fjalët vargan dhe hojëzat e drithëruara. Kushedi sepse, atë çast i ishte mbushur mendja se kjo mënyrë të pari, e përqendruar vetëm në një pjesë të shkëputur të fytyrës, që kishte në vetvete diçka qesharake, e ndihte të ruante gjakftohtësinë. Se atë çast ai mendonte vetëm si të mund të mbante ftohtësinë e mendjes. Idhnimi i fortë, e zeza e të zot, s'thoshte kot fjala e pleqve.

— Ne nuk po luftojmë nga qejfi, kaq gjë besoj se edhe ti e di fare mirë, — nisi të fliste Martini, duke e prerë në mes ligjërimit e Pjetrit. — Pse, si thua ti, të vemi e t'i themi turkut: eja të biem në ujdi se u mërzitëm me këtë luftë që s'paska të sosur, me këta kryqe varresh, që sikur janë shtuar ca si shumë, me këtë shkatërrim e rrënim dhe tani duam të jetojmë prapë në paqe, t'i

futemi punës, që të nisim të rrojmë dhe ne si njerëz? Dhe ata, turqit, menjëherë do të ngrihen, do të ikin e do të na lënë rehat! Ashtu kujton ti? Epo, ja, ta them unë, me qejfin e tyre ata s'të shkulen kurrën e kurrës prej këtej. Apo mos do që të rrojmë nën turkun, nën barbarin, e ta bëjmë si ai që e pështyjnë në turi kurse ai thotë; Po bie shi? Ne kemi luftuar e luftojmë kundër tyre se kemi qenë e jemi të bindur se s'kemi udhë tjetër. Tani jemi vërtet keq, po mos harro sa herë i kemi mundur sa ishte Gjergji gjallë... Dhe nderi, besoj e di nuk perëndon me diellin...

— Sa herë i kemi mundur, the? Ja, ta them unë, pesëdhjetë herë, njëqind herë, edhe më tepër po të duash! I kemi shpartalluar, i kemi grirë, i kemi bërë t'ua mbathin këmbëve për faqe të zezë, dhe ashtu, kemi menduar se me aq ja, mori fund lufta. — Pjetrit po i merrej goja nga inati. Fjalët i rrëshqitnin njëra pas tjetrës prej goje, sikur të kishte kohë që i mbante të mbyllura aty brenda, e tani nxitonte t'i pështynte shpejt e shpejt, njëherë pas tjetrës. — Po vitin tjetër, në pranverë, prapë këtu i kemi pasur, gjithnjë e më të shumtë, më të etur, më të tërbuar. Mos po gënjej? S'është kështu? Për njëzet e pesë vjet i mundi Kastrioti. E, pra, ne ç'fituam? Pa më thuaj, të lutem? U pasuruam gjë? Turku është si ajo kuçedra e përrallës, ti i pret një kokë e asaj, frap, ja ku i dalin dy kokë të reja. Bën si bën, ia pret dhe ato, asaj i dalin katër të reja!... Kurse ne... një herë po u mundëm. një herë në na i rrafshofshin këto mure, morëm fund. E më vonë, kur të thotë ndokush se ne luftuam heroikisht një kundër dhje-

tëve, çne, një kundër njëqindve, do të dalë domosdo ndonjë që do të thotë se kjo s'ka mundësi të jetë e vërtetë, se kjo, do të thotë ai, është një mënyrë poetike dhe e zmadhuar e të rrëfyerit të historisë, që ne, arbit, e paskemi përdorur me qëllim që të nxjerrim në pah meritat tona.

— Ç'do të thuash me këtë? — iu hakërrye me atë zërin e tij të trashë vetullaleshtaku. — Bën mirë ta përtypësh mirë fjalën para se ta nxjerrësh!

Martini pati përshtypjen se ai do t'i hidhej Pjetrit në grykë. Për vete s'do të kishte ndonjë kundërshtim po të ndodhte një gjë e tillë.

— Ç'dua të them? — Pjetri tani e kishte ngrihur zërin gjer në bërtitje. Dukej se dhe ai ishte i nxehur e s'qe në gjendje ta mbante më veten. — Dua të them se e tërë kjo histori më ka ardhur, ja këtu, në majë të hundës dhe këtë s'kam frikë ta them dhe ti, po deshe, shko kallëzoja kujt të duash. Se tani kam mbetur njeri pa njeri, se dikur isha i pasur, kurse tani s'kam asgjë fare. Unë s'e di, ti ndoshta gjithnjë kështu ke jetuar, por unë për vete bëja goxha jetë, kurse tani po jetojmë të gjithë si kafshët, ja këtë dua të them. Mjaft më, kemi dalë në rolin e mbrojtësit të Evropës e të qytetërimit nga barbaria. Mua, po deshe më quaj Hasan, vishmë me turban, vërmë në kokë edhe një çallmë. Po deshe dhe në xhami shkoj të falem, mjaft të rroj në paqe, të kem për të ngrënë e për të pirë si njeri këto vite që më kanë mbetur. Daullja bie për ata që kanë veshë! Ne jemi në buzë të një greminë të llahtarshme, pak çape na ndajnë! A ka vërtet njeri, thua, që të shpresojë se do të mund të qëndrojmë edhe për shumë

kohë? Tani as mrekulli s'ndodhin më, apo jo? — ai nxori një të qeshur fishkëlluese, që tingëlloi e çuditshme. — Vërtet, është ca si vonç. — vazhdoi të fliste Pjetri. — Po sidoqoftë le të përfitojmë ç'të përfitojmë, le të kërkojmë paqe, ja këtë dua të them unë, se përndryshe do të shuhemi këtu, ne dhe fara jonë, për sot e për mot. Evropa, po të dojë, le të mbrohet vetë. Zihen buajt e shkelen bretkosat...

Vetullaleshtaku diç mërmëriti, që Martinin iu dëgjua sikur përsëriti atë thënien që kohët e fundit e dëgjoje aq shpesh në qytet: «Më mirë me genë një ditë e sokol, se njëqind vjet e orr!»

Martini mendoi se ishte e kotë të fliste e të përpiqej t'ia mbushte mendjen Pjetrit me arsye-time. Ai besonte se për çështje të tilla bindjet e njeriut kanë rrënjë shumë të thella, që s'i shkul e s'i përmbys dot vetëm me forcën e fjalëve. Po pastaj pa vetullaleshtakun, që ia kishte ngulur sytë e picërruar Pjetrit si të donte ta hante të gjallë dhe atëherë vendosi të thoshte diçka, qoftë edhe vetëm për të mos lejuar të lindte një sherr, nga i cili në një kohë të tillë askush s'do të kishte përfitim. Kështu ia preu mendja atij. ndaj dhe nisi të fliste duke i ndarë fjalët me kujdes nga njëra-tjetra, me një zë që dhe atij vetë iu duk çuditërisht kumbues e i thellë.

— E para e punës, ne s'mbrojmë Evropën, por mbrojmë veten tonë dhe, po qe se kjo lufta jonë i shërben edhe Evropës, atëherë aq më mirë. Ç'kujton se vetëm ti e ke kuptuar se kjo luftë e pa-fund po na shkatërron, se i gjithë vendi është i kapitur sa më s'bëhet! Të gjithë kanë sy të shohin

e mendje për të menduar. Por mendojnë se liria vlen më shumë se gjithçka tjetër. Ne do të luftojmë sa të jemi gjallë. Edhe të pushtuar po të jemi, prapë do të luftojmë! Ç'mendon 'ti, tërë këta popuj dhe vende që turku ka sot nën vete, do të rrinë gjithnjë kokulur?! Puna është të fitojmë ca kohë, se shpejt apo vonë dikush do ta godasë turkun më ndonjë anë tjetër. Kemi nevojë më shumë se për çdo gjë tjetër që të marrim frymë lirisht për ca kohë, që të mund të mbledhim forcat... Pastaj, qoftë edhe sikur ky qytet të rrafshohet... Ta thashë një herë nderi nuk perëndon me diellin!...

— Nderi, nderi! Kësaj i thonë, të ngrohesh në sytë e dacist. Koha jonë ka nevojë për mendje të kthjellëta, pa paragjykime nderi... Ndryshe, 'na mori dreqi! — ia preu fjalën Pjetri. Ishte skugur i tëri në fytyrë dhe balli i ishte mbuluar me djersë.

Befas ai e preu fjalën. Martini në fillim s'e kuptoi se ç'pati, se nga toni i zërit dukej sikur ai kishte nisur një ligjërim që do vazhdonte gjatë.

— Po vjen Gjoni! — tha atë çast vetullaleshtaku.

Vetëm atëherë Martini vuri re oficerin që kishte dalë nga një prej rrugëve anësore e po vinte drejt tyre. Martini seç ndiente një pakënaqësi me veten. I dukej sikur s'kishte qenë dot në gjendje t'i jepte Pjetrit përgjigjen që meritonte. Ashtu të zhytur siç kishin qenë në zjarrin e bisedës, as që e kishin vënë re se bombardimi sa vinte e po pakësohej. Rrallë e më rrallë dëgjoheshin uturimat e gjyleve. Tani ato u ngjanin ca shpendëve të mëdhenj të zinj që, të goditur për vdekje, me zor

arrinin të përshkonin edhe një copë të vogël qielli e pastaj binin pa frymë përtokë, diku tutje në qytet.

— Urdhri i komandantit është që ata që kanë radhën e rojës gjatë dy ndërresave të ardhshme, të shkojnë menjëherë në vendin e tyre. Do të ketë roja të trefishuara, — foli oficeri me zë të lartë, pa mbërritur ende tek ata.

Martini s'priti sa të mbaronte krejtësisht bombardimi, po u nis, duke i hedhur këmbët ngadalë për në vendin e shërbimit. Kishte një ndijim të keq, njëlloj sikur të kishte shijen e një kalbësire që pa dashje e kishte futur në gojë. Por e dinte se në një ditë të tillë sado i fortë që të ishte ky ndijim, kishte për t'iu zhdukur shpejt, kishte për t'u fashitur pak nga pak, gjersa të mos mbetej më asnjë shenjë prej tij, mes asaj morie mbresash, emocionesh, dhimbjesh, që i ngjallte përherë kalimi nëpër rrugët e qytetit të tij, pasi atë e kishte goditur furia e luftës.

*
* *
*

Pak nga pak terri po gëlltiste ditën. Në përndim, disku i diellit që po zhdukej e kishte ngjyrosur të gjithë horizontin me një kuqëlim aq të thellë, sa që Martinit pa dashje i shkoi ndër mend ta krahasonte ngjyrën e tij me atë të gjakut të mpiksuar. Po pastaj u pendua, bile i erdhi inat me veten që bënte ç'bënte dhe mendjen po aty e

shpinte, në gjëra që në një mënyrë a në një tjetër ishin të lidhura gjithnjë me vdekjen.

Të rrish tërë ditën e natën duke vajtuar me mendje, ububu, u vranë kaq shumë, u shkatërruan të gjitha, po ç'do të hamë, po ç'do të pimë, e gjëra të tjera të këtij lloji, mendoi ai me vete, do të thotë ta dënosh veten me vdekje. Në kishte gjë që ai admironte te bashkëqytetarët e tij, ishte pikërisht aftësia e tyre për të mos e kapërcyer masën me ankime.

Të gjitha këto arsyetime, që po i bluante me vete, duke u kthyer nga vendi i shërbimit, ku s'kishte ndenjur më shumë se gjysmë ore, Martini i bënte më tepër për t'ia mbushur mendjen vetes që të largohej sa më shpejt nga ajo gjendje buzë dëshpërimit, ku e shihte se kishte rënë si padashur. Se ajo ditë (e ndiente këtë tërësisht) ishte një nga ditët më të pikëllueshme, që i kishte hapur qytetit të tij një tjetër plagë të rëndë. Sa mori kthesën e rrugës, tek po mendonte se ishte duke dalë nga ajo gjendje e zymtë shpirtërore, i zunë sytë rrënojën e një shtëpie të djegur, prej së cilës vazhdonte të dilte ende tym. Iu kujtua pamja që e kishte vërejtur nga kulla e vrojtimit. Që aty dukej sikur në qytetin që po kridhej në mugëtirën e muzgut po mbinin papritur një sërë bimësh të çuditshme fosforeshente.

Disa njerëz, që në atë heshtjen e tyre, i ngjnin më tepër ca përhijimeve mbrëmësore, seç po rrëmihnin mes gurëve.

Në atë rrugë Martini kalonte thuajse përditë, ndaj dhe, duke u larguar prej andej, u mundua të kujtonte se si kishte qenë ajo shtëpi para se të

digjej. Por e pa se ishte e pamundur dhe s'u përpoq më tej. Në trurin e tij ishte tiposur vetëm një pamje e përmortshme, me ngjyrat e hirta të muzgut e të tymit, e cila s'pranonte të zëvendësohej me asgjë tjetër.

Befas ndjeu një lodhje të madhe. Mendoi njëherë të shkonte drejt e në shtëpi, po pastaj tha se ndoshta Marjana do të ishte duke e pritur te vendstrehimi, ndaj u nis drejt tij. Rrugët ishin thuajse të zbrazura, të shurdhëta. Duke ecur, ai pati ndijimin e çuditshëm të një gumëzhime që i vinte që nga brendësia e trupit. Dhe kushedi sepse, fill pas këtij ndijimi i erdhi mendimi po aq i çuditshëm, po që megjithatë ai e besoi plotësisht, se ajo zhurmë s'ishte gjë tjetër veçse urrejtja që, përzier me gjakun, po i rridhte shkumbueshëm nëpër rremba.

Shpeshherë në çaste të ngjashme me këtë të sotmin, kishte menduar se ndër gjithë ato që ndien njeriu, urrejtja është pa dyshim ndjenja më e fortë dhe ndoshta më e sinqerta, po kurrë gjer atëherë s'ia kishte prerë mendja se një ditë prej ditësh do ta përfytyronte urrejtjen si diçka fizike, gati-gati të prekshme, që të lodh më tepër nga çdo stërmundim tjetër.

Pa dashje i shkoi mendja tek ata burrat shpatëzhveshur, që i kishte parë të vërtiteshin të hutuar në rrugën e shtëpisë së tij, shumë vjet më parë, kur njerëzit s'ishin mësuar ende me bombardimet. Me siguri dhe ata e kishin ndier veten tepër të rraskapitur, mendoi ai, më shumë se kurrë, sepse në çdo ditë beteje, sado e tmerrshme që të jetë, gjithnjë ke rast ta shfrysh urrejtjen e ta

derdhësh dhimbjen që të është mbledhur në gjoks, kurse në raste të tilla ajo bëhej memece, s'fliste dot, s'ulërinte dot. Njëloj si një gojë që çapëlehet të çirret e të ulërijë, po prej saj s'del dot asnjë tingull, asgjë. Atëherë dhimbja vërtitet përbrenda, shkumëzon e gufohet dhe prapë s'ka nga të dalë. Dhe s'thonë kot, uthulla e fortë prish enën e vet...

Dhe kështu, mendoj, nis të ngjizet në zemrën e njeriut ajo ndjenjë që pak nga pak i mbytet të gjitha të tjerat, bile dhe vetë dëshirën për të jetuar. Kishte njohur gjatë atyre viteve lufte shumë njerëz që, pasi kishin pësuar ndonjë gjëmë të madhe në jetën e tyre, jetonin me të vetmin qëllim: të hakmerreshin.

Kur mbërriti te vendstrehimi, s'gjetei as edhe një frymë njeriu, qoftë edhe vetëm sa për të pyetur se mos e kishin parë Marjanën. Mori rrugën ngadalë.

Nata ishte një njollë blu e errët, me një lënim mermeri tutje, majë maleve në lindje. Ajri s'lëvizte fare dhe dukej i rëndë e viskoz si shurup. Pati ndijimin e pështirë sikur po i ngjiste i gjithë trupi.

Kjo vazhdonte të ishte gjendja e tij shpirtërore kur doli në Rrugën e Farkëtarëve dhe i zunë sytë një grumbull burrash të zhveshur gjer në mes, që punonin për të forcuar një pjesë të murit të dëmtuar gjatë bombardimit. Iu duk e çuditshme se si nga tërë ajo lëvizje njerëzish s'vinte asnjë zhurmë. Po sidoqoftë s'ndenji ta vriste mendjen shumë për këtë, se atë çast, ja i bënë sytë, ja pa vërtet, iu fanit para sysh trupi i bëshëm i Mark poetit, aty në mes të grumbullit të nje-

rëzve. Por e humbi menjëherë nga sytë, se në atë mugëtirë që kishte rënë ishte e vështirë t'ia qepje sytë dëkaje për shumë kohë. Mendoj se për atë gjendje të zymtë shpirtërore ku ishte krehur, ilaçi më i mirë ishte të shkonte e të punonte gjersa të mos i mbetej më pikë fuqie, as për të menduar e as për të ndier gjëra të zymta e të pikëllueshme. Ndjeu nevojë të bisedonte me dikë.

Po ndryshe nga ç'shpresonte, aty s'kishte mbetur më as gjysmë ore punë, kështu që, kur ra terri i plotë, të gjithë u larguan grupe-grupe.

— Eja, se po të shoqëroj një copë udhë, — i tha poeti, si t'ia kishte lexuar atë që kishte në kokë dhe i futi krahun.

Në rrugën nga po kalonin ishte një errësirë nga ato për të cilat thonë se, dhe gishtat të t'i futin në sy, prapë nuk sheh gjë. Martini ndiente frymëmarrjen e nxituar të poetit, ato lëvizjet e padukshme të duarve, që orë e çast fshinin djersën nga fytyra.

— Je lodhur? — e pyeti ai.

— Jo, mor. Po ç'ti bëj kësaj dreq djerse! Ke parë ti, kaq mundime kam hequr e prapë më ka mbetur dhjamë paqeje! Po do të mësohem, do të mësohem, — qeshi Mark Matrani.

Pastaj për një copë herë s'folën. Po ecnin në një rrugë të shkretë, ku gjithçka heshte. Për një çast një njeri kaloi me të shpejtë pranë tyre e u zhduk në fund të rrugës. Pastaj prapë heshtje. që shpëstullte mendime.

Martini shqoi një dritë të zbehtë që ndriçoi njërën nga dritaret e shtëpisë përballë. Pikërisht atëherë, befas, që diku mes shtëpive të asaj rru-

ge, apo ndofta të ndonjë prej rrugëve matanë, u dëgjua vajtimi me zë ngjethës i një gruaje «O i ziu ti, o ditëshkurtri ti, që të prenë në ditë të rinisë...» dhe zëri vajtues humbi si një hije vraparake duke lënë pas në terrin e rrugës, mes shtëpive të heshtura, jehonën e tij «i, i, i, i... iii».

— Sot duhet të jenë vrrarë shumë, — foli Martini.

— Po...

Martini e kuptoi se poeti s'kishte qejf të fliste. Por ai vetë ishte i vendosur që të fliste, makar dhe kot, edhe sikur ta dinte se tjetri s'kishte qejf ta dëgjonte, sepse vetëm ashtu do të mund të nxirrte jashtë një pjesë të dufit që po ia merrte frymën.

Diku pas tyre u dëgjua gërvima e zvargur e rrotave të një karroje.

— Është karroja që mbledh të vrrarët! — foli përsëri. Pati përshtypjen se poeti e ktheu kokën nga ai i habitur, pastaj e dëgjoi që tha thatë:

— E di.

— Sot, ajo do të ketë mbledhur më tepër copëra trupash, krahë, trungje të gjymtuar, këmbë... — Martini do të kishte vazhduar të fliste, sikur atë çast të mos ishte dëgjuar një zë që po këndonte. Zëri duhej të vinte nga larg, po hesh-tja përreth ishte aq e thellë, saqë ata ndienin fare qartë gjithë trishtimin e asaj kënge, që e nginji tërë atë natë të errët. Po pas pak ndodhi një ndryshim i befasishëm. Zërit të parë iu shtua dhe një zë tjetër, i trashë, që tingëllonte tepër burrëror dhe po ajo këngë, ose më mirë të themi, ajo ndjenjë që të ngjallte ajo ndryshoi krejtësisht. Tani

ishte një këngë nga ato që këndohen mbi varret e trimave. Atë çast Martinin i erdhi turp nga vetja, mendoi se aty më parë ai vetë ishte bërë gati qaraman.

Martini i rrëfeu poetit për bisedën që kishte pasur me Pjetrin.

Po poeti vazhdonte të mos fliste.

Kishin goxha kohë që po bridhnin nëpër qytet. Herë pas here hasnin rrugës njerëz që s'ua shihnin dot fytyrat, dëgjonin copëra bisedash, zhurma nga më të ndryshmet. Ndaluan të dy një copë herë para një zjarri të madh, ku disa gra kishin vënë për të valuar një kazan mjaft të madh me serë. Martini mendoi me vete se të nesërmen me siguri kishte për të pasur luftë. Pastaj kishte rrugë të tëra krejt të boshatisura, të shurdhëta, ku s'dëgjonin gjë tjetër veç kumbimit të hapave të tyre. Po, po, ai bënte mirë të kthehej në shtëpi, se dhe Marjana duhej të ishte bërë merak.

Dhe atëherë poeti sikur u zgjua nga plogështia dhe nisi të fliste. Shpërtheu në një rrëke të tërë, që pas pak u kthye në një përrua të rrëmbyer e të shkumëzuar fjalësh. Nisi të fliste, si të ishte duke vazhduar një bisedë që e kishte nisur prej kohe me një qenie të padukshme, me të cilën s'ishte nevoja t'i shqiptojë fjalët që të kuptohesh.

— Ja, po ta them unë, që kam kushedi sa ditë që po e përtyp, e ripërtyp, e stërpërtyp këtë me mendjen time. S'është e vërteta e çastit ajo që ka më shumë rëndësi! Ka një të vërtetë tjetër të madhe, 'ashtu, që s'duhet dhunuar kurrë. Por ne jse, unë s'e kam fjalën as tek ajo, po te grim-

cat, cikërrimat e së vërtetës. Që ja na qenka një-
larë Pjetri i lëkundur, apo që mes nesh ka dhe
ca frikacakë, apo që në filan ditë të filan viti ne
qenkemi mundur, kur në njëqind raste të tjera ke-
mi fituar! Në njëqind veta, nëntëdhjetë e nëntë
janë trima, vetëm një është frikacak. E si thua
zotërote, të rrimë të shkruajmë tamam për atë
frikacak? Në u quajttë kjo e vërtetë, unë asaj i
bëj m... E more vesh? Se unë që shkruaj histo-
rinë. s'e shkruaj për ne që jemi sot, se ne, falë
zotit, kemi veshë e kemi sy, t'i shohim e t'i dë-
gjojmë vetë gjërat, por e shkruaj për ata që ende
s'kanë lindur. Atyre dua t'ua rrëfej historinë e
këtij qyteti, që fama e tij të rrojë edhe atëherë kur
ne të mos jemi. Lisi lëshon rrënjët, pastaj lëshon
degët e degurinat. Dhe kjo historia e luftës sonë,
që nisi me Gjergjin e, që po vazhdon me ne, është
një rrënjë e trashë e lisit të Arbërisë, nga ku ai
do të ushqehet për qindra vjet. Ja, për këtë dua
që të shërbejë historia ime! Që shembulli ynë,
kujtimi ynë, të mos i lënë stërnipërit tanë të rri-
në kokulur, po të çohen e të gjakosen, gjersa të
fitojnë. Që të mos pranojnë kurrë të bëhen si tur-
qit, të vishen si turq, të këndojnë si turq, ta fshe-
hin dashurinë nën ferexhe apo si dreqin i thonë,
prandaj dua t'ua mbaj çekiç në mendje se ne kemi
qenë e jemi më të qytetëruar se turqit, se ata janë
barbarë, se ne i kemi mundur kur ata ishin më të
fortë se kurrë, në majën e lavdisë... — Poeti s'po
mbushej dot me frymë. — S'e thotë kot llafi:
«Një fjalë të vret, një fjalë të ngjall!»

Martini mendoi se do të kishte qenë shumë
mirë sikur të kishte qenë aty Pjetri ta dëgjonte

ligjëratën e Markut. Po atë çast, kushedi sepse, i erdhi ndër mend prifti plak, që ruante atë famullinë e vjetër, me ato pikturat në mure. Ai që përmendte aq shpesh fjalën *gremiset*. Poeti dukej shumë i sigurt se ato që po shkruante do të mbeteshin të paprekura, sado e ligë që të vinte koha e nesërme. Kurse ai s'ishte aspak i sigurt. Fare mirë ato kartat e tua mund të bëhen shkrumb e hi që e përndan era, apo mund të groposen gjëkundi, ku asnjëri s'do t'i gjejë dot. Po sidoqoftë, ta mendosh thellë-thellë, në qoftë se të gjithë do të bëjmë këtë që mendon poeti... në fund patjetër diçka ka për të mbetur...

FLETË NGA DORËSHKRIMI I MARK MATRANIT

...Dhe në qoftë se këto karta që unë po i mbush plot me shenja të vockla e të zeza (që shpesh, kur nisin të më lodhen sytë, fillojnë të lëvrijnë përmbi fletë, njëlloj si të ishin një grusht me milingona), pra në qoftë se do të arrijnë të mbeten gjallë përmes rrëmetit të këtij moti katran që na ka pllakosur, kur dhe gjërat pa shpirt e kanë të vështirë të mbeten pa u ngarë e dhunuar nga i ligu, e pra në ndodhtë kështu, unë jam i lumtur të shpresoj se në atë ditë të shumëlëvduar, kur barbari do të jetë shporrur nga ky dhe, këto fjalë të miat do të këndohen plot ëndje, dhimbje e kureshtje njëherësh. Se për çdo gjë që ndodh, rrëfehen përherë shumë gjëra, ca të qena e ca të paqena, ndaj dhe historia është një lëmsh i madh e i koklavitur, ku shumë e vështirë është e duhet marifet i madh të zësh një fill e ta tërheqësh gjer në fund pa t'u këputur në mes, po s'të ndihu kush duke të dëftyer se si t'ia bësh.

Dhe tani le të shohim atë që është qëllimi i njëmendtë i këtij ditari, me një fjalë historinë e kësaj lufte.

Pasi e goditën qytetin tonë për shumë e shu-

më ditë me radhë, ashtu siç jua kam rrëfyer, me gjithë topat dhe bombardat që kishin, në ditën e shtatë të korrikut barbari provoi të sulmonte aty ku iu duk se muri ishte çarë. Po dështoi me turp, se të gjithë ne kishim punuar sa natën ditën, edhe atëherë kur predhat vazhdonin të binin, për të ngritur në vendet e plasave ledhe me gurë, me dhé, me drurë e me gjithçka tjetër, që gjendej përdoresh.

Dhe pastaj, për ca ditë ra heshtja, e trullosur nga ajo vapë shushatëse dhe e munduar nga ato sfilira të pafundme që ka një rrethim. Po ne gëzoheshim, se thoshim me vete që koha po ikte duke marrë pas vetes beharin e nxehtë.

Dhe ashtu shkuan ditët e u duk sikur s'do të kishte më luftë, kur një natë, befas, gjumi ynë u shkundullis nga një sulm i tmerrshëm, që lëshoi barbari në gjithë gjatësinë e mureve e që zgjati thujse pareshtur për gjithë atë natë e atë ditë e s'u fashit veçse në mbasditen e ditës së nesërme.

Në fillim kundër nesh u sulën trupat bashibozuke, që ishin të shumta, si miza e lisit, po jo dhe aq të forta. Po me sa dukej, dhe ata i kishte bërë trima frika e urdhrit të sulltanit, që thoshte se kujt do që do të kthehej i gjallë nga ai sulm pa marrë qytetin, do t'i pritej koka në vend. Sulmi i tyre zgjati për shumë e shumë orë e ndoshta qëllimi i barbarit ishte që me ta të na lodhte, se turqit që ngjiteshin mbi mure ndërroheshin orë e çast, kurse ne që mbronim qytetin ishim gjithnjë po ata. Në mesditën e ditës së nesërme, kur u pa se bashibozukët s'e kishin më atë vrullin dhe furinë e duhur, u lëshuan kundër nesh të freskët,

sikur sapo të ishin çuar nga shtrati, ata që ishin zemra e ushtrisë së turkut, azapët dhe ata që ishin krenaria e mburrja e barbarit, jeniçerët.

E patëm vërtet pisk dhe ditë më të vështirë zor që të shohë më njeriu, se barbari ishte i vendosur t'i jepte fund luftës asaj dite dhe i derdhi të gjitha forcat që kishte pa u kursyer. Mbi mure u mblodhën të gjithë banorët e qytetit dhe gratë luftuan me po aq tërbim e guxim sa edhe burrat. Dhe atë ditë korriku ne bëmë një mrekulli, që do të mbetet e shkruar përjetë në historinë e këtij qyteti...

KREU VIII

Në një ditë nga më të zakonshmet, në mes të korrikut, kur kishte gati një javë që turqit i kishin reshtur hem sulmet, hem bombardimet, duke pritur një drej e di se çfarë, po më sa dukej që qyteti, që po u nxirrte aq telashe e po u kushtonte aq shumë gjak të tretej vetiu si vesa kur ngrihet dielli në kupë të qiellit nga etja, vapa e uria, Martini u çua nga shtrati tërë qejf. E pra ai, Martin Garunja, 29 vjeç, i martuar por pa fëmijë, vendas në atë qytet për shumë e shumë breza të familjes së tij, trupmesatar e leshragështenjë, zakonisht fjalëpak e i njohur si trim në sa e sa beteja e rrethime ku kishte marrë pjesë, atë mëngjes ndiente në rrembat e tij një gëzim e një gjallëri të çuditshme, kur i kishte të gjitha arsyet të ishte i pikëlluar e i ngrysur.

Kushedi se ç'ëndërr të bukur do të kesh parë, që po na çohesh kështu tërë shend e verë, i tha Marjana kur e pa. Po pse, a shikohen dot ëndrra të bukura me barkun bosh, iu përgjigj ai. Pastaj, dhe në pafsh ndonjë ëndërr të tillë, kur çohesh dhe ndien barkun të zgavërt, i harron në çast të gjitha

sa ke ëndërruar. Kur doli në oborr dhe ndjeu atë pak freski që sillte përkundja e lehtë e pemëve, iu duk vetja edhe më e lehtë. Të kishim pasur me të vërtetë ndonjë gjë për të ngrënë, i tha vetes, do të përpiqesha ta bëja këtë ditë të veçantë nga gjithë të tjerat.

Mendoi se ç'gjë e bukur do të ishte sikur secili nga banorët e sfilitur të atij qyteti të pafat, të harronte qoftë edhe për një ditë të vetme të gjitha hallet e rreziqet dhe ta kalonte atë copëherë me gaz, pa asnjë mendim të zyrtë. Po tamam ato çaste kur ishte duke menduar kështu, ndjeu në bark atë tërheqje të fuqishme, që e kujtoi se s'kishte vënë gjë prej gjëje në gojë që prej gati një dite të tërë.

E megjithatë, disa çaste më vonë, Martini hyri brenda përsëri duke fërshëllyer gëzueshëm.

— Eja, Marjana, shtrona njëherë për të ngrënë, veç mos harro, shtroje tryezën bukur se, si e thotë llafi, të ngop më shumë të parët sesa të ngrënë! — thirri me të tallur që nga pragu i portës.

Po kur hyri në kuzhinë, pa i habitur se tryeza ishte shtruar vërtet. Jo se kishte ndonjë gjë të madhe. Ai pa një tas të drunjte, një lugë të drunjte, e pranë tyre një kupë boshe. E megjithatë ato mjaftuan për t'i ringjallur kujtimin e një jete, që tani ishte bërë vërtet ëndërr. Mendoi se do të që një shaka pa shumë kripë e Marjanës, po kjo s'ia hoqi humorin. Përkundrazi, vendosi që ta vazhdonte dhe ai lojën që kishte nisur e shoqja. Fundja, kur s'ke për të ngrënë, i tha vetes, duke u ulur në tryezë, mund të shtrihesh sikur ha e sikur ngopesh!

Por, për çudinë e tij, pa Marjanën që hyri brenda e solli vërtet për të ngrënë. E çfarë se?! Një tas të tërë, të vogël vërtet, po të mbushur gjer në buzë me mjaltë, e veç tij një tas tjetër të madh me bollgur e dy copë galeta.

Ai mbylli sytë. Kur i hapi prapë, para syve po ajo pamje, e pas saj Marjana që buzëqeshte e lumtur.

— Po shkoj të shtrihem prapë, që ta vazhdoj dhe ca këtë ëndërr. — tha me gjysmë zëri. Pamja e atyre ushqimeve, aq pranë, sa mjaftonte të zgjatje dorën e t'i futje në gojë, e bëri të ndiente një uri, që gati sa s'po e çmendte. Po prapë s'po vendoste dot, të hante apo jo.

Tërë ato vite me vështirësi aq të mëdha, të cilave u kishin bërë ballë vetëm duke qenë të bashkuar, kishin rrënjosur bindjen se të gjitha ç'ishin, të mira e të liga, duhej t'i ndanin së bashku, ndryshe s'i dilej dot mbanë të kaloje i gjallë përmes asaj kohe që po jetonin. E pra, tani kishte përshtypjen se edhe sikur të fuste në gojë një kafshatë nga ato që kishte përpara, s'do ta kapërdinte dot, se do t'i dukej sikur po shkelte besën që i kishin dhënë njëri-tjetrit...

Marjana po e vërente, por ai s'mundi të kuptonte se ç'shprenhte shikimi i saj. Iu duk njëherë sikur donte t'i thoshte: «Ç'ke, pse s'je i kënaqur? Unë të kam gjetur për të ngrënë, ç'do ti më tepër?» Por pastaj pa se s'ishte tamam ashtu. Dhe duke parë sytë e saj, që të kuptonte aty gjësendi, pa dashje humbi në thellësitë e tyre të kthjellëta e harroi se ç'po kërkonte. Aty ishte skaji i një bote tjetër. Përposh atyre dy liqeneve aq të kulluara

nuk kishte më as luftëra, as halle, aty ishte një Arbëri tjetër dhe një qytet tjetër i ngjashëm me qytetin e tyre, ku jetonin një tjetër Martin e një tjetër Marjanë. Që kur kishte qenë i vogël ia kishte ënda të fantazonte gjëra nga më të çuditshmet, botëra të tjera, të ngjashme vërtet me atë ku jetonte, por gjithnjë më të bukura e më të mira. Edhe tani që po u avitej të tridhjetave, prapë i pëlqente të endej për ca kohë në botën e fantazisë. Veçse tani shumë rrallë ua kishte ngenë gjërave të tilla. E megjithatë, prapë i pëlqente të kujtonte, të fluturonte me mendje në të kaluarën e ato t'ua rrëfente të tjerëve si gjëra nga më të bukurat e jetës së tij. Më shpesh nga të gjitha tregonte një histori që i kishte ndodhur kur s'kishte qenë veçse nja gjashtë a shtatë vjeç djalë.

Aso kohe Martinin i kishte vdekur një vëlla i vogël, Bepi i thoshin. S'kishte mbushur, i shkreti Bepi, as dy vjeç dhe sapo kishte nisur të çapitej, kur e kishte zënë një sëmundje e ligë, që brenda pak ditësh e kishte larguar nga kjo botë. Pak përpara se t'i vdiste vëllaçkoja, Martinin e kishin marrë dhe e kishin shpënë te një kushëri, që jetonte në një fshat dhe aty kishte qëndruar për nja dy javë. Kur ishte kthyer prapë në shtëpi e kishte pyetur se ku ishte Bepi, i ati e kishte marrë prej dore, e kishte shpënë para një tabloje të madhe që rrinte varur në murin e odës së miqve (për të cilën kishte dëgjuar shumë herë të thoshin se e kishte sjellë nëna në pajë), dhe aty i kishte thënë shtruar e shtruar, me atë zërin e tij të trashë e kumbues, se Bepi kishte vajtur në atë vendin e bukur të tablosë, ku do të rrinte për ca kohë.

Dhe vërtet, në pëlhurën e asaj tabloje ishte pikuruar një vend i bukur sa më s'bëhet, po që atij i ishte dukur i çuditshëm, se s'ngjasonte fare me të gjitha ato vende që kishte parë gjer atëherë. Na ishte një liqen i bukur, i kaltër, ku lundronin qetë-qetë dy lundërza me vela e buzë atij liqeni një pallat i mrekullueshëm, me gjithë ato kulla. Që nga ai pallat niste një udhë, që kalonte buzë liqenit, derisa zhdukej në një nga cepat e tablosë, ku dukeshin gjithë ato figura njerëzish, ca në këmbë, ca kaluar e ca me karro. Ca të tjerë ishin aq larg, sa, sado që t'ua ngulej sytë, prapë mbeteshin vetëm ca si pikëza të vogla të zeza. Pastaj ishte dhe një pyll mbrapa pallatit, dhe në të hyrë të atij pylli na ishte një lëndinë tërë bar e lule, ku dukej një tufë zagarësh e kalorësish, që u qenë qepur nga pas dy kaprojve të mëdhenj, të mrekullueshëm.

Në këtë vend siç tha babai, kishte vajtur Bepi. E kishte pyetur të atin se ku ishte ky vend e ai i ishte gjegjur se ishte larg, shumë larg dhe kishte dëftyer me dorë në një drejtim të papërcaktuar. Martini jo se s'e kishte besuar, se ai i besonte të gjitha sa i thoshte i ati, po megjithatë qe habitur se si ishte e mundur që Bepi, i cili ende s'dinte të eote mirë e që në çdo pesë çape do të rrëzohej, mund të ikte në një vend që na ishte aq larg e për më shumë pa mamanë. Kishte vajtur të pyeste nënën nëse Bepi e kishte marrë atë rrugë vetëm apo me ndonjë njeri, ta pyeste pastaj se kur do të kthehej prapë, po nga ajo kishte marrë vetëm shikime të përlotura. Ishte përpjekur të pyeste dhe babanë, po prapë më kot. Atëherë

kishte hequr dorë nga pyetjet dhe kishte nisur të rrinte me orë të tëra para asaj tabloje, me shpresë se mos i zinin sytë aty Bepin e vockël. Disa herë merrte një fron, hipte mbi të që të shihte më nga afër ato pikat e vogla të zeza që nuk shquheshin mirë, se mos ndonjë prej tyre ishte Bepi. Por më kot.

Pastaj kishte filluar ta kishte zili Bepin, që kishte vajtur në një vend aq të bukur. Madje njëherë ishte nxehur dhe i kishte thënë nënës se ata s'ishin treguar të drejtë, sepse atij, që ishte më i madhi, i takonte të shkonte në atë vend aq të bukur dhe jo Bepit. Kishte kaluar kohë, e ai kishte nisur të mos e zinte më në gojë as atë tablo e as Bepin, po megjithatë, sa herë që kalonte para saj, e vërente me vëmendje. Gjersa një ditë prej ditësh, në një nga luftërat me turqit, shtëpia e tyre ishte djegur e bashkë me të ishte djegur dhe tabloja.

Me shumë zor fantazia e Martinit mblodhi krahet e u kthye prapë në dhomë dhe atëherë ai vuri re Marjanën që po e shihte me habi. Në vështrimin e saj pikasi një hije padurimi. Dhe me të drejtë, mendoi me vete, ajo ka bërë çmos të gjejë diçka për të ngrënë, që të më kënaqë mua, kurse unë, në vend që t'i them një fjalë të mirë, vete e përhubem në ca histori të kota.

— Ku i gjete? — e pyeti Martini duke u përpjekur të buzëqeshte.

— I kisha vënë mënjanë qëkur, për ditë të zezë, siç i thonë, po sot m'u mbush mendja t'i nxjerr. Pse nuk ha?

Ai s'foli. Uli kokën dhe ia nguli sytë tryezës.

— Marjana... unë mendoj... të mos i hamë këto gjëra vetëm.

S'pati kohë të shihte atë shprehje që mori fytyra e Marjanës. As që në gjendje të dinte se ç'mendoj ajo atë çast.

Marjana u ngrit nga vendi menjëherë dhe doli përjashta. S'kaloi veçse pak dhe bashkë me Marjanën hynë në dhomë dhjetë a dymbëdhjetë veta. Ishin komshinjtë. Pak 'fjalë shkëmbyen. Pastaj për pak çaste u dëgjua përplasja e lugëve të drunjtave. Vetë Martini arriti të fuste në gojë një lugë me mjaltë e dy lugë me bollgur. E megjithatë, kur gjithçka mbaroi, e ndjeu veten në qejf, njëlloj siç e kishte ndier në mëngjes herët. Dhe Marjana, dukej nga buzëqeshja e saj, ishte tepër e gëzuar.

*

*

*

S'ishte në gjendje ta kuptonte pse iu ngrit mendja ashtu që të shkonte e të takonte Mark Matranin, poetin. S'kishte kaluar as një orë që kur ishin larguar fqinjët, e atij s'po i rrihej më në një vend. Ç'është e vërteta, kohët e fundit, që kur kishte filluar ta ushtronte Markun në përdorimin e armëve, midis tyre ishte lidhur një miqësi e ngushtë. Jo se takoheshin shpesh, po sa herë që do ndodheshin bashkë, e gjenin mjaft të lehtë të merreshin vesh e të hynin në bisedë. Martini s'e dinte se ç'ndiente e çmendonte Marku, po sa për veten kishte filluar t'ia ndiente gjithnjë e më tepër ne-

vojën kësaj miqësie. Ligjërimet e vrullshme të poetit, gjykimet e tij rropullitëse mbi ato që kishin ngjarë e që po ngjanin, mbi të shkuarën e të ardhmen, mbi të vdekurit, mbi të gjallët e madje edhe mbi ata që ende s'qenë ngjizur në barkun e nënave, i jepnin Martinit atë energji, që ishte aq e nevojshme për të mbajtur shpresat gjallë.

Marjana kishte vajtur bashkë me ca gra të tjetra të rrugës në punishten ku bëheshin shigjetaj.

Përjashta bënte shumë vapë, ndaj dhe ai ecte rrëzë shtëpive, aty ku kishte ndopak hije. Rrugët ishin të gjitha të shkreta. S'pipëtinte asgjë. Vetëm që diku larg dëgjohej një si goditje ritmike e shurdhër dhe herë-herë atij i bëhej sikur ishin një palë këmbë gjigante që e bënëin atë zhurmë. Pati përshtypjen se, pa e kuptuar as vetë se si, po ecte drejt burimit të asaj zhurme.

Vetëm pasi kishte bërë atë copë udhë, u kujtua se s'e dinte se ku banonte tani poeti. Ç'është e vërteta e kishte parë atë një herë, shumë kohë më parë, atëherë kur e njihte vetëm për fytyrë, duke dalë nga një prej dyerve të Lagjes së Vjetër, por eja të gjente tani se cila nga ato porta ishte e tij. Dhe kur mbërriti në vend, ajo punë iu duk edhe më e vështirë. Të gjitha ato dyer të mëdha e të rënda prej druri, me trokitëset e bronza në formë koke luani, i dukeshin njëloj. Ishte një rrugë e gjatë, e rregullt, e padëmtuar shumë nga lufta, e rrethuar në të dyja anët nga ca mure tepër të larta, saqë shumë rrallë arrije të shihje shtëpiqë që ndodheshin prapa tyre. Ndaloi një copë herë të mirë në krye të saj, pa ditur ç'të bënte.

Megjithëse e kuptonte se në atë pisk vape

ishite e natyrshme që të gjithë ata njerëz të djegur nga etja të mos guxonin të nxirrnin as majën e hundës përjashta, prapëseprapë ajo heshtje e nginjur me diell i dukej sikur po e shtypte. Pাপritur ndjeu një ngutje të largohej prej andej, të takonte një njeri. I hodhi çapet ngadalë, i paven-dosur.

Më në fund ndaloi para një porte e vendosi të trokiste, që të pyeste se mos e dinin se ku banonte Mark Matrani. Një herë, dy herë, dëgjoi jehonën e përplasjes së bronztë se si u përhap matanë portës, pastaj trokiti prapë... pesë herë, më fort, gjashtë herë. Ishte një portë e madhe, tepër e lartë... Askush s'po përgjigjej. Sapo u bë gati ta shtynte portën që të shihte se mos ndoshta ishte e hapur, ajo u hap nga brenda dhe ai pa një palë sy të rrethuar me ca rrathë të trashë të nxirë, një kokë flokëkuqe të shpupurishur dhe vetëm pastaj vuri re një buzëqeshje të papërcaktuar, që kishte mbetur te cepat e buzëve, pa pasur fuqi të çohet gjer lart te mollëzat e sytë e tjetrit.

— Ti, Tanush?! — thirri Martini padashur.

— Po ty ç'e mirë të paska sjellë? Eja njëherë, hyr brenda! — Burri flokëkuq me emrin Tanush bëri mënjanë dhe la hyrjen të lirë.

Martini hyri brenda në oborr. Pas shpine ndjeu se si u përplas rëndë kanati i portës. Pastaj pa atë godinë që ngrihej në fund të oborrit, e cila dikur, me ç'rrefente, duhej të kishte qenë gati-gati një pallat, që dalngadalë ishte ronitur nga koha. Mbi fasadën e leskuar, përmbi harkun që qarkonte hyrjen, dalloj gjurmët e një embleme me dy luanë të kuq, të ngritur mbi këmbët e prapme, që sec

mbanin mes putrave, diçka të gjelbër, që tani s'merrej vesh më se ç'ishte.

— S'më the, ç'të paska sjellë gjer këtu, mes gjithë kësaj vape? — dëgjoi Martini zërin e Tanushit.

— Po kërkoja shtëpinë e Mark Matranit dhe trokita këtu që të pyesja se mos e dije.

— Marku e ka shtëpinë në fund të rrugës, po s'besoj ta gjesh aty. e pashë që doli që në mëngjes. Rri më mirë me mua. Mua po më çmendte uria e u bëra gati të dilja kushedi sa herë, po pastaj më kthehej mendja, s'ma mbante të dilja mes asaj vape, që të merrte shpirtin. Kur takohesh me njeri e shkëmben dy fjalë, sikur e humbet ca mendjen, apo s'është kështu?

Martini s'foli.

Salloni ku hynë ishte mjaft i madh, po fare bosh. Vetëm në njërin cep Martinit i zunë sytë një dyshek të hedhur drejt e mbi dysheme dhe pranë tij një karrige dhe një arkë të vogël prej druri.

Sa mbërritën në atë qoshe, Tanushi u lëshua pa fuqi drejt e mbi dyshek, ku ndenji gjysmë i shtrirë, i mbështetur mbi bërryla, kurse Martini u ul në karrige.

— Kam kaq kohë që të njoh, por as që ma priste mendja se ti banoje këtu. Le që, çudi, si s'ma kanë zënë sytë ndonjëherë këtë godinë?! — foli Martini.

— E ka murin rrethues tepër të lartë, prandaj dhe s'duket nga rruga. Kjo ka qenë njëherë e një kohë shtëpia e kontëve Skuraj, besoj se ua ke dëgjuar emrin, po sot nga ajo derë s'ka mbetur më as nam e as nishan. Me sa duket unë jam i

fundit nga fara e tyre; unë, Skuraj i fundit unë, Tanush Skuraj! Zot i derës së madhe e të shumënderuar, që na kishte në zotërim tridhjetë e një fshatra të begata! Eh, si të duket? — Ia plasi befasi të qeshurit, duke nxjerrë prej goje ca tinguj të ngjashëm me një shllapuritje në ujë. — Do të të them tani një të fshehtë, po veç mos ia dëfto njeriu. Pastaj po deshe qesh, po tani hesht e më dëgjo. Unë Tanushi, me mbiemër Skuraj, as që kam pasur të bëj me ata kontë të famshëm, zotër të kësaj shtëpie. Ishim vërtet nga një fis, kishim dalë, si i thonë llafit, nga një rrënjë, por ata u ngjitën përpjetë e u bënë zotër të pasur e të mëdhenj, kurse stërgjyshi im, që iu rritte ndera, mbeti i varfër në fshat. Dhe që nga ajo kohë, një djall e di se sa vjet kanë shkuar, familja ime nisi të merrej me kapjen e skifterëve, që i donin kontët për të dalë për gjah, kurse tani që ata s'janë më, më erdhi radha mua të bëhem zot, mbi rrënojat e tyre. S'i thonë shaka, ë? Kur erdha këtu nja dhjetë vjet të shkuar, kishte kohë që në këtë pallat s'banonte më njeri, të paktën unë s'gjeta asgjë tjetër përveç mureve. — Dhe Tanushi heshti.

Martini padashur hodhi sytë nga muret e zhveshura.

— Duhet ta ndiesh veten keq vetëm, në gjithë këtë bina? — foli ai.

Tanushi ngriti supet.

— Mësohesh! — tha pas pak. — Me çdo gjë mësohesh, përveçse me urinë. Me atë djall s'mësohesh dot. — Heshti një copë herë pastaj shtoi: — Thonë se javën tjetër edhe racioni i ujit do të pakësohet mjaft. Shirat bën vaki të vonohen gjer

në fund të shtatorit! E mendon dot ti këtë? Luf-tohet dot pa ujë?

— Pse, si thua ti, të dorëzohemi? — Martini foli tërë mllef. Ishte i pezmatuar dhe i vinte inat me veten që kishte hyrë në atë shtëpi. Ajo ditë, që kishte nisur aq mirë, tani me sa dukej po pri-shej përfundimisht, si mos më keq. S'do ta kishte besuar kurrë, sikur t'ia kishte thënë njeri tjetër, se fjalë të tilla mund të dilnin prej gojës së Ta-nush Skurajt. Kishte kaq kohë që e njihte...

— Të dorëzohemi, kurrën e kurrës! — Tanushi i dha trupit përpjetë kur foli. — Unë e thashë fjalën time edhe në Këshillin e Luftës të Qytetit. Kurrë s'duhet të dorëzohemi në duart e tyre, si-do që të vijë puna, kurrë, kurrë! Kjo është një çështje që s'na takon vetëm neve, po të gjithë atyre që janë bërë baltë para nesh. Unë them të sulmojmë natën në befasi, tani sa kemi ende fuqi. Do të vriten vërtet ca, por ama edhe do të shpë-tojnë, kurse kështu, siç duken bathët, s'do të mbet-tet asnjë prej nesh i gjallë e i lirë. S'na mbetet gjë tjetër veçse një vdekje e ngadalshme, e zgja-tur, e tmerrshme, ndoshta edhe turpi, apo s'është kështu?

— Po në këshill ç'të thanë? — e pyeti Mar-tini.

— Hiç, asgjë të prerë. Po shumica ishin kun-dër. Ajo që thashë unë u dukej si një kuturisje e marrë. Sipas tyre paskemi ende shpresa që të qëndrojmë gjersa të vijë vjeshta. Unë ta them sin-qerisht, për vete kam frikë, jo nga vdekja, se ve-tes ia kam hequr vijën me kohë. Kam frikë se s'dihet si ndodh dhe bie rob në duart e turqve!

Për fat të mirë, më duket se sot pjesa më e madhe prej nesh e kanë kuptuar se jo gjithnjë vdekja është e keqja më e madhe. E di ti çfarë do të thotë *raja*? Se ashtu kemi për të qenë ne e pa-sardhësit tanë nën turkun!

Ato fjalë të Tanushit për një sulm të befasishtëm ai i kishte dëgjuar kushedi sa herë këto ditët e fundit nga njerëz të ndryshëm. Ishte një mendim që me sa dukej i joshte njerëzit, u ngjallte shpresën se, sido që të vinte puna, pas një ndërmarrjeje, të tillë, mundimet e tyre kishin për të marrë fund. Dhe vetë Martini shpesh ishte në mëdyshje e s'dinte ç'të mendonte; kur bënte rojë nën rrezet përzhitëse të diellit dhe etja e mundonte, me shikimin e ngulur në një pikë të humbur, diku në fushën e gjerë, niste të përfytyronte se si ata do të hapnin heshturazi portat e qytetit, në terrin më të dendur të një nate pa hënë dhe vetëm me ndriçimin e yjeve, do të dilnin si hije, do të vërviteshin mbi kampin e turqve, do të çanin përmes tij, do t'i zinin armiqtë në gjumë, do të bënin kërdinë e pastaj vetë do të shpëtonin. Por ëh, gjer këtu mirë, po ku do të shkonin më tej? Turqit me siguri do t'i ndiqnin dhe ata zor se do të arrinin gjallë gjer në male. Dhe gjithnjë, ai meditim në diell përfundonte me shikimin e tretur diku në majat e largëta e të kaltëruara të maleve.

Tanushi u ngrit ndenjtur mbi dyshek dhe u shtriq, si për t'u shpirë. Edhe Martini u çua në këmbë.

— Unë po iki, — tha ai. — Sot s'rrikam dot shumë në një vend.

Pal Mëtrasa dukej i tëri i përpirë në ato që po thoshte. Martini e gjeti atë vetëm, të ulur në një pozicion, ku dukej se kishin gjetur prehje eshtrat e tij të plakura. Dukej sikur po dremiste, duke përtypur, si zakonisht mustaqet. Po në të vërtetë duhej të qe duke u menduar, sepse sapo hyri Martini në dhomë, ai nisi t'i fliste për diçka që dukej qartë se fillin e kishte diku larg, në vazhdën e gjatë të mendimeve të tij.

— E di, — po i thoshte tani Martinit, — e kam vënë re mirë, atyre malet u kallin tmerrin. E ndiejnë veten të humbur e të zgërlaqur. Vetëm kur janë të gjithë bashkë, turmë, e ndiejnë veten ca më mirë. Po dhe ty, edhe mua, do të na hynte frika po të ndodheshim në mes të atyre shkretëtirave pa anë e pa fund, nga thonë se ka mbirë fara e këtyre djajve, apo s'është kështu? Më thoshte njëherë një mik, shumë kohë më parë (emrin s'ia mbaj mend, po më kujtohet se kishte qenë për ca kohë rob i turqve), se andej nga fushat e tyre të duket vetja sikur s'je asgjë, sikur je zvogëluar e je bërë një hiç, një grimcë rëre, një fije bari, se s'të mbetet me çfarë të matesh, veçse me paskajësinë, me qiellin. Thoshte se, të mbetesh vetëm, makar edhe në mes të ditës, në atë lloj fushë, e ndien veten të shkretë, të pafuqishëm e ke frikë njëlloj siç ke frikë po të të mbyllin në një fuçi. Mor, luan mendsh. Të duket vetja sikur je bërë milingonë, po s'gjen dot vrimë ku të futesh. Ndaj them unë që dhe turqit janë si milingonat.

Tringëllima e zvergur e një kambane ia preu plakut fjalën në mes. Për një çast të dy heshtën dhe mbajtën vesh.

— Eja, çohu të dalim! Ra kambana për racionin e ujit dhe të bukës! — Plaku brofi menjëherë në këmbë e vajti te një raft i hapur në mur, nga mori dy enë prej bakri. — Po ti s'ke marrë enë me vete, apo do të shkojë Marjana?

— Zakonisht vete ajo. Sot dola kot, të çmpija ca këmbët, pastaj u takova me Tanush Skurajn e u vonova. Më pas erdha këtu. S'e di pse, sot s'më rrihej në shtëpi. Marjana ka shkuar të punojë për shigjetat. — Martini heshti. Pal Mëtrasa s'i ktheu përgjigje, sikur të mos e kishte dëgjuar fare se ç'kishte thënë. Për një çast Martinit i mbetën sytë te krahët e tij të vyshkur. Thoshin se në të ri ai kishte qenë mjaft i fuqishëm.

Në rrugë kishte shumë njerëz me enë në duar, që shkonin drejt rrugës së Kiliotëve, ku bëhej shpërndarja e ujit dhe e ushqimeve. Shumica ecnin në heshtje. Edhe ata të paktë që flitnin, s'e ngrihin zërin. Lart në qiell dielli ishte në zenit dhe përndante një shkëlqim verbues. Herë-herë dëgjohej tringëllima e enëve që përplaseshin, diçka e freskët, e huaj, e çuditshme, që dashje pa dashje të sillte ndër mend ujin, pranverën.

— Njëherë, bënte vapë, ja, njëlloj si tani, po shkoja andej nga Matraniku. Isha kaluar, po dhe kali, njëlloj si unë, kishte etje të madhe. Tani sikur u mësuam ca dhe durojmë, por atëherë më dukej sikur po çmendesha. Nja dy herë bëra të futesha në ca zabele që gjeta rrugës, të shpëtoja të paktën nga dielli, por as aty s'rrija dot më te

për se disa minuta. Kur ecja, të paktën kisha shpresën se mos gjeja gjëkund për të pirë. Dhe kali dukej se ishte i një mendjeje me mua. Dhe atëherë kur m'u bë sikur po e humbisja fare, koka po më notonte si në ujë të turbullt e s'po shihja mirë as nga sytë, atëherë rashë në një fushë të mbjellë me shalqinj. Ndoshta në të vërtetë s'ishte dhe aq e madhe, po mua atëherë m'u duk goxha. S'e di as vetë se sa shalqinj hëngra. I përplasja përtokë që t'i çaja e lëshohesha mbi ta me turinj. Dhe kali turrej pas meje e fuste turinj të e tij nëpër lëkurat. Hëngra, hëngra... plot. Po besoi se, ta kem tani atë fushë, s'ka për të më dalë më.

Fjalët e Martinit avullonin shpejt. Ai ngriti kokën lart, pastaj pa fytyrën e plakut. Ajo kishte një ngjyrë gati të murme, rrudhat i nisnin që poshtë në qafë, ngjiteshin përpjetë, zhdukeshin për një çast nën qimet e bardha të mjekrës. Pastaj përqendroheshin, copëtoheshin në dhjetëra degëzime rreth syve, gjersa trasheshin sipër në ballë, thelloheshin e humbisnin në mes të tufës së dendur të flokëve. Martini atë çast besoi se ajo fytyrë e kishte humbur njomësinë e saj në ato sa e sa verëra rrethimesh plot etje që kishte kaluar. Dhe mendoi se s'ishte në gjendje ta përfytyronte kurrsesi atë njeri të vdekur.

Befas plaku ndaloi para një hyrjeje të ngushtë, në formë harku, të bërë me gurë të latuar me kujdes.

— Eja të hyjmë pak këtu, dua të të dëftoj diçka.

Martini e dinte se aty ishte njëra prej dy far-

këtarive për përgatitjen e shpatave dhe armëve të tjera metalike, po prapë s'po merrte vesh se ç'punë kishte plaku aty.

U futën në një të ndarë të errët, të ndriçuar vetëm nga zjarri i furrës, ku katër burra të zhveshur përgjysmë po rrihnin mbi kudhër, me ca çekiçë të mëdhenj, një copë hekur. Njëri prej farkëtarëve, një burrë me një trup muskuloz, ktheu pak kokën dhe i buzëqeshi Palit, si ta kishte të njohur të vjetër.

Asnjë fjalë s'u tha sa kohë që qëndruan aty. Plaku i shihte si i mahnitur. Martini mendoi se në të vërtetë ata trupa të fuqishëm, të cilëve ngjyrimi i bronzit u jepte një vezullim gati metalik dhe shkëndijimi që çohet përjetë e mbushte gjithë mugëtirën e asaj së ndare, të ngjallnin menjëherë ndjesinë e një force të papërmbajtshme. Pati përshtypjen se ardhja e Pal Mëtrasës aty ishte kthyer në njëfarë rituali me të cilin ai ishte mësuar, një ritual prej të cilit plaku thithte forcë e kurajë. Dhe për një grimë iu duk sikur edhe me atë vetë po ndodhte e njëjta gjë.

Një çast para se të largoheshin, pyeti me vete se si duhej t'ia bënin për të ngrënë këta njerëz, me gjithë ata trupa të fuqishëm. Po natyrisht që s'mundi t'i jepte përgjigje.

Ishte ende nën përshtypjen e asaj pamjeje, kur mbërritën në vendin ku shpërndahej uji dhe ushqimi dhe zunë vend në radhën e gjatë që ishte formuar.

— Gjene mirë, mos qahemi, ca ujë e pimë dhe për të ngrënë diç kemi! — tha plaku.

Dy-tre veta që ishin aty pranë dhe dëgjuan

fjalët e tij, kthyen kokën dhe e panë me një shprehje të papërcaktuar, sikur ai të kishte thënë diçka fare të rëndomtë, që dihej prej të gjithëve.

— E di ç'ngjau njëherë, shumë vjet më parë? Ma ka rrëfyer këtë im atë që më siguroi se e gjithë kjo histori është e vërtetë. S'di me siguri se në cilin vit, diku në dheun e Hungarisë u bë një betejë e madhe ndërmjet ushtrisë turke s'di të cilit sulltan dhe trupave të bashkuara të gjithë Ballkanit, të cilave u kishin ardhur për ndihmë njerëz nga mbarë Evropa. Të gjithë atë ushtri e drejtonte mbreti i Hungarisë. Kur të dyja ushtritë u vunë ballë për ballë, kalorësit e ardhur nga Evropa, ca njerëz kokëkrisur dhe kapadainj, duke shkuar me mendjen se, po të luftonin krah për krah me ballkanasit e nën komandën e një mbreti të huaj, e gjithë lavdia do t'u mbetej të tjerëve, u sulën revan kundër radhëve turke pa ia vënë veshin fjalës së urtë të atyre që e njihnin më mirë forcën e turkut. Ishin kalorës të veshur rëndë, me hekur nga koka gjer te këmbët, ndaj dhe siç dukej pandehnin se asgjë s'do t'u bënte dot ballë. Po turqit s'luajtën nga vendi. Ti e di, forcën kryesore ata e kanë te këmbësoria, ndaj dhe e vunë ushtrinë në formë hëne, kurse trupat e tyre më të forta, jeniçerët, i vendosën në qendër. Kalorësit ishin sulur duke bërtitur si të marrë, të nxehur siç ishin dhe nga vrapi dhe nga lufta, kur u mbuluan papritur nga re të dendura shigjetash. Vetë s'pësuan ndonjë gjë kushedi se çfarë, po kuajt i kishin të pambrojtur dhe, kur rrëzoheshin, i zinin nën vete. Ashtu të veshur me hekur, e ki-

shin vërtet pisk për t'u ngritur. Le që, dhe sikur të ngriheshin në këmbë; ata mezi lëviznin. Atëherë turqit u lëshuan nga krahët kalorinë. spahinj të dhe, me gjithë trimërinë e madhe që dëftyen kalorësit, brenda nja dy orësh s'do të kishte mbetur asnjë syresh i gjallë, sikur të mos u kishin shkuar ballkanasit për ndihmë.

Ai befasi heshti.

Shumë njerëz kishin kthyer kokën dhe po dëgjonin. Që të gjithë ishin të rrasur pas murit, aty ku binte rripi i hollë i hijes. Pasi u shua dhe jehona e fundit e fjalëve të plakut, përreth ra qetësia. Në atë zheg të mesditës ishte shumë e vështirë ta çojë mendjen tjetërkund, përveç asaj që të mundonte, prandaj të gjithë e quanin fat të madh kur dilte ndonjë që të rrëfente diçka, me të cilën mund ta humbisje mendjen.

— Eh, sa të vijnë ato shirat e bekuara! — sekush tha. Pastaj një zë pak si i ngjirur shtoi:

— Andej nga muret e lindjes paskan parë një këndes me dy kokë! Thonë se është shenjë prapësie e madhe.

— Lëri këto marrëzira!

— E ku e di ti që s'është e vërtetë?

Martini s'e ktheu fare kokën të shihte se kush po fliste.

— Mbjaj mend, në vitet e para, kur filluan për herë të parë rrethimet e gjata, atëherë kur sapo ishte kthyer Gjergji, kushedi sa herë dolën njerëz që shihnin lart në qiell ndonjë re që u bëhej si ndonjë cja. Atëherë nisinin e përpallnin me të madhe se erdhi fundi i botës. E kushedi se sa shenja të tjera të këtij lloji u zbuluan asokohe, që

dëftenin se fundi i botës ishte një çështje ditësh apo të shumtën javësh! Dhe kishte njerëz që dhe i besonin. Se, thoshin, ku i dihet! Ja, ndoshta është e vërtetë! Gjersa më në fund Gjergji dha urdhër që, kushdo që do të kapej duke hapur fjalë të tilla, do të dënohej rreptë, — foli një burrë i moshuar.

— Sa herë që e kemi pisk, do të dalë ndonjë që do të shohë ndonjë ëndërr me profecira dhe ogure, — tha një tjetër.

— Të vijnë ato drej shira, pa kush po pyet për lafe të tilla! — tha ai që kishte folur më parë për shiun.

— More, mos e di njeri me siguri se, me të nisur shirat, turqit do ta ngrenë rrethimin? Dhe po s'ikën ata, atëherë na rroftë që do të kemi për të pirë, kur do të ngordhim urie, — foli ai që kishte treguar për këndesin me dy koka.

Martini vuri re një grua të shëndoshë, me dy enë mjaft të mëdha bronzi në duar.

— Për sa veta ke për të marrë racion? — e pyeti Martini.

— Për dymbëdhjetë! Kur u martuam, burri ç'nuk më punoi, se gjoja e paskësja gënjyer për moshën, se gjoja isha më e madhe nga ai. Po ja, ia bëra njëmbëdhjetë fëmijë dhe gjashtë ndër ata janë djem. Kështu që dhe vetë ai i ziu, që iu prehtë shpirti aty ku është, ma thoshte gjithnjë, gjersa u vra, se, sidoqoftë, nuk i ra keq me mua.

— Sa e ke më të madhin e fëmijëve? — e pyeti përsëri Martini.

— Kam vajzën 18 vjeçe, pastaj të dytin kam një djalë 16 vjeç, që sivjet për herë të parë po merr pjesë në luftime, në këmbë të të atit, —

përfundoi ajo me mburrje. Pastaj shtoi, duke e ulur zërin: — S'i lashë të iknin. S'e di në bëra mirë apo jo.

Ndërkohë kishin arritur aty ku ndaheshin ushqimi dhe uji. Martini e shoqëroi plakun edhe për një copë udhë, pastaj u nda prej tij dhe mori drejtimin e shtëpisë. S'kaloi nëpër rrugën e zakonshme, por i ra nga Rruga e Askushit. Ishte një rrugë gati e braktisur. Më parë kishte qenë rruga e arpunuesve dhe argjendpunuesve, po tani pjesa më e madhe e tyre ishin larguar nga qyteti dhe në ato pak shtëpi që ishin ende të banuara jetonin njerëz të ardhur nga fshatrat, apo që i kishin pasur shtëpitë e tyre jashtë mureve mbrojtëse të qytetit. Duke ecur aty, Martinit për një çast iu bë sikur ndjeu një erë djegësire, të ngjashme me atë që kishte ndier dikur në rrethimin e fundit, kur qe djegur një fole dallëndysheje e ngritur për çudi në rrëzë të njërës prej frëngjive. Një erë të veçantë, që s'e ngatërroje dot me asgjë tjetër. Dallëndyshet kishin mbetur pa fole. Po fundja ato mund të iknin e ta ngrinin prapë folenë e tyre nga të donin.

Martini mbërriti te deriçka e oborrit të shtëpisë së tij dhe hyri brenda.

Ishte e qartë se as natën s'do të kishin shpëtim nga vapa. Martini u rrotulla për t'u kthyer në

krahun tjetër. Sipër tij ishte një qiell i mbushur plot me yje. I erdhi ndër mend nata e parë pas ardhjes së turqve, se si qe habitur kur kishte parë se si prushërinte përposh fusha nga zjarret e tyre; atëherë i qe dukur sikur gjithë yjet e qiellit ishin shkundur dhe kishin rënë mbi atë fushë.

Nga larg u dëgjua një zë. që seç po thërriste, por që befas u pre në mes. Pas tij një mjaullimë maceje, që i kujtoi macen që i kishin zënë sytë majë një çatie, kur po kthehej në shtëpi. Ishte zhdukur shpejt matanë kulmit të çatisë dhe ai kishte kujtuar se i kishin bërë sytë, sepse s'kishte besuar që të kishte mbetur ende e gjallë një mace në qytet. Yjet lëshonin një ndriçim metalik dhe nën dritën e tyre ai pa çatitë e shtëpive, që me rregullsinë e tyre i ngjanë me pllakëzat e një pançiri.

Kishte disa net që dhe ata, ashtu si pjesa më e madhe e banorëve të qytetit, kishin dalë të flinin përjashta me shpresë se aty do të qe një cikë më freskët sesa brenda mureve. Po sonte Martini as aty s'po gjente dot rehat. Prej disa ditësh s'kishte pasur luftime dhe tani trupi i çlodhur kishte mundësi ta ndiente më shumë vapën, urinë, etjen. Pastaj kishte frikë të flinte edhe për shkak të ëndrrave. Zakonisht kur shtrihej, ishte i lodhur, aq i këputur, saqë shpesh i dukej sikur do të binte dhe s'do të ngrihej dot më. Por, sapo shtrihej, sapo mbyllte sytë, i vërshonin në kokë mendimet, shumë mendime njëherësh, gjysma-gjysma, shpeshherë vetëm fjalë të shkëputura, pasthirrma, tinguj që kurrsesi s'arrinin të bëheshin mendime të plota e logjike. Ishin të zeza,

turbulluese, frikëndjellëse, që më vonë, pa u kuptuar, shndërroheshin në gjysmëndrra, në ankthe, që i vërtiteshin nëpër kokë si shakullima e një erre të marrë. E shihte shpesh në ëndërr atë shkëmb mbi të cilin ishte ngritur qyteti, bashkë me fushën përreth, po sado që përpiqej, s'dallonte dot aty asgjë të gjallë, as turq, as edhe korba, po vetëm gurë, gurë, gurë... Dhe veten e tij që ecte kokëvarur, sikur të kërkonte ashtu ndonjë shenjë të asaj që kishte qenë dikur në atë vend, të gjurmëve të atij qyteti. Vende-vende i zinin sytë ndonjë gur që zbardhte, por druhej t'i afrohej se mos ishte ndonjë *kokallë*. Por donte s'donte, këmbët po aty e çonin. Këmbët që s'i bindeshin më... Pamje shkretimi dhe mbi të asgjë tjetër veçse një diell që përndante një ngjyrim të zbërdhulët. Dhe pas kësaj ëndrre ai gjithnjë zgjohej, që ajo të mos vazhdonte dot më, që të bindej se s'kishte qenë veçse një ëndërr dhe se qyteti ishte aty përreth tij, real, i gjallë. Dhe jo një naishtenjëherenjëkohë...

— Martin!

— Po fle?

— Jo. Po ti?

— As unë, s'më zë dot gjumi.

Zëri i saj mbërriti tek ai në fillim i largët, si diku prej vezullimit të yjeve, pastaj, pak nga pak, zbriti prej andej e iu afrua i qetë, i ëmbël, prehës. Ai ndjeu një kënaqësi të madhe ta dëgjonte dhe, kur më së fundi zëri u shua, provoi një zbrazëti të frikshme në gjoks, një vetmi që s'mbante mend ta kishte ndier ndonjëherë. Zgjati dorën dhe ia vuri asaj mbi kokë, mbi flokë. Po ky gjest iu duk pastaj si diçka atërore, ndaj dhe

e uli dorën mbi fytyrë, e lëvizi nëpër të si të donte të kujtonte ato tipare aq të njohura, pastaj në gushë, gjersa e ndaloi përmbi gjoks. Pati një ndijim të çuditshëm, një drithërimë, që i përshkënditi gjithë trupin, kur preku njomësinë e mishit të saj. Kishte kohë që e kishte harruar atë njomësi, që vetëm gruaja dhe fëmija mund ta kenë. Kishte kohë që ishte mësuar që çdo gjë që prekte ta digjte, t'ia përcëllonte gishtërinjtë, duart. I gjithë trupi, vetë mendja sikur iu qetësuan nga ky kontakt; një si lëng freskues iu derdh nëpër trup, i rrodhi ndër deje dhe ia largoi ca atë zjarrmi që ndiente zakonisht.

— Martin!

— Po!

— Pse s'flet?

— Po mendohesha.

— Për çfarë?

Ai heshti një copë herë para se të përgjigjej.

— Për ty.

— Për mua?!

— Po.

— E ç'mendoje?

— Se të dua.

— Vërtet?

— . . .

— Po tjetër?

— Se ti je bërë shumë e mirë, kurse unë jam bërë i keq, s'jam sjellë mirë me ty gjithë këtë kohë...

— Pse?! — zëri i saj dukej i habitur.

— . . .

— Martin, edhe unë të dua shumë.

Në rrugë u dëgjua zhurma e disa hapave dhe ata heshtën duke pritur që kumbimi i tyre të shuhej. Martini mendoi se një dialog si ai që kishin shkëmbyer mund të ndodhë vetëm natën, kur s'e ke parasysh fytyrën e tjetrit.

— Marjana, e mban mend ti se si jemi njohur për herë të parë? — Ai vetë ishte munduar shpesh kohët e fundit ta kujtonte këtë, por, sado që e kishte vrarë mendjen, diçka e vogël i shkiste përherë, i humbiste dhe s'e linte të formonte pamjen e plotë të atij çasti, të asaj skene, kur e kishte parë Marjanën për herë të parë, kur për herë të parë kishte ndier diçka për të. Kurse tani i dukej si shumë e rëndësishme që ta gjente këtë.

— Pse, ti s'e mban mend? — në zërin e saj iu duk sikur dalloj një tingëllimë të lehtë fyerjeje. — Jemi njohur në shtëpinë e Nikollë Palasës. Ti erdhe në dhomë dhe në fillim s'më vure re fare. Unë rrija aty bashkë me motrën e Nikollës. Fole ca me Nikollën (po deshe, ta them edhe për se fole) dhe po bëheshe gati të dilje. Atëherë më pe mua dhe para se të dilje e ktheve disa herë kokën. E sheh sa mirë që e mban mend?!

Ai s'bëri zë.

— Pas kësaj u pamë disa herë rrugës dhe prapë te shtëpia e Nikollës i dhamë dorën njëri-tjetrit, — vazhdoi ajo.

Nikolla kishte qenë një shok i tij i ngushtë. Kishte disa vjet që ishte vrarë.

— Po... — pëshpëriti ai.

Për një copë herë s'folën. Ai ndjeu se si ajo iu afrua. I gjithë qyteti heshtte. Martinit iu bë

sikur po ndiente fare pranë veshit regëtimën e zemrës së tij.

— Në fillim fare, para se të merrja pjesë në ndonjë betejë, e di nga ç'gjë kisha më shumë frikë? S'kisha frikë as se mos vritesha, as se mos nuk do të isha trim, por vetëm ngaqë s'isha i sigurt nëse do ta duroja dot pamjen e gjithë atyre të vrarëve, të gjithë atij gjaku. Ti më kupton? Që i vogël, s'duroja dot të shihja as edhe kur themin një pulë, ndoshta isha më i ndjeshëm nga ç'duhej. — E ndërpreu një çast të folurit. — Dhe që atëherë, për herë të parë më lindi dëshira e çuditshme që të bëhesha krejt i pandjeshëm, njëlloj si një copë gur. Dhe të them të vërtetën, ka pasur çaste kur vërtet përpiqesha të bëhesha i pandjeshëm ndaj gjithçkaje, se ashtu më dukej se do të mund të isha krejt i lirë për të urryer dhe për të luftuar... Por s'mundesha, jo, s'mundesha, se prapë ju doja. Në vend që të bëhesha vetë si një gur, më vinte keq edhe për vetë gurët e qytetit, më dukej se edhe një gur dosido i kalldrëmit ishte diçka e rëndësishme, që të vinte keq ta lije të humbiste e të shkatërrohej. Dhe tani mendoj se, kur një njeri s'është i aftë të dojë, të gëzohet, të hidhërohet, makar, kur vjen rasti, edhe të qajë, s'është njeri dhe s'vlen për asgjë. E pse lufton ai fundja? Ja dhe ta zëmë se fiton, i vret e i zhduk që të gjithë armiqtë. E ç'do ta bëjë fitoren? S'do të jetë në gjendje të shijojë asgjë. Në kohë paqeje s'do të vlejë për asgjë, s'do t'i hyjë në punë askujt. Dhe ka shumë mundësi që atëherë të nisë të mundohet të shpikë armiq të rinj... dhe po munda, do të bëhet një tiran.

Martini pushoi befaz. Ajo ishte shtrënguar edhe më fort pas tij, si të donte të sigurohej për gjithçka, se ai ishte aty... S'pipëtinte asgjë. Vetëm yjet vazhdonin të ndriçonin dhe atij iu duk sikur për një çast të shkurtër i pa ato të pasqyruara në sytë e saj. Pastaj koka e tij mbuloi pasqyrimin e yjeve dhe gjithçka u krodh në terr e në frymëmarrjen e saj të dëndësuar...

Martinin gati e kishte zënë gjumi. Vetëm gjuha i kalonte herë pas herë vetvetiu mbi buzët e thara nga etja. Frymëmarrja e rregullt e Marjanës tregonte se edhe ajo ishte kredhur plotësisht në humnerën e pafund të gjumit. Heshtja ishte e plotë, e gjithëpushtetshme. Truri i tij i përgjurmur mezi arrinte të krijonte bashkime fjalësh, vegimesh të shkëputura, të pakuptimta, që sa vinin e pakësoheshin... Nuk e mori vesh se sa kohë kaloi ashtu.

Në fillim besoi se edhe thirrja ishte pjesë e gjumit, ndoshta nisja e një ëndrre. Po befaz një britmë u dëgjua më afër, bile fare pranë. Atij iu duk sikur ajo kaloi nëpër sy, si një njollë e bardhë e shndritshme. Një përshkënditje e lindur nga terri.

Ajo e zgjoi.

Thirrja u përsërit prapë. Akoma më e fortë, më e afërt. Ai mbajti vesh. S'merrej vesh se ç'thoshte ai zë njeriu; kuptoi vetëm se britma vinte nga e dajthta. Martini brofi në këmbë. Mbi qytet ishte derdhur zhurma e kambanave, ajo

tingëllimë që kurrë s'e humbiste efektin e saj tronditës mbi gjumin e njerëzve.

— Marjana, çohu shpejt!

Nga të katër anët u ngrit kori i zërave të njerëzve, që çoheshin ashtu rrëmbimthi nga bota e brishtë e ëndrrave. Martini hyri me vrap në shtëpi që të merrte armët dhe veshjen e luftimit.

— Marjana, shko shpejt e futu në strehim! — Mezi foli, duke gulçuar, ngaqë atë çast mezi po vishte parzmoren. — Shpejt!

Ajo vazhdonte të mos fliste. Po rrinte në këmbë në po atë vend ku pak më parë kishin qenë të shtrirë, flokëlëshuar, me fytyrën të zverdhur nga drita e hënës, të bukur si gjithnjë. Por ai s'kishte nge atë çast të shihte këto gjëra.

— Shpejt, ç'pret?! — gulçoi duke mbërthyer rripin e shpatës.

— Jo, sot nuk shkoj asgjëkund, do të rri në shtëpi. — Zëri i saj ishte fare i qetë, sikur të mos kishte ndodhur asgjë prej gjëje.

Nga rruga dëgjoheshin vazhdimisht hapa të shumtë njerëzish që vraponin, herë-herë tringëlli-ma të përplasjes së sendeve metalike. Martini ishte te porta e oborrit kur ktheu kokën për herë të fundit dhe thirri:

— Je në vete?! Merr brenda ç'ke për të marrë e ik me vrap në strehim, se mund të ketë bombardim! Mirupafshim!

S'pati kohë të dëgjonte se ç'iu përgjigj ajo, se doli me vrap në rrugë dhe u zhduk shpejt përmes errësirës.

KREU IX

Ajo s'ishte më. Ky mendim i regëtinte fort në brendësi të kafkës, gjer në dhimbje. Martini mbylli sytë, sikur ajo drita mbrëmësore t'i shkaktonte një vuajtje të padurueshme. Kishte një copë herë të gjatë që po rrinte në këmbë si i ngri-rë aty, para rrënojës së shtëpisë së tij. Shtëpia ishte dëmtuar ca, por jo aq sa të ishte bërë e pabanueshme, e megjithatë atij i dukej më keq se një rrënojë. E dinte se do ta kishte shumë zor të banonte përsëri në atë shtëpi, tani që Marjana s'ishte më. E pra, tani s'kishte më shtëpi, as grua. Marjana s'bënte më pjesë ndër të gjallët. Vazhdonte ta vërtiste këtë mendim nëpër kokë, ta përsëriste gjithnjë e gjithnjë me ngulm, e prapë i dukej njëlloj, i huaj, i pakuptueshëm, i papranueshëm. Por ai s'lodhej duke e përsëritur, si një refren të çdo mendimi tjetër që i shkonte nëpër tru: Ajo s'është më. Ajo s'është... s'është më... ajo... më... s'është...!

Dikush që i kishte kaluar pranë, pasi kishte marrë fund varrimi, i kishte thënë: «Të rrosh vetë, Martin! Bëhu burrë! Jot shoqe luftoi dhe vdiq njëlloj si burrat. Isha aty vetë dhe e pashë.»

I kishte dëgjuar këto fjalë, por ato çaste s'kishte pasur sy që të shihte se kush kishte qenë ai që ia kishte thënë. Që të shkonte, ta gjente, ta pyeste, që t'i rrëfente gjithçka, fije e për pe, për Marjanën, jo vetëm se si ishte vrarë, po edhe si kishte luftuar. Që pastaj t'ia shtonte asaj që do të ruante në mend për të.

Marjana ishte varrosur bashkë me trimërinë. Ai kishte qenë aty dhe e kishte parë.

I kishin thënë se ishte vrarë, por ai s'i kishte besuar. Megjithatë kishte vrapuar për te varrezat. Dhe sa më tepër vraponte, aq më shumë kishte filluar të parandiente se diçka e ligë kishte ndodhur. Dhe pastaj, pa arritur ende te varret, i kishin zënë sytë aty mes kryqeve të mëdha, të zeza, të drunjta të varreve të përbashkëta, mes trupave të tjerë të shtrirë radhazi, flokët e saj të grunjtë, të derdhur, të freskët, si uji mes vapës së gurëve.

Dy njerëz po e merrnin trupin e saj, njëri nga koka e tjetri nga këmbët dhe me një ngadalësi të tmerrshme po e çonin pranë varrit të përbashkët. Se kufomat s'mund të liheshin gjatë të zbuluara mes asaj vafe, se pillnin kolerën. I dinte të tëra këto. Por...

Ai kishte vrapuar! Ej, ju, atë mos e prekni, mos e luani nga vendi! Vetëm atë jo! Ju lutem! Se ajo do të avullojë e do të bëhet re, pastaj ajo re do të lëshojë shi, që do të na çlirojë ne, të gjithë, nga makthi i kësaj vafe. Ujë, që të na shuajë këtë etje të mallkuar! Kujdes, ajo s'është njëlloj si gjithë të vdekurit e tjerë! Ju lutem, mos e prekni! Ajo është... ishte aq e mirë, aq e bukur! Kështu u kishte thënë atyre dy njerëzve. Apo mos ndoshta

vetëm sa kishte kujtuar se kishte folur ashtu, kurse në të vërtetë të gjitha ato fjalë vetëm sa i kishte shkuar nëpër mend në përçartjen e atij çasti? Tani s'mbante mend thuajse asgjë. I kujtohej vetëm se si ishte ulur në gjunjë para atij varri tepër të madh dhe kishte hedhur mbi të disa grushte me dhé.

E dinte se ajo ditë kishte qenë një nga më të vështirat, se sulmi kishte qenë tepër i befasi-shëm, shumë i fortë dhe se ata vetëm s'do ta kishin përballuar dot, sikur të mos u kishin ardhur në ndihmë të gjitha gratë e qytetit. I kishte parë vetë ato se si ishin përleshur me turqit. Njëlloj si burrat. Por, për çudi, për asnjë çast s'i kishte shkuar ndër mend se edhe Marjana, njëlloj si gjithë të tjerat, duhej të ishte gjëkund aty mbi mure, duke zbrapsur turqit. Vërtet s'e kishte njohur atë.

Ajo s'është më! Buzët e tij u rrumbullakosën për të nxjerrë për të njëqindën herë këto fjalë, po prej tyre s'doli dot asnjë tingull. Në tëmtha ndiente gjatë gjithë kohës një rënkim. Gojën e kishte të tharë. Martini hapi sytë. Nja njëzet çape larg nga vetja pa shtëpinë, e pak më tej një ndërtesë tjetër të djegur gjatë bombardimit, që ende vazhdonte të nxirrte tym. Kishte harruar fare se kishte ardhur aty. Kujtonte se ishte ende te varrezat.

Pothuajse ishte ngrysur. Dielli ishte zhdukur i tëri nga horizonti. Mendoi se në shtëpi s'kishte si shkonte. Aty çdo gjë do t'i kujtonte Marjanën.

Filloi të ecte, pa e pasur mendjen fare se nga do të shkonte. Ajo ditë kishte qenë një nga më të

trishtuarat për qytetin e tij. Duhej të ishin vrarë shumë. Dhe për çdo njeri të vrarë, njerëzit e tij qanin jo vetëm vdekjen por dhe humbjen e njërit nga mbrojtësit e pakësuar të qytetit të tyre. Nga të katër anët njerëzit, që ktheheshin nga varrimet, nxitonin të shkonin nëpër shtëpi, duke u përpjekur që të harronin dhembjen, që të mund të flinin, që të mblidhnin forcat për të nesërmen. E nesërmja kishte prapë luftë. Aty-këtu vazhdonte të dëgjohej gërvima e rrotave të karrove që sillnin të vrarët e të plagosurit e fundit.

*
* *
*

U end një copë herë të gjatë nëpër ca rrugica të ngushta e të shkreta. Kokën e kishte krejt të topitur e s'qe në gjendje të mendonte për asgjë. Ishte i lodhur, shumë i lodhur, aq sa i dukej sikur dhe pak dhe këmbët s'do ta mbanin dot më, po megjithatë prapë vazhdonte të ecte, të hiqte këmbët zvarrë nëpër natë. Donte të lodhej akoma më shumë, të lodhej gjersa të mos i mbetej asnjë pikë fuqie, që, kur të binte, mendja të mos i punonte më, dhimbja t'i qe topitur, para sysh të mos i dilte asnjë fytyrë, asnjë trajtë, po vetëm errësirë e asgjë tjetër. Dy-tri herë pa hije njerëzish që i kaluan pranë, bile në një rast iu bë sikur njëri prej tyre e përshëndeti, por s'e dalloj dot se kush ishte. Në disa vende pa njerëz të ulur, buzë rrugës, duke fjetur me kokat e mbështetura

mbi gjunjë; me duar, këmbë, kokë që u zbardhnin nga lecat me të cilat kishin lidhur plagët. I gjithë qyteti ishte mbuluar nga një heshtje e rëndë, e zezë. Heshtja iu duk si një masë e lëndët, e prekshme, që ia vështirësonte ecjen përpara. Edhe përhiqimet e ndërtesave gjysmërrënoja heshtnin. Kishte rrugina të tëra ku s'ishihte asnjë dritë.

Martini ndjeu një shtrëngim diku në brendësi të genies së tij.

Heshtja është shprehja më e plotë e dhimbjes, më tragjika, më prekësja, mendoi me vete. Iu kujtua se kishte kohë që s'kishte dëgjuar njeri që të qeshte tamam, me gjithë zemër, as të këndonte ato këngët tingëluese, të freskëta e të ëmbla që flitnin për qiellin e për lulet, për vashën e për djalin, për hënën e për yjet. Dëgjoje shpesh këngë. Por ato ishin këngë të ashpra, të kënduara me zë të zvergur, të lodhur në fillim, që papritur çoheshin e zgjateshin, si të donin të kalonin matanë mureve, tej kampit të turkut, në malet e larta. Ishin këngë trishtimi e gjaku, të lindura, pa dyshim, nga dhimbja. Martini kishte vënë re edhe diçka tjetër, se po e njëjta këngë ndryshonte krejt kur këndohej ditën, nga kur këndohej natën. Ishte një dallim që sikur ta pyeste kush, s'do të ishte në gjendje ta përcaktonte me fjalë, por që e ndiente, e ndiente me tërë qenien e tij, gjer në skajet më të thella të shpirtit. Natën kënga i dukej e nginjur e tëra me një trishtim të tillë, që i fuste të dridhurat. Ditën i dukej sikur kënga kishte përherë një notë të re, që dallohej fuqishëm e që më tepër se çdo gjë i dukej se shprehte shpresë. Ishte një ndjenjë ngjitëse, që ndikonte brenda pak çastesh

te çdo dëgjues. Martini, me mendjen e tij, këtë ndryshim e kishte lidhur me malet. Ishte diçka që ai s'e kishte biseduar me asnjëri, por që e kishte menduar shpesh me vete. Ditën secili shikonte malet e ndoshta vetëm për një grimë, ndoshta pa qenë fare i vetëdijshëm për këtë, në një skaj të trurit mendonte se aty lart në male turku nuk kishte shkelur, nuk shkelte dot, se aty kishte ende arbër të lirë. Kurse natën malet s'dukeshin, bota ngushtohej dhe mbi heshtjen e qytetit niste e ndihej ushtima e largët e kampit turk.

Diçka e shtrëngoi fort në bark. Dy nofulla gaforreje që mbylleshin. Por ai e dinte se ato s'do të kishin se ç'të kapnin. Kishte që të djeshmen në darkë që s'kishte vënë gjë prej gjëje në gojë. Që kur kishin ngrënë të dy bashkë. Ai dhe ajo. Ai dhe Marjana.

Menjëherë iu duk sikur ndjeu një kërcitje brenda kokës. Përfytyroi dervishët e veshur me xhybe të gjelbra, me ata sarëkët e lartë e të bardhë në kokë, me jataganë në duar, me fytyrat e shpërfytyruara, të tmerrshme nga dehja e gjakut dhe përballë tyre Marjanën trupbrishtë duke luftuar kundër tyre! Kushedi sepse, i ishte mbushur mendja se Marjanën do ta kishte vrrarë ndonjë dervish.

Që diku përpara u dëgjua një murmurimë, një si gurgullimë uji. Vetvetiu Martini nxitoi hapat. Kur doli në krye të rrugicës, pa një prushëritje, një stërpikje me të kuqërremë të errësirës. Iu duk e çuditshme që ndonjë zjarr i rënë që gjatë bombardimit të natës së shkuar të vazhdonte ende. Por, si bëri një copë udhë, hasi njerëzit e

parë. Ishin shumë, një turmë e tërë. Mes tyre dukej një grumbull pishtarësh të ndezur. Qe e pamundur të çaje që të mund të shihje se ç'bëhej në qendër të gjithë këtij grupi njerëzish.

— Ç'bëhet këtu?

Një burrë trupmadh përpara tij as që ktheu kokën, po vetëm sa ngriti supet.

— Po dënojnë disa, — foli një zë i thatë.

— Pse?

— Mbase si spiunë.

— Ku ta dish? Thonë se janë nga ata që hapin panik.

Befas ra një heshtje e plotë, e akullt. Filloi që nga qendra, që nga pishtarët e, si rrathët që përhap një gur kur bie në ujë, u shtri gjer në skajin më të largët të grumbullit të njerëzve. Pastaj pishtarët nisën të lëviznin e njerëzit filluan të shpërndareshin. Martini me zor çau në drejtim të kundërt me lëvizjen e njerëzve. U përplas kushedi sa herë. Dikush e shau, një tjetër e shtyu. Por ai kishte një kureshtje të çuditshme që të shihte fytyrat e atyre që ishin ekzekutuar.

Ishin tre. Fytyrat s'u dalloheshin dot. Martini pa vetëm ravijëzimin e trupave të tyre, me majat e këmbëve të zgjatura drejt tokës, sikur në çastin e fundit të kishin bërë edhe një përpjekje të kotë që të mbështeteshin mbi dhe. Mbeti një copë herë i ngulur aty në vend, pa i shkukur sytë nga ajo pamje. As vetë s'e dinte pse, ndoshta thjesht ngaqë s'dinte ku të shkonte tjetër. Tani ai s'kishte më shtëpi, as...

— Po ti, ç'bën këtu?

Martini ktheu menjëherë kokën prapa, si ta kishin zënë në faj. I gjithë sheshi ishte boshatisur, vetëm në një cep të tij dy silueta me sa dukej rrinin e kuvendonin. Atë që i foli, Martini mezi e njohu. Jo se s'ia dalloi dot fytyrën, ndriçimi i hënës ia tregoi atë qartë, po ngaqë s'i besoi asaj që pa. Ishte komandanti i qytetit.

— Ja, po rri kot. — S'e kuptoi pse i nxori këto fjalë. Iu dukën budallallëqe dhe u pendua menjëherë pse i tha.

Po komandantit, me sa u duk, ato s'i bënë asnjëfarë përshtypjeje. Pas pak ai foli prapë me një zë fare të qetë:

— Eja, po vjen të ikim që këtej?

Martini u bind në çast. Me vetë mendoi se sa mirë do të ishte sikur të kishte kësaj nate një njeri që t'i diktonte çdo lëvizje, çdo veprim. S'kishte bërë veçse pak çape, kur pa dashje e ktheu prapë kokën prapa, drejt asaj pamjeje që tani iu duk si një skërmitje e frikshme e natës. Atëherë iu duk sikur njërin prej të ekzekutuarve e njihte. Bile më shumë se kaq, ishte i sigurt se atë fytyrë, tani të zverdhur nga ndriçimi i ftohtë që binte mbi të, s'kishte shumë që e kishte dëgjuar të fliste. Edhe të qeshte e të zemërohej. Po truri i lodhur s'pranonte t'ia jepte emrin. Po, po, e njihte mirë atë fytyrë. Ishte Pjetri, që i kishte thënë së...

— Po ai? — Ai tregoi me dorë trupin e të varurit. Të kishte qenë ndonjë ditë tjetër me siguri që do ta kishte ndier veten ngushtë në prani të komandantit, po tani, pikërisht tani, gjëra të tilla i dukeshin fare të kota.

Komandanti s'u duk të tregonte ndonjë habi

për pyetjen e bërë. Edhe kur foli, Martinit iu duk sikur zëri i tij s'shprenhte asgjë. Të kishte qenë njeri tjetër, Martini me siguri do të kishte thënë me vete për të: «Ja dhe një tjetër që nuk do të rrijë vetëm sonte.»

— E njeh? — e pyeti komandanti.

— Po.

— Ai dje iku nga lufta duke thënë se s'ishte i çmendur të vritej kot së koti për një punë të çmendurish, për ca që s'donin të shihnin se gjithçka e kishte marrë drejt me kohë. Në këtë fazë të luftës njerëz si ky janë më të rrezikshmit (u duk sikur donte të shtonte edhe diçka tjetër, po pastaj ndërroi mendje).

Ata heshtën. Vazhduan të ecnin pa folur, secili i krëdhur në mendimet e veta. Pak nga pak Martini nisi ta ndiente veten si më gjemba. E kuptonte se i takonte atij të thoshte diçka. Çfarëdo që të ishte, mjaft që ta hapte gojën e të fliste, se përndryshe i dukej se e fyente tjetrin.

Ndërkohë kishin dalë në një rrugicë shumë të ngushtë, ku errësira ishte e plotë. Dy-tri herë u përplas në krah të komandantit dhe mendoi me frikë se mos komandanti kujtonte se kishte gjetur gjekundi ndonjë gjë për të pirë e ishte dehur. Pse, a s'ishin të gjitha veprimet e tij si ato të një të dehuri? Që diku përpara tyre u dëgjua një zë, në fillim i dobët, po sa më shumë që ecnin ata, aq më shumë forcohej edhe ai. Ishte një zë i trashë, kumbues, po që s'kuptohej dot mirë se nga vinte. Që të dy, pa e kuptuar as vetë, e përqendruan gjithë vëmendjen tek ai zë, sikur ajo që po dëgjonin kishte nisur t'u interesonte shumë.

«...padreja nisi t'i thoshte se s'duhej të kishte frikë nga vdekja, se edhe në atë botë ku do të shkonte, s'kishte për të qenë velëm, se aty do të takonte babanë e nënën, të vëllanë e gjithë ata miq e shokë që i kishin vdekur...

Po e di ç'i tha ai? Ta pret mendja, hë?

Padre, — i tha, — e di si është puna, unë tani ata i kam qarë dhe të them të drejtën edhe pa ta u mësova të bëj. Po të jesh i zoti, po deshe, rregulloma të jetoj akoma dhe ca me të gjallët. (Qiqër ama e kishte mendjen gjersa i doli shpirti...)»

Zëri befasi humbi, sikur, duke u përplasur sa në një fasadë në tjetrën, të kishte gjetur më në fund një boshllëk, që e kishte thithur. Pastaj, pas disa çastesh heshtjeje, një e qeshur e fortë që plasi jo shumë larg prej tyre, i bëri të stepeshin. Kaluan fare afër atyre që qeshnin, por errësira ishte aq e thellë, saqë nuk shquan dot veçse dy hije. Njëra në këmbë, e mbështetur pas murit e tjetra e ulur te pragu i një porte. Kur mbërritën në krye të rrugicës, zëri i tyre thuajse ishte shuar. Dëgjohej vetëm një pëshpërimë e ngjashme me lëvizjen e një firome të lehtë ajri.

— Është mirë që në qytet ka ende njerëz që s'kanë harruar të qeshin e të bëjnë shaka. Të tallen edhe me vdekjen. Është gjë e mirë, shumë e mirë, — tha befasi komandanti. Heshti një çast pastaj, pa e ndryshuar fare shprehjen e zërit, tha: — Urdhrin për dënimin me vdekje të atyre të treve e dhashë unë. S'kisha rrugë tjetër. Shpresë-humbja është sëmundja më e keqe që mund t'i bjerë një qyteti dhe, në kohë rrethimesh të tilla të gjata, sëmundjet e këtij lloji janë zakonisht te-

për ngjitëse. Duhej bërë, ndryshe s'do të vazhdojmë dot më të qëndrojmë, apo jo? — zëri i tij tani ishte ashpërsuar, kishte marrë një tingëllimë të veçantë, një pjesë të së cilës ndoshta ia jepte edhe nata.

— Po, po, — nxitoi të thoshte Martini.

— Po ti ç'ke, s'po më dukesh shumë në qejf? — toni me të cilin u bë pyetja ishte fare i zakonshëm, po Martinit megjithatë kjo pyetje iu duk si një akuzë. Ai ende s'po e kuptonte nëse komandanti e mbante mend dhe e kishte njohur se kush ishte, apo po rrinte me të thjesht si me një nga luftëtarët e qytetit.

— Sot m'u vra gruaja, — mezi tha ai.

— Oh, më vjen keq! — vetëm kaq tha komandanti dhe Martinit i erdhi mirë që s'u zgjat më tepër me ngushëllime të kota.

Prapë Martinit iu duk sikur komandanti donte të shtonte edhe diçka tjetër, po ndërroi mendje. Ndoshta kishte dashur ta pyeste në kishte fëmijë, mendoi Martini me vete, po pastaj kishte pasur frikë se mos ndoshta dhe fëmijët i ishin vrarë, apo i kishte gjetur ndonjë e keqe tjetër. Jo, ai s'kishte fëmijë. Ishte fare vetëm. Dhe tani s'do t'i vinte më fare keq edhe sikur të vritej. Bile tani kishte rast dhe mund t'i propozonte komandantit, ç'ne t'i propozonte, t'i lutej, që, po të duheshin vullnetarë për ndonjë detyrë të rrezikshme, t'i bënte nder e të zgjidhte atë. Po ndoshta... ndoshta ai kishte pasur edhe fëmijë, gjer disa orë më parë, gjersa ajo ishte vrarë. Fëmijën, që ai s'e kishte parë kurrë, që sapo kishte nisur të ngjizej në barkun e saj, fryt i natës kur e kishte ndier ve-

ten aq pranë me të. Një fëmijë që ndoshta vetëm disa orë kishte qenë brenda mishit të saj, brenda trupit të saj, një krijesë ende e pakrijuar plotësisht. Që tani ishte zhbërë. Ndoshta! Ndoshta ai kishte pasur një humbje të dyfishtë! Hamendja mbiu në mendjen e tij si një bimë e panjohur e egër, e paparë, që pak çaste pasi kishte mugulluar, kishte hedhur e harlisur gjithë atë shtat dhe i kishte zënë atij gjithë trurin me ato degëzimet e saj të shumta.

Po këtë s'mund t'ia thoshte dot komandantit. Kjo ishte e fshehta e tij, dhimbja e tij. Veçse ishte një dhimbje zëmekur, që s'mund të merrte dot tamam formën e një kujtimi, të një fytyre, të një humbjeje, që pak gjë i shtonte dhimbjes për Marjanën.

Martini s'e vuri re se si arritën gjer te muret e qytetit. Mezi mundi të kuptonte se ç'ishte ajo siluetë e errët, e stërzgatur, e rëndë, që u doli përpara.

— Unë po ngjitem lart të kontrolloj rojat, — e dëgjoi zërin e komandantit si t'i vinte nga shumë larg, — këtu është një nga pikat ku ka mundësi më shumë të bëhet ndonjë sulm natën, — shtoi ai, duke ngjitur një palë shkallë shumë të ngushta.

Koha ecte shpejt. Ata u endën për një kohë të gjatë nëpër qytet, herë nëpër rrugicat e ngushta e të heshtura, herë nëpër postet e vrojtimit. Disa herë ndaluan aty ku grumbuj qytetarësh, burra e gra bashkë, përgatitnin serë, gëlqere, e gjithfarëlloj armësh të tjera për betejën e së nesërme. rreth ca zjarreve të mëdha. Martini s'ishte i sigurt nëse ata njerëz, që në atë kuqëlim në

mes të natës dukeshin aq fytyrëtretur, e njohën komandantin apo jo, madje as atëherë kur komandanti hoqi pelerinën, përvolet mëngët dhe bashkë me të u bashkuan me ata njerëz që terri ua kishte humbur emrat, e punuan ndonjë orë, për përforcimin me një lehtësi të një së çare të murit. Duke mbajtur dru, gurë e dhe, bashkë me nxehtësinë e trupit Martini ndjeu dhe diçka tjetër, të ngjashme me ngazëllimin, një ndjenjë përplotësie që dhe ai ishte pjesë e atyre njerëzve.

Yjet përflakeshin lart në qiell. Në më të shumtën e kohës ata s'flitnin, po megjithatë prania e njëri-tjetrit u bënte mirë që të dyve, ua zhdukte deri diku atë ndjenjë vetmie, që të kallte shurdhëria e natës e që për një njeri të vetëm kishte për të qenë një peshë e padurueshme. Ndryshe është kur bën rojë e je vetëm, mendoj Martini me vete, atëherë rri në një vend i palvizur dhe gjithë mendjen e ke të përqëndruar në një drejtim, e di se me një britmë tënden me qindra veta do të brofin menjëherë nga shtretërit e gjumit. E di, fundja, se nga ti varet jeta e shumë njerëzve. Kurse të endesh vetëm rrugëve, vetëm natën, është e tmerrshme!

— U vranë shumë sot? — e pyeti ai befash komandantin.

— Më shumë se njëqind e gjashtdhjetë veta. Janë nga humbjet më të rënda që kemi pasur, — zëri i komandantit shprehu një dhimbje të madhe. — Po kryesorja është që edhe kësaj radhe i zmbarsëm.

— Komandant, nuk di si të shprehem, por... sidoqoftë doja t'ju pyesja, megjithëse s'e di në

duhet ta bëj një pyetje të tillë... kemi më shpresa?
— kishte një copë herë që po e vërtiste nëpër
mend këtë pyetje, pa ditur se me ç'fjalë ta vishte.
I dukej si një pyetje tepër e guximshme, të cilën
ndoshta komandanti mund t'ia merrte për ters, si
shenjë frike. Po sidoqoftë, sa e nxori atë nga go-
ja, e ndjeu veten çuditërisht të lehtësuar.

— Shpresë! Ah, po, shpresë!... — Iu duk si-
kur tjetri po e përtypte nëpër dhëmbë këtë fjalë,
pa mundur ta kapërdinte dot. — Ti do të pyesësh
se, pavarësisht nga ato që thuhën kështu haptazi,
dhe pavarësisht që tre njerëz u dënuan sonte me
urdhrin tim, se u thoshin të tjerëve që gjithçka
është e humbur, me fjalë të tjera, që për ne s'ka
më shpresë, po e vërteta si është? Mos vallë nga
një anë fjalët e tyre ishin deri diku të vërteta,
e megjithatë ata duheshin dënuar? Kështu, apo jo?

Ai heshti një çast. Martini s'dha asnjë për-
gjigje. Të gjitha këto gjëra në të vërtetë s'i pati
shkuar në mend, po tani që po i dëgjonte, i dukej
sikur ajo pyetja e tij aq fjalëpakë, në të vërtetë
i përmbante në vetvete të gjitha këto që thoshte
komandanti.

— Ë pra, — vazhdoi të fliste komandanti, —
për mendimin tim ka dy mënyra se si mund ta
kuptosh fjalën shpresë. Njëra është ana praktike
e saj, domethënë: ne, banorët dhe luftëtarët e
këtij qyteti që po bëjmë këtë luftë, a kemi shpre-
së të shpëtojmë veten, qytetin, atë mënyrë që jemi
mësuar të jetojmë? Apo ta shpreh akoma më thjesht:
A kemi shpresë që së paku edhe kësaj radhe t'i
zmbarsim turqit, t'i detyrojmë ata ta ngrenë
rrethimin? Po edhe jo, kjo do të ishte ndoshta

përgjigjja. Ne arbrit jemi pakësuar shumë, ekonomia e vendit është shkatërruar, kurse turqit vazhdimisht shtohen. Ata thithin vazhdimisht fuqi njerëzore e pasuri, kurse ne pakësohemi... Dhe tani, ky qyteti ynë është i fundit që ka mbetur i lirë dhe atyre u duhet ta marrin patjetër dhe sa më shpejt, që ta kenë gjithë këtë breg të lirë për t'u hedhur matanë detit, për në Itali.

Dhe prandaj nguten shumë, duan të mbarojnë punë sa më shpejt me ne. E dinë se kështu si rrodhën ngjarjet përjetë ne s'do të qëndrojmë dot të rrethuar. Se, cirka-cirka, uji dhe gurin e shpon. Por ata s'kanë kohë... Kurse ne, kemi nevojë të paktën që të marrim frymë lirisht për disa vjet, të mbledhim forcat. Dhe e vetmja shpresë për këtë është që dikush tjetër të godasë turkun, gjëkund tjetër, që ai të detyrohet të tërheqë forcat që këtej. Venediku tani e ndien rrezikun fare pranë dhe është në gjendje lufte me Turqinë. Në Azi, Kara Uzun Hasani, në krye të turkomanëve, thuhet se po përgatit të shpërthejë përsëri luftën. Ja, kjo është e gjitha. Këto janë shpresat. Po shpresa kryesore është qëndresa jonë. Pak të duken. ëh? — Komandanti qeshi dhe qeshja e tij iu duk Martinit si flatërima e krahëve të një zogu të padukshëm.

— Kjo është gjendja. — vazhdoi prapë të fliste komandanti me zë të ulët. — por në do të dish mendimin tim, kësai here e kemi shumë të vështirë. Cdo gjë ka një kufi. Nga të tjerët mos prit ndihmë. Venediku vërtet është në luftë me Turqinë; por s'kërkon vecse një paqe me kushte të mira. E megjithatë, ne duhet ta vazhdojmë luf-

tën, qoftë edhe sikur kjo të kërkojë prej nesh të sakrifkohemi, sepse kjo sakrificë do të shërbejë për të mbajtur gjallë shpresën tjetër, që unë mendoj se është e madhe, shpresën e vazhdueshmërisë së popullit tonë në këtë truall.

E di ti atë besimin pagan, sipas të cilit, sapo vdes një njeri, shpirti i tij e lë trupin e nis endjen nëpër botë? Ashtu, i lehtë e i padukshëm, i shtyrë pas nga era, nëpër bregore e majë maleve, në prozhme e pyje, do të mbetet pas nesh kujtimi i luftës dhe i veprës sonë. Si këngë, si legjenda e rrëfenja që tregohen rreth zjarreve të dimrit kur vjen koha të kujtohen të vdekurit.

Komandanti heshti. Martini s'ia shihte dot fytyrën, por iu duk sikur tjetri buzëqeshte, me atë përdredhjen e zakonshme, të hidhur, që i formohej çipave të buzëve. Lart në qiell drapri i hënës i ndërsehej tokës. Kur komandanti nisi të fliste përsëri. Martini mendoi se zëri i tij përçonte një ngrohtësi të mrekullueshme.

— Ndoshta tani të dukem si njeri i fandaksur, që sheh ëndrra në diell, apo jo? Po nuk është tamam ashtu. Të gjitha këto janë gjëra që i kam vërtitur e stërvitur në kokë me dhjetëra e qindra herë, prej vitesh e vitesh, që kur ishte Gjergji gjallë. Dhe pak nga pak formova bindjen se të gjitha këto luftëra të arbërve, qoftë edhe sikur të përfundojnë me pushtimin e vendit nga turqit, kanë për t'i shërbyer popullit tonë për qindra e qindra vjet. Përfytyro vetëm kujtimin e bashkimit të gjithë arbërve nën Kastriotin, krijimin e shtetit tonë të parë. Do të jetë gjithnjë një themel mbi të cilin do të bashkohen arbrit në të

arthmen, për të luftuar e për të rikrijuar shtetin e tyre.

Ti ndoshta do të thuash se në fund të fundit njeriut i pëlqen më tepër t'i shijojë gjërat vetë, sa është ende i gjallë, apo s'është kështu? Dhe, po mendove kështu, mos kujto se po të qortoj, kjo është fare e drejtë. Edhe mua, doemos, më pëlqen më shumë të mbetem gjallë sesa të kalbem në dhe! Rasti për të cilin të folam, hamendja e qëndrësës qoftë edhe gjersa të shuhemi të gjithë sa jemi këtu, s'është veçse një rast ekstrem, por që duhet menduar. Po në radhë të parë ne luftojmë për të fituar tani, për ta mposhtur forcën e tyre tani. Njerëzit janë më të aftë të luftojnë për një shpresë të afërt, konkrete, që janë në gjendje ta përfytyrojnë në të gjitha hollësitë. Po sidoqoftë mendoj se bëjmë mirë ta shpiem mendjen edhe në një çast të tillë, kur vërtet s'mbetet më asnjë shpresë e tillë, e afërt dhe atëherë, kur të kuptojmë se u dashka që të sakrifikohemi, të paktën të jemi të bindur se s'është një sakrificë e kotë, apo s'është kështu?

— Po, po, kështu është, — tha Martini me një fije zëri. Iu duk sikur vetëm tani po kthjelloheshin në kokë një sërë mendimesh, që gjer atëherë i kishte pasur aq të mjegulluara.

Dhe ata vazhduan të ecnin në heshtje, duke lënë pas vetëm jehonën e thatë të zhurmës së hapave.

— Vajti vonë, — tha komandanti, — bëjmë mirë të vemi të shtrihemi që të çlodhemi ca. Po ti ke ku të flesh? — e pyeti më në fund.

— Po, po, kam, — ju përgjigj Martini, pa u menduar fare.

Kur mbeti vetëm, Martini ndenji një copë herë të gjatë pa lëvizur nga vendi, duke menduar se nga të shkonte. Mund të vente te plaku, por ishte shumë vonë. Iu kujtua më në fund një vendstrehim që ndodhej aty pranë. E gjeti pa vështirësi. Te hyrja s'pipëtinte asgjë dhe për një çast mendoi se ndoshta ishte gabuar e se aty brenda nuk mund të flihej. Por, si hyri brenda, pa se aty kishte njerëz. Eci verbazi, tërë frikë se mos shkelte ndonjë trup, gjersa mbërriti te një cep që iu duk se ishte bosh. U ul dhe nisi të rregullonte vendin ku do të flinte. Errësira ishte e plotë dhe ai s'shihte dot asgjë. Rregulloi ashtu si mundi kashtën që ishte përtokë, hoqi setrën e hekurt, e vuri në krye të shtratit të sajuar, e mbuloi dhe atë me kashtë dhe u shtri. Ishte i lodhur, shumë i lodhur e donte të flinte që të nesërmen të ishte në gjendje të luftonte. Pas fjalëve të komandantit tani i dukej sikur e ndiente shumë më tepër gjithë atë përgjegjësi që kishte secili prej tyre para diçkaje, që ishte shumë më e madhe, më e rëndësishme sesa fati vetjak i çdonjërit. Ndaj donte që, gjithçka që i takonte atij, ta bënte, ta kryente më së miri.

Po s'qe aq e lehtë të flije e të largoje mendimet. Përreth, me sa dukej, shumica ja flinin, ose ndoshta rrinin e mendonin. Ai s'shikonte dot gjë, po kishte përshtypjen se aty, në atë sallë kishte shumë njerëz. E përqendroi vëmendjen te një zë, që dukej se vinte nga cepi tjetër i sallës, prandaj dhe në fillim e vati të vështirë ta merrte vesh se

ç'thoshte. Ishte një zë i thellë, kumbues, që po rrëfente diçka, kurse një zë i dytë ndërhynte herë pas here, duke thënë, «Jo, more!». Zëri vinte gjer tek ai i përthyer, si një jehonë.

«Të gjithë e kujtuam betejën të humbur. Mua, për vete, s'më kishte mbetur pikë fuqie, mezi e lëvizja krahun. Mendoja se nga një çast në tjetrin do të vritesha, po në atë gjendje që isha, asgjë, as vdekja s'më bënte përshtypje. Ata ishin shumë. Ne ishim pak e kishim gati dy ditë që thujse s'kishim vënë gjë në gojë. Mbaroi, thamë, kaq e patëm. Prapa kishim një të përpjetë, që s'kishte zot që e ngjiste në atë gjendje që ishim ne. Le që aty do të na ndiqnin e do të na vritnin nga shpina për turp. Do ti, tamam atëherë ai vajti e gjeti një turk të vrrarë, me flokë të shkurtër e mjekër të gjatë e të zezë, që, kur e shihje nga larg, ngjasonte tamam me komandantin turk. Ia preu kokën e, si ia vuri majë një heshte të gjatë, zuri të thërriste me sa zë kishte, se Kara Jusufi ishte vrrarë.

— Jo, more! — u entuziazmua tjetri.

E di që dhe ne vetë e besuam? E ashtu e fituam betejën. Ne morëm zemër, kurse turqit ua mbathën këmbëve, duke marrë me vete, në mes të turmës dhe vetë Kara Jusufin e vërtetë, që shkumëzonte si ndonjë kalë nga inati. «Ama, i zoti ishte, hem mendja i pillte, hem krahu i punonte,» përfundoi zëri i trashë.

— Që nga pamja e rrëfente. Eh! — psherëtiu tjetri.

Të dy zërat heshtën. Në strehim s'dëgjohej më asgjë tjetër, veç rënkimit të një të plagosuri. Mar-

tini mbështeti dorën pas murit. Muri ishte i ftohtë. Njëra këmbë po i dhimbte, por tani s'i kujtohej ta kishte vrarë gjëkund.

Për një çast i doli para sysh fytyra e Marjanës. Por i plagosuri rënkoj përsëri dhe fytyra e saj u zhduk menjëherë. Priti ta shihte prapë. Por më kot... Dhe më së fundi i zbriti gjumi, i rëndë, i plotë dhe e ndau me një tis të zi harrese nga çdo kujtim i atyre që kishin ndodhur nën dritën e diellit. Koka i vajti mënjanë. I plagosuri rënkoj përsëri, po kësaj radhe ai s'e dëgjo.

FLETË NGA DORËSHKRIMI I MARK MATRANIT

...Në të mbyllur të gushtit ra një rrebesh që të thoshe se u shembën qiejt. Po s'thonë kot, shiu i verës si vaji i nuses, se ai shi i bekuar nuk zgjati më tepër se një orë dhe pastaj se nga u çua një erë e mallkuar që davariti e i fshiu retë si me një fshesë të madhe e bashkë me to përndau edhe ato pak shpresa që kishim marrë guximin të ushqenim në zemrat tona. Se, menduam ne të shkretët, nga halli dhe jo nga gjë tjetër, se perëndia, që gjer atëherë na kishte marrë aq ters e vetëm gurë e fatkeqësi na kishte hedhur, tashmë do të kishte ndërruar mendje e po na bënte një të mirë duke e sosur këtë verë zagu-shie para se t'i vinte koha. Po patëm rast të nxëmë edhe një herë, se, po u mbajte vetëm me shpresa, shpejt a vonë, mbetesh si i pëgërë. Apo nuk është kështu?

Dhe pasi avulloi e u bë erë edhe pika e fundit e shiut, erdhi e u ul përsëri këmbëkryq ajo vapa e mallkuar, që, siç thonë, kësisoj s'është parë e dukur ndonjëherë në këto viset tona. Kam dëgjuar të thonë se këtë soj moti të mbrapshtë e kanë sjellë turqit me vete. Dhe thonë pastaj se, sikur

të ndodhë që turqit ta pushtojnë tërë truallin tonë, gjithmonë një mot i tillë ka për të bërë, qielli s'ka për të derdhur më asnjë pikë shiu, gjersa dheu të thahet e të bëhet njësoj si ato shkretëtirat e tyre të zhuritura, ku s'mbin asnjë fije bari...

Nuk e di se sa janë të vërteta të gjitha këto sa po shkuaj, por, siç e thotë fjala, «kush nuk di me ligjërue, ka dy veshë me ndigjue» dhe unë, ndonëse i kam kapërcyer të gjashtëdhjetat, veshët e sytë i kam shëndoshë e mirë, njëlloj si një djalë i ri. Ndaj dhe hedh në kartë ato që dëgjoj e që shoh e, atij që do t'i lëcitë, ia lë t'i gjykojë.

Të më ndjeni që u zgjata dhe e bëra tërkuzë, duke lënë jashtë mendjes, se ai që do të marrë mundimin të lëcitë këto radhët e mia të shumëpërunjura, s'do të dojë të dijë se si harbon mendja ime e pikëlluar, po me siguri që mezi pret të mësojë se ç'ka ndodhur në qytetin tonë të shumëvuajtur e të shumëlëvdur.

E pra, s'po mënoj më.

Disa ditë me radhë, pas atij shiu vere, për të cilin më sipër ju dëfteva, turqit sulmuan paprerë.

Suleshin që mbënatëherë e reshtnin kur soste dita e zhdukej drita e diellit. Madje dy herë provuan të sulmonin edhe natën, që të na zinin të papërgatitur e të na thernin si delet. Ishin bërë si të tërbuar, po s'i thonë kot, idhnimi i fortë, e zeza e të zot! Lëvdur qoftë trimëria e rrallë që dëftyen banorët e këtij qyteti, që meriton të mbetet për shumë mote me radhë në mendjen e çdokujt që e quan veten arbër, se të mos ishin ata burra e ato gra, që luftuan si luanë, askush

s'do të ishte i zoti t'u bënte ballë e t'u priste hovin atyre shkulmeve cre plot rrapëllimë.

Kështu, gjersa një ditë prej ditësh, kur luftëtarët ende të përgjumur, me sytë e përskuqur dolën te muret e qytetit, panë me çudi se turqit s'dukej të kishin ndër mend të luanin nga vendi. Dhe për shumë ditë radhazi, aq sa njerëzit zunë të thoshin: eh, shkoi e shuma e mbeti e paka, ata mbetën të palëvizur dhe kampi i tyre dukej sikur dremiste, si ajo lluca e moçalit.

«Fjettë e keqja, siç fle dheu!» — thanë të gjithë në fillim. Por e liga s'vjen kurrë vetëm, se uria e etja shpejt nisën t'i sflilitnin njerëzit aq ligisht, sa më nuk bëhet.

Dhe kush ka dhimbje, do të thërresë se s'bën. Ndaj dhe unë po them: Ç'kemi bërë, që po heqim kaq keq?! Se ditët po shkojnë e po na e thithin fuqinë si shushunjat e moçalit, e shtrëngica jonë s'duhet të ketë të sosur.

Më të njëzetën ditë të gushtit turqit më në fund sulmuan përsëri. Pandehnin se do të gjenin vetëm skelete, gërmadha njerëzish, po gjetën prapë luanë.

Oh, lum unë; që mbarova tani së shkruari për të zezat e s'do të jem më i shtrënguar të flas zëmekur, po me fjalë rrezëllyese, edhe pse shpesh më mbyt ngashërimi se mendoj ata që u shuan në këto beteja dhe fatkeqësitë tona që ende s'duken të sosën. Atë ditë, më njëzet të gushtit, i dërrmuam turqit e humbjet e tyre s'kishin të numëruar. Dhe pastaj... natën, dy orë para se të dilte drita, kur gjithçka ishte në gjumë të thellë e vetëm mizëria e yjeve vazhdonte të ndriçonte, u

hapën në heshtjen më të plotë kanatet e rënda të portës së qytetit e prej saj dolën dyqind kalorës që, si një përrua i rrëmbyer e zulumadh, u derdhën mbi kampin e turqve e bënë kërدينë, gjersa çeli agu, dhe turqit, të lebetitur nga frika, panë se s'ishte veçse një grusht njerëzish që i kishin sulmuar, dhe atëherë njerëzit tanë u detyruan të ktheheshin prapë në qytet. Dobia e kësaj fitoreje ishte shumë më e madhe nga ç'mund të pandehë një lexues, që i sheh luftërat si një punë shifrash të vlarësh e të plagosurish. Se të gjithë ç'kishin mbetur në qytet, madje edhe ata që ishin me shpirt ndër dhëmbë, morën zemër për të luftuar më tej. Ndaj në qytet këto ditë flasin më shumë se kurrë për gjakftohtësinë e Këshillit të Luftës të Qytetit dhe të komandantit që dhe në orët më të zeza të urisë ruajtën, kuajt më të shëndoshë e i mbajtën ata të fortë, duke hequr nga goja e njerëzve...

K R E U X

Ajo fitore u bë shkas për një sherr, ku u ngatërruan shumë nga banorët e qytetit, që lart fare në udhëheqje e gjer poshtë tek ushtarët e thjeshtë e ku madje s'mbetën pa u përzier edhe gratë, por që më në fund u la pa u zgjidhur e të dy palët u ndanë me mendjen e tyre. Se, siç e tha edhe komandanti, këto çështje donin kohë e s'zgjidheshin dot flakë për flakë, tani në zjarr të luftës, kur të gjithë i kishin mendjet të ndezura. Flakët u shuan, po nën hi thëngjihtë vazhdonin të mbeteshin të ndezur dhe era më e lehtë mund t'i zbulonte. Kështu mendonte Martini me vete, ndonëse këtë në të vërtetë s'ia tha askujt. (Urdhri ishte që kjo histori të mbyllej, se prishte bashkësinë e banorëve të qytetit). Por Martini e dinte se kishte mjaft nga ata që mendonin, bile e thoshin këtë edhe hapur, se çështje të kësaj natyre janë të një rëndësie që ndoshta e tejkalon edhe vetë rëndësinë e qenies së një qyteti, prandaj s'duheshin lënë kurrë pas dore, me sot me nesër, po duheshin zgjidhur në çast. Sepse, sipas tyre, ato kishin të bënin me të ardhmen, me tërë jetën e popullit dhe mund të sillnin dëme shumë më

të mëdha nga ç'sjell zhdukja e një qyteti dhe e disa qindra banorëve të tij. Kurse për të shlyer një dëm të tillë do të duheshin ndoshta edhe një-qind vjet, në mos më shumë. Martini për vete, deri në njëfarë mase ishte po i një mendjeje, veçse atij i dukej sikur ata e tepronin një çikë rëndësinë e tërë kësaj historie. Veçse i vinte çudi kur mendonte se një ndër ata që e kishin ndezur më shumë zjarrin e kësaj ngatërese, edhe pse pa dashje, ishte ai vetë.

Gjithcka nisi kur u kthye në qytet grupi i kalorësve që sulmoi natën kampin e turkut. S'kishte dalë akoma mirë drita, dhe ajo njolla e trëndafiltë, paksa e shfaqur në lindje, mbi majat e maleve, sapo kishte nisur të zgjerohej. Megjithatë te porta kryesore ishte mbledhur një turmë e madhe njerëzish që prisnin të ktheheshin fitimtarët. Kësaj here kishte cenë një fitore e një lloji të veçantë, kësaj here ishin ata që kishin sulmuar dhe me siguri ishte kjo arsyeja e asaj hareje të heshtur që shfaqej në fytyrat e qytetarëve. Në pamje të parë ajo turmë dukej gati e përgjurmur, e mbështjellë ashtu siç ishte nga tisi i mugëtirës. Po pastaj, vetëm pastaj, si të mësoheshin svtë e arrije të shquaje çdo hollësi, çdo përvijim, çdo shkëndijim të syve e të gojës, vie re diçka të pazakontë në të gjitha fytyrat. Ndoshta ishte shpresë? Ndoshta kënaqie e ndienjës së hakmarrjes? Sidocoftë askush s'fliste për këtë. Madje as kur u kthve grupi i kalorësve.

Bashkë me plaçkat e tjera të luftës, me armë të ndrvshme, disa arka të vogla që askush s'e mori vesh ç'kishin brenda e për të cilat pati lloj-

-lloj hamendjesh, në kamp u sollën edhe kokat e prera të katër oficerëve turq. Marin Kontarini, një oficer veteran, aq i sertë saqë njerëzit padashje i druhashin (për të cilin thoshin se shumë vjet të shkuar turqit i kishin vrarë gjithë familjen brenda një dite dhe që atëherë atë s'e kishte parë më njeri të qeshte), pra ai, pa e zgjatur shumë, i kishte marrë ato katër koka dhe i kishte ngulur në katër hunj majë kullës që ishte në të majtë të portës kryesore.

Murrëtira s'la njeri ta shihte menjëherë atë që bëri ai, po gjysmë ore më pas, kur çeli mirë dita, që të gjithë e panë qytetin të zbukuruar me ata flamuj vdekjeje.

Kishte kohë që të gjithë në atë qytet ishin mësuar me pamjen e vdekjes. E kishin parë të vinte në të gjitha mënyrat, në të gjitha trajtat dhe si zor që të kishte mbetur më gjë që t'u bënte përshtypje atyre njerëzve. Po ja që në ato koka të ngulura majë hunjve, diçka dukej kishte, gjersa kishte bërë të mblidheshin aty gjithë ata njerëz. E megjithatë, s'ishin veçse katër koka të prera të shqitura nga trupat, që, të para ashtu nga larg, me atë mungesë hollësisht, s'duhej të ishin dhe aq të tmerrshme, kurse ata kushedi se sa herë kishin parë të binin koka nga trupat. Po ja që ato koka, të ngulura majë hunjsh, të para nga poshtë lart, nga rrugët, nga pragjet e dyerve, nga dritaret e qytetit, ishin diçka e huaj, e pazakontë, njëlloj si një trill i natës, që dukej s'e kishte marrë vesh akoma se ishte bërë ditë e ende s'po tretej. Jo se s'kishin parë koka të ngulura majë hunjve. Kishin parë e bile shumë! Por gjithnjë në kampin e tur-

qve, gjithnjë që lart poshtë. Njëherë madje turqit kishin ngulur në hunj kokat e tre prej mbrojtësve të qytetit, trupat e të cilëve kishin rënë përposh mureve e me to në krye kishin nisur sulmin kundër qytetit, kurse një herë tjetër kishin ngulur të gjallë në hu një nga robërit.

Po, ashtu vërtet, kishin parë shpesh flamuj të tillë, dhe jo vetëm tani, po në të gjitha rrethimet e mëparshme. Po kurrë gjer atëherë s'e kishin bërë vetë një gjë të tillë.

— Mirë ua bënë qenve, se kështu do të mendohen njëherë mirë para se të nisin të kacavirren nëpër mure, — theu heshtjen një ushtar dhe hoqi kaskën e hekurt, duke lënë t'i dukej çaçka e kokës, thujse fare pa flokë.

Askush s'iu përgjigj. Njerëzit heshtnin. Shihnin ato koka. Edhe kur ndodhte që dikush i thoshte diçka atij që kishte në krah, e ulte zërin sa të mundte më shumë. Dhe zëri ndehet nëpër turmë njëllëj si pëshpërima e erës. Dhe pastaj prapë heshtje, sikur vetëm atë mëngjes ata po e ndienin tërë rëndësirën e vdekjes.

Në fillim Martini mendoi të ikte prej andej, por, si pa që askush s'po luante nga vendi, sikur të gjithë të ishin duke pritur të bindur se diç do të ndodhte, vendosi të rrinte. E dinte se, sa kohë që s'ishte në shërbim, s'kishte ku të shkonte tjetër, sidomos aq herët në mëngjes, prandaj kishte kohë boll për të ndenjtur edhe ca aty. Jo se priste që vërtet të ndodhte ndonjë gjë. Se fundja, e ç'mund të ndodhte? Por aty kishte njerëz, shumë njerëz dhe tani ai më tepër se për çdo gjë kishte nevojë të ishte midis njerëzve. Kokat ndodheshin

jo më shumë se njëqind çape në fluturim shigjete larg nga turma, por, meqenëse ishin vendosur me fytyrë drejt fushës, treve prej tyre s'u shihej dot veçse pjesa e prapme e kokës, kurse së katërtës i dallohej paksa profli i dylltë i fytyrës së zeshkët me një palë mustaqe të mëdha, të varura anash buzëve.

— Mirë ua bënë qenve! — përsëriti prapë ushtari i vjetër me zë të lartë e me një ton provokues, sikur kërkonte të dilte njeri dhe ta kundërshtonte.

— E ç'ishte nevoja të nguleshin ato koka majë hunjve? — foli një djalë i ri, që rrinte ulur mbi një gur, pak mënjanë të tjerëve.

Martini u përpoq t'i sillte ndër mend emrin, po s'mundi. As Thanasi, që e kishte në krahë dhe e pyeti, nuk ia dinte emrin.

— U bëre dhe ti të japësh, mend tani! — buçiti përnjëherësh zëri i ushtarit. — Po tanët i ke parë se si i kanë ngulur? Të gjallë bile! Po ti, po të zunë, ç'pandeh, do të të përkëdhelin? Apo tamam prandaj ke frikë dhe kërkon t'i marrësh me të mirë, ata bij bushtrash? — U duk sikur kishte marrë hov dhe do të vazhdonte gjatë, kur një zë e preu në mes. Martini s'e pa dot se kush ishte ai që foli, por iu duk sikur ai zë erdhi që diku nga fundi i turmës.

— Veç, ne s'jemi turq!

Vetëm kaq tha ai dhe heshti. E megjithatë ato fjalë vazhduan të ushtonin një copë herë të gjatë, dhe atij iu duk se në vend që të vinin duke u shuar, siç do të ishte e udhës, duke u grimcuar e tretur në ajër, ato sa vinin rëndoheshin e mpik-

seshin. Apo mos vallë kjo po ndodhte vetëm në kokën e tij? Pa nga të tjerët. Shumica dukeshin të hutuar, sikur të mos dinin ç'të thoshin e ç'të mendonin. Ndoshta një pjese i dukej e tepërt që tani mes gjithë këtyre telasheve që kishin, të dilnin dhe shqetësime të tjera, që t'ua trazonin shpirtrat dhe mendjet... Atë çast dëgjoi ushtarin e vjetër çehrengrysur që po përsëriste: «Kush foli?» Zëri i tij ishte bërë kanosës.

— E ç'rëndësi ka se kush foli? Edhe unë ashtu mendoj, kokat s'duhej të ishin vënë aty!

Martini u habit dhe vetë kur dëgjoi zërin e vet. Ato fjalë vetëm sa i kishte menduar, s'kishte dashur t'i nxirrte prej goje e të bëhej qendra e vëmendjes së të tjerëve. Po tani pa se të gjithë sytë ishin drejtuar nga ai. Ata prisnin që ai të vazhdonte. E kuptoi se s'kishte nga t'ia mbante. Fundja ai kishte mendimin e tij për këtë çështje dhe s'kishte asgjë të keqe që ta thoshte. Thanasi po e shihte me ata sytë e tij të futur thellë.

— Ne jemi ndryshe nga ata, ndryshojmë në të tëra, — tha ai, — prandaj jemi vrarë e do të vazhdojmë të vritemi, që të mund të mbetemi ndryshe prej atyre. S'po ju them ndonjë gjë të re, apo jo? Ne luftojmë që të jetojmë ashtu siç kemi jetuar përherë, të hamë, të vishemi, të këndojmë, të dashurojmë, të martohemi, të rritim fëmijët dhe të vdesim si arbër. Dhe jo si turq. Për mua, kjo do të thotë të jesh i lirë. Përndryshe, mendojeni vetë, do të ishte fare kollaj, kollaj sa s'ka ku të vejë më, të ishim bërë me kohë vasa-lë të bindur të tyre, të rrafshonim këto mure, të vishnim brekushe e të gjitha teshat e tjera të

tyre, të jetonim në shtëpi si të atyre, të gërvallëshim nga shtatë herë në ditë dhe me siguri, ja ku jua them unë, s'do të kishim humbur kaq shumë jetë, e për të jetuar mund të jetonim sefte, aty-aty, si dhe më parë. Dhe kushedi, mund të thotë ndokush, një gjë e tillë s'do të kishte qenë fare pa mend, se ndoshta do të ishte më e mençur dhe më e urtë që për ca kohë të ishim hequr si kokulur, se kjo s'do të ishte veçse një cipëz që do të na mbështillte nga jashtë e që fare lehtë, kur ta shihnim me leverdi, mund ta çirrnim e ta flaknim tutje si një paçavure pa vlerë. E kam shkuar dhe unë në mend këtë. Besoj se kushedi se sa të tjerë, që janë kallur në dhe të vrarë nga turku, e kanë peshuar këtë mundësi. Po në fund të fundit s'e kanë pranuar. E pse? Apo mos ishin budallenj! Sepse ajo që në fillim do të dukej vetëm si një cipëz e hollë dhe e brishtë, gati-gati e tejdukshme, po e mbajte mbi fytyrë, do të bëhet një lëvozhgë e trashë, që zor të çahet më. E vë si maskë, po një çikë e nga një çikë maska trashet, të ngjitet fort pas fytyrës, saqë ti vetë ke për të harruar se njëherë e një kohë, në një tjetër mot, ke pasur një fytyrë që na ishte ndryshe nga kjo maskë që sheh, kur sodit veten para pasqyrës. Dhe, të pëlqen apo s'të pëlqen, ti je bërë njëlloj si ata që ke urryer, në mos edhe më keq. Dhe atëherë s'ka për të qenë më vetëm një punë veshjeje dhe të kënduari, po diçka shumë më e thellë, që do të të ketë hyrë thellë në shpirt, do të të ketë lëshuar aty ca rrënjë, që eja dhe shkuli pastaj!

Martini e ndjente se ishte bërë i tëri qull në

djersë. I dukej sikur e kishte të gjithë trupin miza-miza. Por njëkohësisht ndiente një kënaqësi të veçantë kur shihte se me sa vëmendje po e dëgjonin tërë ata njerëz. Bile edhe ushtari i vjetër, megjithëse iu duk sikur shikimi i tij po i thoshte si me të tallur: «Eh, pa të shohim njëherë se ku do të dalësh me tërë këto llafe të bukura. Ma ha mendja se në një qafë me mua ke për të mbërritur!»

— Që kur i kemi kalamajtë fare të vegjël, ç'u themi që t'u futim në gjak urrejtjen për turkun? U themi se ata janë barbarë. Sepse kanë bërë këtë e atë barbari, e mizori, se kanë vrarë e kanë prerë, se kanë pjekur njerëz në hell e i kanë ngulur të gjallë nëpër hunj! Sepse as të vdekurit s'i kanë lënë rehat! Apo s'është kështu? Kurse për veten tonë kemi thënë se jemi ndryshe, se jemi njerëz të besës me të gjallët e me të vdekurit. Dhe kështu jemi vërtet! Të vdekurit i kemi respektuar dhe s'i kemi ngarë kurrë. Ky ka qenë zakoni ynë. I të parëve tanë. Ndoshta është dhe kjo njëfarë bese që kemi lidhur me vdekjen! Ndoshta. Por, dijeni, po nisëm dhe ne të ngulim koka majë hunjve... Sot kjo, nesër ca më tepër... Apo mos vallë, po e bëmë ne një gjë, është e mirë, kurse po e bënë turqit, është e keqe? Atëherë kot sa luftokemi! Se fundja ç'mbrojmë ne? — Fjalët e fundit iu dukën disi të çuditshme edhe atij vetë. Iu bë sikur u shuan menjëherë, sapo u shqiptuan, pa lënë pas asnjë jehonë. Pastaj heshtje, që zgjati më shumë nga ç'mund të duronte ai. Atë çast do të kishte dashur të kishte pasur mundësi të mbështetej gjëkundi. Mbylli sytë. Sa i lodhur që ndihej... E pra-

pëseprapë në një cep të trurit ishte i vetëdijshëm edhe tani për atë kënaqësi, për atë përplotësi, që kishte ndier kur kishte mundur të shprehte gjer në fund atë që kishte pasur në kokë. Sikur të kishte qenë Marjana dhe ta kishte parë!

Dhimbje, si një shpim në gjoks. Po lodhja ishte më e fortë se çdo ndijim tjetër. Atij s'i kishte mbetur fuqi e mjaftueshme për të ndier plotësisht qoftë dhimbjen, qoftë kënaqësinë. Martini hapi sytë. Njerëzit s'po e shihnin më. Gati e kishin harruar. Mendoj se kjo ishte më se e natyrshme. Ata kishin filluar të diskutonin tërë zjarr me njëri-tjetrin. Shumë syresh e kishin ngritur zërin gjer në bërtitje.

Martini u largua ngadalë, në drejtim të bren-
dësisë së qytetit, pasi i hodhi dhe një herë sytë (ai s'qe fare i vetëdijshëm se si e ktheu kokën) drejt kokave të ngulura majë hunjve, përmbi kullën në të majtë të portës kryesore të qytetit.

FLETË NGA DORËSHKRIMI I MARK MATRANIT

...Sado që përpiqemi t'i degdis mendimet larg, sa më tutje që të jetë e mundur, vetëm e vetëm që të mos më mërzhitin tani tek jam ulur, kam ngjyer pendën e po gatitem të nis të shkruaj në fletën e sotme të ditarit tim për gjëra të rëndësishme që po ndodhin, prapë s'mundem. Se s'thotë kot fjala, ç'ndien barku, atje shkon mendja (në të vërtetë kjo fjalë thotë «ç'ndien zemra, atje shkon mendja», por unë e quajta të drejtë t'i jap vetes kaq pakëz liri, sa t'i ndërroj një fjalë, që për më tepër, sipas meje, ia bën asaj kuptimin më të saktë). Se tani dhimbjet e urisë i ndiej që më kanë zbritur gjer poshtë në baqth, kurse fytyrën e kam të zhbravitur më keq se një lëvozhgë arre, se ato dy pikëza uji që na bien të pimë në ditë, janë për etjen tonë njëlloj si të duash të ujitësh arën me djersën që të rrjedh prej ballit.

Një miku im më tha dje, se s'do ta besonte kurrë që vuajtjet e skëterrës të ishin më të rënda nga këto që po heqim ne (sepse dhe vetë perëndia s'e besoj të jetë në gjendje të sajojë mundime e sfilira më të mëdha!).

Njerëzit e shkretë janë katandisur gjer aty sa

i sheh të pranojnë të hanë ato gjëra nga të cilat u vinte të pështirë e do të kishin nxjerrë zorrët e barkut përjashta vetëm po t'i kishin sjellë ndër mend, vetëm e vetëm që të marrin aq fuqi sa për të hedhur turqit përposh mureve. Të shohësh ata njerëz aq fisnikë e zemërgjerë se si marrin mishin e kalit, të qenit apo maces dhe si e ziejnë me uthull e ndopak ujë të ndenjtur dhe e hanë tërë shije, njëlloj si të jetë mish mëshqerre, të copëtohet zemra. S'ka pak ditë, në kuvendin e fundit të qytetit pashë me këta sy kushedi sa pleq e gra që u ngritën e thanë (unë i dëgjova me veshët e e mi, se ndryshe, duke e ditur se ç'heq trupi i shkretë i njeriut në këtë gjendje që po rrojmë, s'kisha për ta besuar kurrën e kurrës) se e mira do të ishte që ato pak rezerva me ushqime e ujë që kishin mbetur, të ruheshin vetëm për ata që kishin ende fuqi për të luftuar kundër barbarit. Së shpejti me siguri që kanë për t'u shuar më shumë jetë nga uria e nga etja, sesa nga hekuri e zjarri i luftës, po prapë unë them, e do të them sa të kem frymë, lëvduar qofshin ata që patën shpirtin aq të lartë, sa të shkojnë nëpër mend e të nxjerrin prej goje mendime kaq fisnike!...

KREU XI

Kishte hyrë gjysma e dytë e shtatorit, po vapa vazhdonte ende po njëlloj dhe dukej sikur dhe vetë jeta kishte nisur e po hiqej zvarrë. Kishte në të vërtetë edhe ditë kur koha kalonte shpejt si një rrebesh trallisës dhe këto ishin ditët e betejave. Po sa vinte e më tepër ato po rralloheshin, duke ua lënë vendin ditëve të zbërdhulëta e të plogështa të pritjes. Martinit i kujtohej se si njëherë, kur kishte qenë i vogël, i ati e kishte marrë me vete në qytetin e Lezhës, ku banonte i ungji e aty e kishte takuar atë plakun që thoshte se koha s'matet dot gjithnjë njëlloj. I kishin dalë të gjitha të tjerat nga mendja, se ç'ishte ai plak, ç'kishte thënë tjetër dhe për një arsye, nga ato që s'arrin kurrë t'i kuptosh plotësisht, i qenë ngulitur në kokë vetëm ato që ai thoshte për kohën.

Koha është gjithfarrëlojesh, herë e ngjashme me një pikëz loti që shkon tatëpjetë faqes, herë të tjera i ngjan një vetëtime që shpon qiellin, ka raste që ajo rrëshqet e shpejtë si një përrua mali e ka të tjera kur tretet si një perëndim dielli. Po ndodh edhe që koha të jetë si tani, kur je i rrethuar, e atëherë ajo është më e tmerrshme, se du-

ket sikur ka ngecur në vend e s'lëviz fare. Kohët e fundit, sa herë që kishin pasur rrethim, gjithnjë e më shpesh atij i ndodhte që të sillte ndër mend këto fjalë e me vete gjithnjë i jepte të drejtë plakut, që thoshte se javët, ditët, orët, minutat, sekondat s'e shtyjnë njëra-tjetrën gjithnjë barabar.

S'kishin shkuar ende as katër muaj që kur kishte nisur rrethimi, kurse atij i dukej sikur kishte kaluar të paktën një vit.

Duke menduar kështu dhe duke i hedhur këmbët tërë përtim, Martini la pas Rrugën e Kryekuqit dhe doli në Rrugën e Gjerë.

Kohët e fundit, sidomos që pas vdekjes së Marjanës, i ishte bërë zakon të endej nëpër qytet me orë të tëra, vetëm e vetëm që të shtynte ca kohën. E ç'të bënte tjetër? Kur s'kishte luftim, shpesh dilte vullnetar për të bërë rojë jashtë radhe, po prapë i mbetej kohë e zbrazët boll...

Po sot, sidoqoftë, s'po vërdallisej ashtu kot. Ishte nisur me një qëllim të caktuar: të vente e të gjente Mark Matranin. Ishte bërë gati dy javë që s'e kishte parë dhe, donte s'donte, mendja vetëm për keq i vente.

Po s'ishte vetëm kjo. Kishte dhe një arsye tjetër që po kërkonte Mark Matranin, një arsye që kishte të bënte me atë vetë, me atë gjendjen e tij shpirtërore. Ishte i vetëdijsëm se tani kishte nevojë për poetin, për fjalët e tij, për atë figurën e tij pak të hallakatur e të pazakontë. Herën e fundit, kur e kishte takuar, Marku i kishte dhënë për të lexuar ca fletë nga dorëshkrimi i tij për historikun e qytetit. Dhe Martini ishte habitur nga gjithë

ajo dhimbje tragjike që kishte gjetur aty. Ishte habitur që ato fletë i kishte shkruar po ai Mark, fjalët e të cilit, edhe pse me mend, tingëllonin shpesh aq komike. Për disa ditë me radhë kishte jetuar me mbresat e forta që i kishin lënë ato fletë. E kishte pasur të vështirë të pajtonte e të puqte në mendje ato dy shëmbëlltyra të ndryshme të Mark Matranit: njeriun që dinte të qeshte edhe kur fliste për gjënë më serioze e më të rëndë, me atë humor që kishte shquar gjithnjë qytetin e tyre, me Mark Matranin tjetër tragjik të atij dorëshkrimi të shkruar në orët e vetmisë së poetit, tek i cili çdo fjalë nuk shprehte veçse dhimbje.

Në fund të fundit, e kishte kuptuar se ato dy shëmbëlltyra në të vërtetë s'ishin të kundërta, por ishin më tepër një plotësim, diçka e ngjashme me atë plotësim që i bëjnë njëra-tjetrës lindja me vdejen, që së bashku përbëjnë jetën. As vetë s'diti ta shpjegonte më mirë se kaq, po sidoqoftë e ndiente se figura e Markut, që u bë kështu më e ndërlikuar, u bë njëkohësisht edhe më e dashur dhe e nevojshme.

S'kishte shumë kohë që ia kishte mësuar shtëpinë Markut, por ende s'kishte hyrë asnjëherë në të. Ishte një ndërtesë dykatëshe e rrethuar me një portik që dikur duhej të kishte qenë i lyer me ngjyrë të kaltër. Kati i parë dukej i braktisur, dritaret e tij i kishin kanatet të thyera dhe ajo pak dritë që hynte brenda në dhomat nga ana e rrugës, rrëfente se ato ishin të shkreta. Kurse kati i dytë dukej i banuar. Martini s'qe në gjendje ta përcaktonte pse, po kjo përshtypje iu krijua që me vështrim të parë. Dhe me sa dukej, që andej

vinte era e diçkaje që po gatuhej. Ajo aromë ia shprishi të gjitha mendimet.

Si iu avit dhe ca ndërtesës, vuri re se anash saj ishte dhe një si aneks ndërtuar vetëm me gurë, i cili nuk dukej që nga rruga, se e fshihnin ca drurë të shkurtër dafine. S'ndihej asnjë zhurmë. Martini thithi disa herë fort ajrin. Iu duk ajo shtëpi si një copë qiell i rënë mbi tokë. Si të donte të tallej me vuajtjet e atyre të shkretëve. Atë çast Martinit iu duk se e urrente atë shtëpi.

Ndaloi vetëm për një grimë para portës së saj, si të donte t'ia kundronte më mirë fasadën, pastaj nisi të ngjitej nëpër shkallët që të shpinin lart në katin e dytë. Mendohej që të mos bënte asnjë zhurmë. Sepse po i bëhej sikur ishte duke hyrë si hajdut në shtëpinë e botës.

Shtyu një derë që i doli përpara. Ajo ishte e hapur. Ai zgjati kokën brenda. Ishte një dhomë e vogël, e mugët, ku dalloi vetëm disa karrige të mbështetura pas mureve, pastaj ca shandanë të vendosur grumbull pranë oxhakut, si dhe shumë tesha grash, të varura në të katër anët e dhomës. Një copë herë mbeti i shtangur para asaj pamjeje aq të çuditshme. Kishte kohë që s'kishte parë aq shumë sende paqësore të mbledhura bashkë. Në fund të dhomës ishte një portë tjetër e vogël.

Edhe në dhomën tjetër s'kishte njeri. Ishte një dhomë pak më e madhe se e para, por e mobiluar më mirë dhe më komode. Muret ishin të mbushura me piktura, po për shkak të mugëtirës së dhomës ai s'ishte në gjendje të dallonte se ç'paraqitnin ato. Pati një ndijim të çuditshëm, sikur pak më parë aty kishte qenë dikush.

— Ka njeri këtu? — thirri. S'ishte aspak i sigurt tani nëse ndodhej në shtëpinë e Markut apo jo.

Kishte një shqetësim, si ai që ndjen kur je në një vend të panjohur, ku s'e di as vetë se kë do të takosh. E megjithatë ai vend ishte krejt i zakonshëm, njëlloj si dhjetëra e dhjetëra dhoma të tjera, që mbante mend të kishte parë kur ishte i vogël. Martini vajti dhe u ul në një nga kolltukët. Dhoma ishte kredhur në gjysmëterr dhe ndoshta ishte kjo arsyeja që të gjitha objektet e saj po i dukeshin ashtu të përçudnuara. Një statujëz e vënë mbi një komo të stilit venecian, brenda pak kohe mori për sytë e tij një mori formash, nga më të ndryshmet, gjersa më në fund mbërriti të mpiksej në formën e saj reale. Pastaj e kaloi shikimin te pikturat që ishin në mure, por, sado që u përpoq, prapë s'arriti të shquante se ç'ishte paracitur në to. Ato pak rreze dielli që hynin brenda nëpërmes vrimave të vogla të rrobës që mbulonte dritaren, e shponin ajrin e rëndë të dhomës, si fijeza tebër të holla, gjersa vinin e përplaseshin në murin përballë, ku copëzoheshin, grimcoheshin, duke sajuar e çsajuar aty lloj-lloj çeniesh të çuditshme, të turbullta, shumëngjyvrëshe. Ndenji gjatë ashtu i përhumbur në atë botë fantastike dremitëse. Ose, ndoshta, iu duk se ndenji gjatë, meqë brenda asai kohe shkoi nëpër mend aq shumë gjëra. Ajo dhomë i solli ndër mend një botë që thuaise e kishte harruar se kishte qenë ndonjëherë. S'mbahej mend se sa vite kishin kaluar që kur s'kishte parë në qytet ndonjë pikturë apo statujë, me përjashtim të atyre të ki-

shave, kurse njëherë e një kohë kishin qenë aq shumë. Thoshin se një pjesë e mirë e tyre ishin shkatërruar nga turqit shumë kohë më parë, kur ata kishin pushtuar qytetin, para kthimit të Gjer-gjit në Arbëri, meqë feja e tyre e ndalonte çdo gjë që paraqiste shëmbëlltyrën e njeriut. Kishin shpëtuar vetëm ato që banorët e qytetit i kishin fshehur. Si ishte e mundur që poeti kishte fshehur kaq shumë? Apo mos vallë me atë fshehtësinë e tij, përveç dorëshkrimeve, Mark Matrani merrej edhe me pikturë?

Diçka lëvizi në këmbët e tij. Për një çast u tremb. Ndoshta iu duk sikur ato qenie që lëviznin në mur, befas ishin bërë reale dhe ai s'kishte më nerva të duronte të papritura. Po pastaj pa një mace laramane, si ajo që kishte parë në rrugë. Macja doli që poshtë kolltukut, kaloi pa u nxituar përmes dhomës dhe ndaloi para portës së mbyllur, në anën tjetër të dhomës dhe filloi ta gërvishte me thonj. Atëherë dhe ai ndjeu përsëri atë aromë dhe menjëherë pas saj shtrëngimin në bark.

Ai u ngrit. Doli në korridor. Në fillim ishte aq errësirë, saqë s'dalloi dot asgjë. Pastaj shqoi dy dyer, një djathtas dhe një majtas. I provoi që të dyja. Ishin të mbyllura. Martini vazhdoi të ecte me duar të zgjatura përpara, që të mos përplasej gjëkund. Megjithatë prapë e për pak sa s'u rrëzua. Ishin një palë shkallë. Thirri prapë mos kishte njeri. Po ta gjykoje nga jehona e zërit, ato shkallë duhej të ishin të larta. Siç dukej shtëpia do të kishte edhe ndonjë kat të tretë. Diçka i kaloi përmes këmbëve. Ishte macja. Numëroi dy-

mbëdhjetë shkallë, pas së fundit ishte porta.

Dhe pas portës ishte ajo. Ai s'e pa menjëherë. Kur hapi atë portë, në fillim ia verboi sytë drita. Ajo ishte një njollë e bardhë e shndritshme, një siluetë drite, që pak nga pak u shndërrua në figurën e një gruaje të re, me flokë të zinj, të gjatë, të lëshuar...

— Më falni që hyra kështu... — murmuriti ai. Ajo po e vështronte.

Ai s'diti se ç'të thoshte më. Iu duk fytyrë e njohur, veçse s'e përcaktonte dot se ku e kishte parë. Po tani s'mendonte dot gjatë për gjëra të tilla. Ai kundërmim që vinte që diku pas shpinës së gruas, ia përpinte të gjitha mendimet.

— S'ka gjë. Njihem me gruan tuaj, Marjanën. Si është? — Ajo foli e qetë, me një zë thujse të ëmbël.

— Ajo u vra... — ai donte të shtonte diçka tjetër, po në çastin e fundit s'e nxori fjalën nga goja.

Ajo s'foli, uli kokën dhe heshti. Pastaj, si la të shuhej dhe jehona e fundit e fjalëve të Martinit, tha:

— Po ju, tani ku banoni?

— Ku të mundem.

— Atëherë duhet të keni uri?

Ai s'e kuptoi se ç'kishte të bënte vendbanimi i tij me urinë. Po sidoqoftë kundërmimi i asaj diçkaje që mund të hahej, mund të gëlltitej, po e çmendte.

— Kam, si s'kam. Prandaj dhe hyra këtu, mendova se te Marku do të gjeja gjëkafshë për të ngrënë, — tha ai si me të qeshur dhe shtoi: — Po ai ku është?

— Qenke me fat, paske ardhur në çastin e duhur. Eja të hash! — Ajo i hapi udhën që të hynte. Ai s'ishte i sigurt nëse ajo e kishte dëgjuar pyetjen që i bëri.

Në një pasqyrë ai pa shëmbëlltyrën e vetes. Iu duk shumë e shëmtuar. Kishte kaq ditë që s'ishte rruar, e gjithë fytyra i ishte përzhitur, flokët i kishte të gafrruar... Ktheu kokën mënjane. Ajo qeshi. S'ia kishte shqitur sytë për asnjë çast.

— Ulu aty! — i tha me një zë të pushtetshëm dhe i tregoi me dorë një karrige. Pastaj hapi një musëndër dhe nxori një copë bukë, pak mish të tymosur e një enë të vogël me supë ende të ngrohtë që lëshonte atë kundërmimin aq trazues dhe ia shtroi përpara. Martini tani ishte pothuajse i bindur se po shihte një ëndërr, por ama një nga ato që i ndien aq shumë, saqë, kur zgjohesh në mëngjes, je i lodhur, sikur i ke jetuar vërtet të gjitha ç'ke parë në ëndërr.

— Ju falem nderit! — mezi arriti të thoshte. E dinte se s'do të qe në gjendje të hiqej sikur s'donte të hante. Por, sa u bë gati të fuste kafshatën e parë në gojë, ndaloi:

— Po ju? — e pyeti ai.

Ajo prapë qeshi.

— Kam ruajtur ca dhe për vete, mos ki merak.

Ai vuri re se ajo kishte sy shumë të mëdhenj që, kur qeshte, në vend që t'i mrroleshin, i zmadhoheshin e dukej sikur i pushtonin gjithë fytyrën. Faqeve i krijohej ai gropëzim, që atij përherë i qe dukur se dallonte qeshjen e banorëve të

qytetit të tij. Mendoj se ajo ishte e bukur, se ajo qeshte shumë bukur...

Por, si filloi të hante, harroi fare se ajo ishte aty. Shihte vetëm ushqimin, e gëlltiste thujse pa e përtypur. Vetëm kur ajo luajti pak nga vendi, duke bërë ashtu pak zhurmë, u kujtua për të. Po prapë s'ishte në gjendje ta ndalonte gojën, nofullat i ishin bërë të pavarura, vazhdonin të lëviznin, duart ia zgjatnin kafshatat te goja, megjithëse ai s'donte. Pati përshtypjen se po bënte një zhurmë të tmerrshme duke ngrënë, por ajo vazhdonte ta shihte me ata sytë e saj të mëdhenj me buzën në gaz.

— Kisha harruar se si e kishin shijen këto gjëra, — mundi të thoshte ai më në fund.

— S'kam të tjera! — tha ajo me një ton sikur i kërkonte ndjesë.

Kësaj radhe ai e pa vërtet i habitur. Gjer tani uria s'e kishte lënë të vriste mendjen shumë, po tani që e kishte shuar pak urinë, kjo grua, që jetonte nën strehën e Markut, që kishte për të ngrënë, kur të tjerët vdisnin urie, që fliste në një mënyrë të atillë të çuditshme... ai me të vërtetë s'dinte ç'të mendonte. Vështrimi i tij dukej i shprehte gjithë ato sa i shkonin në mendje, se ajo, me atë buzagazin e saj të zakonshëm që vetëm për një grimë u megjullua çipeve të syve nga një hije që ai s'arriti dot ta kuptonte se ç'ishte, i tha:

— Mos kujton se kam përdritë për të ngrënë kështu?...

Ai s'foli. S'kishte ç't'i thoshte.

— Të gjitha këto i gjeta dje mbrëma, në bodrum. Ai... ai, siç dukej, mendonte për ditë akoma

më të zeza dhe i kishte fshehur aty. Hëngra pak dje mbrëma, s'durova dot, po më çmendte uria. Po s'e gëlltitja dot, më dukej sikur po bëja ndonjë faj, sikur dhjetëra palë sy ishin duke më përgjuar. S'dija ç'të bëja! Ishte fare pak gjë, ta nxirrja jashtë dhe ta çoja në Këshillin e Qytetit, s'do të kishte asnjë dobi. Kështu që s'ka shumë vendosa t'i merrja të gjitha ç'janë, t'i gatujta e të thërrisja komshinjtë që t'i hanim së bashku. Pastaj erdhe ti i uritur... — i tha të gjitha këto me një buzëqeshje që atij herë i bëhej sikur kishte diçka shpotitëse, herë sikur shkritohej nga një dhimbje e fshehur.

Tani që e kishte shuar pak a shumë urinë, Martinin filloi ta mundonte etja. I dukej sikur e gjithë goja i kishte zënë shkrumb, por megjithatë i vinte zor që ta pyeste se mos kishte edhe për të pirë. Kishte një copë herë që asnjë prej tyre s'po fliste. E ndiente se ajo vazhdonte ta vështronte me ngulm ndaj dhe i dukej vetja si mbi gjemba. S'dinte ç'të bënte, të ikte apo të rrinte dhe ca. Përsëri heshtjen e theu ajo e para:

— Gjithë kjo zagushi që po bën sot! Unë për vete s'po mbushem dot me frymë, — tha ajo me një ton sikur të ishte duke i folur një të njohuri të vjetër.

— Ashtu më duket dhe mua, — iu përgjigj ai. — Thonë se, kur bën zagushi, është shenjë se do të bjerë shi, kurse sot qielli është pa asnjë re. Po Marku nga ka vajtur kështu? — pyeti prapë ai. Heshtja e saj për poetin po e habiste gjithnjë e më shumë.

— Do zoti dhe bie shi! — tha menjëherë ajo

dhe ai kuptoi se dhe ajo vuante nga etja.

— Shiu ndoshta kishte për të qenë shpëtim për ne, — shtoi ai gati pa dashje.

I ulur aty, nën vështrimin e ngulur të asaj gruaje të bukur, të jashtëzakonshme në njëfarë mënyre, në gjithë atë shtëpi të madhe, ai po provonte një peshë të pakuptueshme që i shtypte gjoksin, që nuk e linte t'i lidhte mendimet siç duhej. Ç'kërkoj unë këtu, mendoi. Pastaj ndjeu nevojë të fliste, të thoshte diçka, mjaft që të mos heshte.

— M'u kujtua se si u fufa njëherë në një shtëpi të panjohur. Ka shumë vjet, më shumë se dhjetë vjet, edhe atëherë ishim të rrethuar... S'kishte pak ditë që më kishte vdekur babai nga kolera. Kisha mbetur vetëm, njeri pa njeri, si i thonë fjalës dhe po vërtitesha rrugëve se kisha uri. — Fytyra e Martinut pak nga pak u vrenjt, kurse ajo vazhdonte t'ia mbante sytë ngulur dhe ta shihte tërë vëmendje. — Tani s'më kujtohet mirë se në cilën rrugë po shkoja, po më duket se isha andej nga Lagjja e Madhe. S'e di si m'u mbush mendja të hyja në një shtëpi që dukej të ishte akoma e banuar. Një shtëpi nga më të zakonshmet, si gjithë të tjerat, po mua sepse m'u dha të shpresoja që aty do të gjeja ndonjë gjë për të ngrënë. Kurse në të vërtetë gjeta një grua që dergjej e vetme, pa asnjeri që ta ndihmonte e t'i jepte një pikë ujë. Ti e di, në Lagjen e Madhe ka kohë që banojnë shumë pak njerëz. E pashë se sa me fjalë e sa me gjeste, ngutej të më dëftente diçka të një si arkë druri e varur të trarët e tavanit. Vetë s'ishte e zonja të ngrinte as kokën nga shtrati. Në fillim s'ua vura shumë ve-

shin atyre shenjave dhe rrokëzimeve të saj, mendova se para së gjithash ajo kishte nevojë vetë për ndihmë, po pastaj u detyrova, ndoshta më shumë nga pamja e syve të saj që shprehnin... s'di si ta them... diçka që më bëri të ngrihesha e të shihja se ç'kishte në atë arkëzën e varur në trarët e nxirë të tavanit. O zot, kur kujtoj ç'tmerr që ndjeva atë çast! Ajo arkë ishte një djep dhe brenda tij ishte një foshnjë e vdekur. Siç mora vesh më vonë, gruaja e kishte varur aty lart foshnjën e vet me shpresë se ashtu do ta shpëtonte nga minjtë. Kur mendoj sa shumë minj që kishte në atë shtëpi! Një zot e di se si ia kishte dalë mbanë ajo grua që të mos e hanin minjtë në atë gjendje që ishte! Mbaj mend se si vrapova gjersa gjeta ca njerëz që i lajmërova të vinin e ta ndihmonin... Kurse sot hyra në një shtëpi e më doli e kundërta...

E kuptoi se sa pa vend kishte qenë ajo që rrëfeu, kur pa shprehjen e dhimbshme që mori fytyra e saj. Dhe më kot u përpoq ta kthente në shaka gjithë atë hidhësi që lanë pas fjalët e tij. Ç'iu tek t'ia dëftente asaj këtë histori që dhe vetë thujse e kishte harruar? Një drej e dinte!

Dhe përsëri në dhomë ra heshtja. Por, për çudi, kësaj here heshtja po ia shkrinte gjithë druajtjen që kishte ndier gjer atëherë, po ia ndihte mendjen të ngjizte me shpejtësi mendime. Dita me atë dihatjen e saj të nxehtë gati sa s'po ia merrte frymën, e megjithatë tani po e ndiente veten në formë. Po ky Marku nga drejtin ishte? Dhe ajo pse s'u përgjigjej pyetjeve të tij për Markun, po bënte sikur s'dëgjonte? Apo mos vallë kishte

ngatërruar shtëpi e s'ndodhej fare në shtëpinë e Markut?

Kurse atë gruan, me sa dukej, ajo shurdhëri kishte nisur ta shqetësonte. Ai vuri re se tani ajo s'e ndiente më veten aq të sigurt dhe ndoshta prandaj befas filloi të fliste:

— Këtë shtëpi e ka ngritur një frëng, që dikur nuk e di se me ç'punë, u vendos për disa vjet në këtë qytet. Kur u largua prej këtej nga frika e turqve, ia shiti shtëpinë tim ungji. Im ungj, që ta dish, ishte tregtar dhe, ndonëse në kohë të tilla pronave të patundura u bie thuajse fare vlera, atij iu duk një ndër marrje e mirë ta blinte gjithë këtë bina për fare pak gjë. Ishte njeri që e kishte në gjak tregtinë dhe në çdo kohë do të gjente ndonjë mënyrë për të bërë tregti. Po kohët e fundit, kur turqit i prenë të gjitha udhët e tregtisë dhe asnjë karvan s'lëvizte dot më, atë s'e mbante vendi, gati po marrorej. Herën e fundit, kur e pashë, m'u duk njeri tjetër. Ishte plakur aq shumë, sa që rrëfente të paktën nja dhietë vjet më i madh nga ç'ishte në të vërtetë. Bile kur e mendoj se ç'njeri ishte, më duket cudi se si duroi tërë këta vjet. Ndoshta kishte dhe ai ca dashuri për këtë vend, gjersa qëndroi! Sivjet, në të hyrë të pranverës, sa erdhi lajmi i parë se turqit mund të turrehin prapë, mori të shogen dhe krisi e iku, matanë detit, në Itali. Ishte koprac i madh dhe duhet t'i ketë dhembur zemra për gjithë atë mall që s'kishte mundësi ta merrte me vete. S'mori dot me vete veçse paret e thata. Dhe Markut me mua ndoshta prandaj s'na u lut shumë që të shkonim me ta, ngaqë me vete, siç

dukej, mendonte se, sido që të vinte puna, do të na kishte ne këtu, si roja të shtëpisë dhe të mallit, — qeshi ajo. — Të shikoje se ç'pamje të përzishme kishte kur po largohej, të mos e njihje do të thoshe se këtij po i pikon zemra gjak që po lë dhelindjen, por unë e Marku e dinim se gjithë hallin e kishte te pasuria.

Martini vuri pa dashje buzën në gaz. Ishte kureshtar ta pyeste atë për shumë e shumë gjëra, po prapë i vinte zor. Hodhi sytë nga dritarja dhe vetëm atëherë vuri re se dita po mbaronte.

— Unë po çohem, se vajti vonë, — tha ai dhe brofi në këmbë. — Marku siç duket do të vonohet, është e kotë të pres. — Priste që dhe ajo të çohet, që të paktën ta përcilkte gjer te dera, po pa me çudi se ajo as që dukej të kishte ndër mend të luante nga vendi.

— Ku do të shkosh? — pyeti ajo.

Ai ngriti supet.

— As që e kam menduar... Sido që të jetë, në çdo pikë të qytetit kambanat e alarmit dëgjo-hen, — tha ai.

— Po për të fjetur? — pyeti ajo.

— Do të gjej vend në ndonjë nga vendstrehimet. Tani ka vend boll nëpër to. — tha ai me një ton të hidhur.

— Pse nuk rri këtu, dhoma ka sa të duash, — i tha ajo aq thjesht, sacë atij iu duk se ishte gjë-ia më e zakonshme në botë që të banonte në atë shtëpi, ku s'kishte veçse disa orë që kishte hvrë.

Ndenjën duke biseduar gjer natën vonë. Ajo ishte nga një qytet tjetër, nga Drishti, po kishte ardhur të banonte tek i ungji dy vjet të shkuar,

kur i ishte vrarë dhe i vëllai dhe s'i kishte mbetur njeri tjetër i gjallë në botë përveç të ungjit dhe Markut. Ajo e përmendi disa herë Markun, por ai s'e mori dot vesh mirë se ç'lidhje gjaku kishte me të.

Dhe Martini i hapi zemrën për shumë e shumë gjëra, që s'ia kishte dëftyer njeriu tjetër gjer atëherë, përveç Marjanës. Kushedi sepse, ajo i ngjallte besim.

Ajo kishte ndezur tre shandanë dhe flakërima e tyre i jepte dhomës një atmosferë ëndërrimndjellëse. Po për të dy ishte shumë e vështirë që të shqiteshin nga ato mijëra halle dhe shqetësime që ua turbullonin çdo çast mendjen. Atij i shkonte vazhdimisht mendja te Marku e hidhte sytë vjedhurazi nga porta, si të priste që ajo të hapej nga çasti në çast.

Frymëmarrja e tyre lëvizte orë e çast flakën e shandanëve. Sa herë që e hidhte shikimin anash, ato mori hijesh vraparake, që lëvrinin mureve, i dukeshin si hije njerëzish që kalonin diku përjashta. Vetëm pastaj i kujtohej se ndodhej në një dhomë, në katin e tretë të një shtëpie të huaj...

Herë-herë fjalët shterrnin dhe ata kujtoeshin se kishin shumë etje, se zagushia po ua merrte shpirtin. Gjersa më në fund të dy duket i mbaruan të gjitha ç'kishin për të thënë. Martinit po i varej koka për gjumë.

Atëherë ajo i rrëfeu për Markun. U ngrit në këmbë, bëri dy çape prapa për t'u mbështetur te muri dhe nisi t'i rrëfente.

Ai e kuptoi atë që do t'i thoshte që para se t'ia kishin rrëfyer fjalët. Marku kishte vdekur.

La tha fytyra e saj, dëshpërimi i saj aq i dukshëm. Duke e dëgjuar atë grua se si po i tregonte për Markun, që kishte qenë i sëmurë, që ishte dergjur për disa ditë me zjarrmi të lartë, duke u shuar para syve të saj... ai e ndjeu se ai hidhërim që i rrodhi në deje si një lëng i trashë i zi, i helmët ishte sa për poetin, aq dhe për atë grua të re...

Lajmi i vdekjes së Markut e trullosi Martinin plotësisht. Për disa çaste ai heshti pa mundur të mendonte asgjë, pa mundur të shihte fytyrën e saj... Pastaj diçka i erdhi ndër mend, fare befas.

— Po dorëshkrimi që shkruante?...

— Vazhdoi të shkruante gjersa pati fuqi... dorëshkrimi është matanë, në dhomën e tij. Po të duash ta jap ta shohësh. — Zëri i saj erdhi tek ai i zbehtë si kujtimi i një ëndrre.

Dhe ndoshta ishte pikërisht ai zë që e bëri Martinin të merrte atë vendim. Vendosi që atë punë që kishte nisur poeti të mundohej ta vazhonte, me aq sa të mundte, të paktën duke përmendur vetëm faktet, gjersa të mbaronte ky rrethim. Iu duk se kjo do të ishte mënyra më e mirë për të përmbushur detyrimin e fundit ndaj shokut të tij.

Një copë herë më pas ajo i tregoi dhomën ku mund të flinte, pastaj ata i thanë njëri-tjetrit «natën e mirë» dhe u ndanë.

Kur mbeti vetëm në dhomë, kur mbeti vetëm në mes të errësirës dhe u shtri për të ndenjtur, ashtu i palëvizur një copë herë të gjatë, ai solli ndër mend njërën pas tjetrës, ashtu siç i ishte bërë zakon kohët e fundit, ngjarje nga më të

ndryshmet të jetës së tij. E ndër të tjera solli para syve shumë skena të atyre çasteve kur kishte ndenjur me Markun.

Më parë, kur kishte menduar për gjëra të tilla, jeta e tij i ishte dukur shumë e shkurtër, kurse sonte, për çudi, ajo po i dukej e gjatë, tepër e gjatë, aq shumë ngjarje kishte... Dhe shumica e tyre kishin të bënin me luftën, me vuajtjet, me fatkeqësitë. Po kishte pasur gjithnjë edhe vite të gëzuara e të qeshura, kishte pasur ditë e vite shpresash. Dhe, mendoi ai me vete, po ashtu si gjithë të tjerët dhe ai kishte besuar se një ditë prej ditësh hallet kishin për t'u sosur. Ishte pikërisht kjo që e kishte mbajtur atë, si dhe gjithë bashkëqytetarët e tij, të gjallë e të fortë gjer tani. Shpresëhumbja është helmi më i hidhur, mendoi ai.

Pastaj Martini, për mjaft kohë, mendoi për Marjanën dhe vegimi i saj iu vërtit para sysh i qeshur, prehës, si gjithnjë.... Herë afrohej, zmadhohej, qartësohej, aq sa i bëhej sikur gjithçka tjetër gjer atëherë s'kishte qenë veçse një ëndërr e keqe, kurse vetëm ky vegim, vetëm ai ishte e vërteta. Pastaj befas vegimi nisi të largohej, të ngjitej sipër, pranë qosheve të odës, ku ai mezi arrinte ta dallonte. Dhe në atë gjendje gjysmë gjumi që ishte, ai vuante, sepse i dukej se ky largim ishte ndëshkimi për ndonjë faj që kishte bërë, kushedi se kur. Donte t'i lutej, t'i kërkonte falje, po në çastin e fundit e kuptonte se një gjë e tillë do të ishte pa kuptim dhe se ai s'duhej ta linte veten të ligështohej ashtu, se duhej ta mblidhte mendjen...

Pak nga pak sytë e tij u mbyllën. Dhe një grimë dhe do të binte në humnerën e zezë të gjumit.

Pa në ëndërr veten e tij në mes të një fushe të madhe të mbuluar jo me bar, po me gurë, me shumë gurë, sa s'të linin të ecje dhe befas, tek ishte në këmbë në mes të asaj fushe, pa t'i sulleshin trokthi një tufë kuajsh të bardhë dhe ai s'dinte nga t'ia mbante. Donte të vraponte, po këmbët i ishin rënduar dhe mezi i lëvizte. Ra kruspull...

Dhe atëherë u zgjua. Kishte 'ndier një si shushurimë, që s'e kuptonte se nga i vinte. U ngrit ndenjtur dhe mbajti vesh. Zhurma ishte e vazhdueshme, një zhurmë e njohur. Po prapë s'po merrte vesh se ç'ishte. U ngrit nga shtrati. Iu bë sikur zhurma vinte që nga dritaria. Tanimë ajo i ngjante me një llokoçitje uji. Hapi dritaren me nxitim. Stërmadhësia e qiellit ishte nxirë. Si iu mësuan sytë, vuri re se ato që e nxinin qiellin ishin shtëllunga të dendura resh. Po binte shi! Kishte filluar shiu! Shiu i shumëpritur!

— Shi! — thirri ai pa e përmbajtur dot veten dhe u sul drejt derës.

Sa e hapi atë, gjëja e parë që i zunë sytë qe gruaja e re (vetëm tani u kujtua që kishte harruar ta pyeste për emrin), që po nxitonte nëpër korridor drejt shkallëve që zbrisnin poshtë. Në duar mbante dy enë të mëdha.

— Po shkoj t'i vë poshtë që të mbushen me ujë, — tha ajo, sapo e pa, me një zë gazmor.

FLETËT E FUNDIT TË DORËSHKRIMIT TË MARK MATRANIT, SHKRUAR NGA MARTIN GARUNJA

I thashë vetes kushedi sa herë: përtype mirë fjalën para se ta nxjerrësh, se i bën nderin kujtimit të mikut tënd me këto fletë që po shkruan! Po prapë, kur mora penën në dorë, ndjeva që m'u errën sytë e më dhembti zemra dhe e kup-tova që s'do të isha i zoti të hidhja mbi kartë atë që doja, me mendje të qetë, që të nxirrja të kthjellët si ditët e pranverës fundin e kësaj historie, sa heroike, aq edhe të pikëlluar. Reshta një copë herë, sa të më ftohej gjaku, po koha s'pret. Duhet ta mbaroj sa më shpejt këtë punë që kam nisur. Të gjithë përreth po bëhen gati për t'u larguar. S'pres dot shumë... do t'i hedh fjalët mbi kartë kështu të përvëluara siç i kam në kokë... Dhe të më falin kënduesit e ardhshëm të këtyre radhëve, po qe se gjëkafshë s'do t'u duket shumë e sqaruar dhe e lëmuar...

Tanimë nga burrat e qytetit kanë mbetur të gjallë vetëm çereku, që dhe ata me shpirt ndër dhëmbë vazhdojnë të qëndrojnë, vetëm ngaqë e kanë ndarë mendjen njëherë e mirë: barbarit s'do t'i dorëzohen. Por ajo që ta vreros më shumë shpirtin është se më e shumta e jetëve të bano-

rëve aq të vyer të këtij qyteti janë shuar jo nga hekuri e zjarri i barbarit, sesa nga ligështimi i urisë. Dhe me siguri, pak nga pak do të shuheshim të tërë e ky qytet do të ishte bërë një qytet hijesh, sikur komandanti të mos kishte dhënë urdhër që të thereshin edhe ata pak kuaj që na kishin mbetur, të cilët shpresonim se një ditë do të na nevojiteshin për të çarë radhët e barbarit që na mbante të rrethuar. Dhe puna mbërriti gjer aty, saqë në të hyrë të Vitit të Ri të gjithë u gjendën në një mendje, që një natë prej netësh, disa prej nesh t'i vinin zjarrin qytetit dhe pastaj të tërë së toku të suleshim kundër kampit të armikut. E dinim fare mirë se kishim fare pak shpresa për të ikur e për të shpëtuar, po prapë mezi e prisnim atë natë që do t'u jepte fund mundimeve e njëherësh do të na jepte rast të zbrazmim dufin e asaj hakmarrjeje që na mundonte aq shumë shpirtin. Po sapo ishim duke përfunduar përgatitjet e fundit, ndodhi ajo që unë do ta rrëfej më poshtë me kujdesin më të madh, se mendoj se e vërteta e vërtetë është, por dhe ajo s'ecën pa e shtyrë.

Edhe kur erdhi dimri e nisën shirat, ndryshe nga ç'kishim pandehur e ndryshe nga herët e tjera, turqit, për të zezën tonë, s'luajtën nga vendi. U përpoqën disa herë ta merrnin qytetin me luftë, pastaj ngritën dy si kulla të mëdha prej druri dhe lanë aty një pjesë të ushtrisë për të vazhduar rrethimin, ndërsa pjesa tjetër, me gjithë bejlerbeun, u nisën për në Anadoll. Dhe atëherë në qytet pllakosi një dëshpërim i madh, se shpresat dukeshin më larg se kurrë, po prapë askujt s'i

vajti mendja për t'u dorëzuar. Dhe ditët rrodhën njëra pas tjetrës, të vrenjtura dhe të lagura, të ftohta e pa shpresa, duke përsëritur njëra-tjetrën pafundësisht, gjersa një ditë, në të hyrë të muajit të janarit, ndodhi diçka e re.

Në qytet erdhi një dërgatë venedikase që sillte fjalën e turkut. Erdhën e propozuan paqe dhe thanë se qëndresa jonë, sado e lavdishme që të ishte, ngjante me atë punën e atij ujkut që do të hahet me hënën dhe se turkun ne kurrë nuk do ta mundnim. Se dhe Venediku, që ishte goxha fuqi, i kishte vënë gishtin kokës e kishte përfunduar paqe me turkun, duke menduar se me urtësi do të shpëtonte më shumë se me kokëfortësi.

Ne e dëgjuam me vëmendje propozimin e paqes, që na u kumtua. Ata na thanë se turqit ishin mërzitur nga ajo luftë aq e gjatë, ndaj dhe na propozonin, nëpërmjet gojës së atyre, të venedikasve, që, në qoftë se ne do ta dorëzonim qytetin, turqit, duke respektuar trimërinë tonë të pashoqe, jepnin fjalën se s'do të preknin asnjeri e se as pasurinë s'do të na e ngitnin. Në rast se s'do të donim të mbeteshim në qytet nën turkun, ishim të lirë të shkonim të armatosur nga të donim e për këtë Venetiku na bëhej garant.

Unë them se turkut s'i duhet zënë besë fare, se ne kemi provuar kushedi sa herë se ç'mashtrues është; pastaj ne e kemi ende të freskët kujtimin e banorëve të Krujës dhe të Drishtit, që u masakruan, pasi u dorëzuan. Po në qoftë se venedikasit do të rrinë këtu si dëshmitarë e ne do të kemi armët, ka mundësi që turku të na lërë të ikim, meqë tani s'apo e ka përfunduar

paqen me Venetikun e s'ma pret mendja të dojë të japë shkas për një luftë të re. Pastaj ai ngutet të shtjerë në dorë gjithë këtë breg të Adriatikut, ku qyteti ynë është pengesa e fundit, ndaj ka mundësi të na lënë të ikim pa na trazuar, ndryshe nga ç'e kanë zakon. Po sidoqoftë atyre s'u duhet zënë besë, ndaj u duhet kërkuar të na japin pengje për të qenë më të sigurt. Për mendjen time, neve na leverdis të dalim nga qyteti, gjersa s'ka thuajse asnjë shpresë që të mbërrijmë gjallë deri në pranverë, nga uria. Vetëm kështu mendoj unë do të kemi mundësi të organizohemi dhe bashkë me arbrit e tjerë, kur të vijë dita e mbarë, ta rinisim luftën tonë me turkun, që ta dëbojmë atë përgjithnjë nga ky dheu ynë. Se unë besoj se në kushtet tona një arbër i gjallë e i lirë vlen më shumë sesa dhjetë arbër nën turkun. Veç asaj, mua më vjen mirë të mendoj se turqit nuk na i bëjnë këto propozime nga qejfi apo nga mirësia, por sepse e ndien mirë forcën tonë. Dhe, siç thonë, pas së zezës përherë vjen e bardha.

Sa për të qëndruar në qytet, nën turkun, asnjërit prej nesh nuk i shkon ndër mend...

Sot do të vendoset. Do të mbliidhet kuvendi i madh i gjithë qytetit e do ta pleqësojë këtë punë...

Dhe tani të më falni që s'mund të vazhdoj të rrëfej më gjatë për këtë histori të dhimbshme... po s'është e mundur... duhet të marr masat që ta shpëtojë dorëshkrimin e mikut të ndjerë. Një dokument i tillë, me gjithë mangësitë që mund të ketë, gjithnjë do të jetë i vyer se, siç e thotë llafi, në mes të një fushe edhe bregoret rrëfejnë si male.

KREU I FUNDIT OSE EPILOGU I NJË HISTORIE

Ai mëngjes i hirtë dimri ishte i paqtë, njëlloj si pamja e një gërmadhe të braktisur prej kohësh. Viti 1479 kishte hyrë pa u ndier, pa zhurmë e pa trumbeta, si t'u druhej atyre njerëzve, të cilëve s'u hynte më në vesh të dinin se cila ditë e vitit qe. E fundja, ç'u duhej atyre, të dinin se ç'datë ishte, apo se një Vit i Ri kishte ardhur, gjersa ky as për të ngrënë s'do t'u sillte e as turqit s'do t'i bënte të ngrinin rrethimin? E pra, atëherë, në diall vaftë dhe ky Vit i Ri!

Ditët ishin të gjitha njëlloj, të shpëlara nga shiu që s'kishte të sosur, kurse uria sillej nëpër to, me atë pamjen e vdekjes, me një kosë të madhe në dorë, pa e vrarë mendjen për të zgjedhur se në cilën portë të trokiste.

Kishte kohë që s'bëheshin më luftime. Beteja e fundit dukej tani gati-gati si një ëndërr. Ajo kishte qenë në të mbyllur të vjeshtës, atëherë kur për katër ditë radhazi kishte rënë shi pa pushim dhe gjatë gjithë asaj kohe turqit kishin ndenjur të mbyllur nëpër shatore, të tulatur si ato delet e urta. Pastaj, ditën e pestë, kur rrebeshi ishte bërë më i dendur, ata ishin sulur si djaj, duke

pandehur se do t'i zinin të papërgatitur banorët e qytetit. Si gjithnjë, ca dervishë me dauille e ca të tjerë me gërneta në duar, u prinin... Por edhe në atë betejë qyteti kishte qëndruar dhe pas kësaj turqit e kishin larguar pjesën më të madhe të ushtrisë, duke lënë përreth qytetit një ushtri të mjaftueshme sa për të vazhduar rrethimin.

Ja vllente të zije në gojë dhe atë pak mish kali që kishin ngrënë nja dy ditë para Vitit të Ri e që u kishte dhënë ca fuqi, por që tani dhe ai thuajse ishte harruar.

Po ja, ai mëngjes i ftohtë janari, që nga pamja s'ndryshonte shumë nga të tjerët, me sa dukej diç kishte për të sjellë të re.

Lajmin Martini e mori në shtëpinë e Jellës (kështu e quanin gruan e re, kushërirën e Markut, në shtëpinë e së cilës kishte muaj tani që banonte). Dhe ia tha ajo vetë. Bile në të vërtetë ai e mori vesh se për se ishte fjala që para se ajo të fliste, kur pa fytyrën e saj çehreprishur. E megjithatë, iu duk sikur ai lajm s'arriti t'i bënte atë përshtypje që kishte pritur. S'ndjeu asnjë përmbysje të frikshme përbrenda vetes, asnjëfarë zhurmërie e llah-tarshme s'i pasoi ato fjalë, ashtu siç kishte parë të ndodhte në ato ëndrrat që e kishin çuar nga gjumi me tristim kushedi se sa net. Përkundrazi, ajo mezi arriti t'i shqiptonte ato pesë a gjashtë fjalë, që u shpërndanë shpejt nëpër dhomë dhe që, si u shuan, lanë pas vetes një heshtje, që do të kishte qenë e plotë, sikur të mos dëgjohej ajo gërvima e vazhdueshme e atij krijmbit të drurit, që kishte kohë që kishte filluar të brente këmbën e shtratit ku ai flinte. Madje, as ai s'brofi nga shtra-

ti, siç e kishte përfytyruar veten kushedi sa herë, po, përkundrazi, ndenji ashtu i shtrirë dhe i mbuluar, gjersa ajo doli nga dhoma, duke i ardhur zor l'i dilte përpara, ashtu gjysmë i zhveshur siç qe.

Pastaj, për një copë herë të gjatë ai vazhdoi t'i përsëriste me vete fjalët e saj, si të donte të gjente në to diçka të re, që s'kishte arritur ta rrokte dot në dëgjimin e parë. Ajo kishte thënë: Pas një ore do të mblidhet i gjithë qyteti për të pleqësuar se ç'do të bëjmë, do të rrimë këtu nën turkun, apo do të largohemi. Dhe kaq vetëm. Por veç sytë e saj të mëdhenj e kishin parë me atë shikimin e tyre të kthjellët, të trishtuar, sikur prisnin që dhe ai të thoshte diçka.

...E shqiti mendjen me zor nga këto mendime. U ngrit nga shtrati, u vesh dhe doli nga dhoma. Shtëpia dukej e zbrazët. Jella kushedi se ku kishte shkuar. Doli në rrugë, po dhe aty asgjë s'pipërinte. Po tani kjo s'i bëri asnjë përshtypje. Kohët e fundit, me shtimin e urisë, ishin pakësuar, sa s'kishte ku të vente më edhe lëvizjet e njerëzve nëpër rrugë.

Një diell i zbehtë, që s'arrinte ta zbriste dot këtë radhë nxehtësinë gjer poshtë mbi dhe, ndriçonte në qiellin e kaltëremë. Më së fundi shiu kishte pushuar dhe tani dheu i nginjur me ujë kishte nisur një avullim të lehtë, duke lëshuar një aromë trulllosëse. Martini s'e kishte mendjen asgjëkundi madje edhe kur përmbysi me këmbë një gur të ngulur cekët në dhe, kishte shumë mundësi që ai të mos e dinte as vetë se ç'po bënte. Por ajo botë e tërë insektesh, që doli menjëherë që poshtë

gurit e nisi të lëvrinte e shqetësuar nga drita e beftë që e pllakosi, ia tërhoqi vëmendjen. U ul në bisht dhe ndenji një copë herë të mirë ashtu, duke i kundruar, gjersa iu mpinë këmbët dhe u detyrua të ngrihej. Atëherë, me kujdes e vuri prapë gurin aty ku qe.

Tani, pikërisht ai që i kishte pasur aq zët ato llafe boshe, (siç kishte filluar t'i quante) të mbushura vetëm me hamendje e thashetheme, ishte gati të jepte gjithçka vetëm e vetëm që të takonte një shok me të cilin të mund të shkëmbente nja dy fjalë. I shkoi mendja te Pal Mëtrasa. S'e kishte parë qëkur dhe tha me vete se do të bënte mirë të vente e ta kërkonte.

Po sapo doli në krye të rrugicës ku banonte plakun, e kuptoi menjëherë se në shtëpinë e tij kishte të paktën disa javë që s'banonte njeri. U vërtit një copë herë aty rrotull, pa ditur as vetë se ç'të bënte. Por, pikërisht kur po bëhej gati të largohej, duke e vrarë mendjen se si t'ia bënte për të marrë vesh gjësendi për plakun, i zunë sytë papritur një grua afër të pesëdhjetave që doli nga porta e një shtëpie aty pranë. E pyeti për Pal Mëtrasën. Po, ajo e njihte shumë mirë. E pyeti nëse dinte t'i thoshte se ku mund ta gjente. Për ta gjetur s'e gjente dot, i shkreti kishte gati dy javë që kishte ndërruar jetë. Dhe ajo diç murmuriti me vete, që s'u kuptua...

Gjëja e parë që ndjeu, ishte një shije myku në gojë.

Mendimi i parë që i erdhi në kokë, ishte se ai thua se e kishte ditur se diçka e këtij lloji do të kishte ngjarë, gjersa Pal Mëtrasa s'ishte bërë i gjallë për kaq kohë. E megjithatë ajo e ngjethur që

i përshkoi kurrizin ishte e tmerrshme. Dhe njëherësh mendoi se dhe një lidhje tjetër me Marjanën ja, u këput.

Pa dashje e kaloi dorën nëpër flokë. E ndjeu veten thuajse plak.

Ndërkohë gruaja dukej e kishte pleqësuar me vete se duhej ta kthjellonte punën një çikë më mirë, se u hodh e shtoi: Po, kishte vdekur i ziu, dhe ajo me të shoqin i kishin ndenjur pranë e i kishin shërbyer gjer në grahmën e fundit. Po nga se kishte vdekur? I shoqi thoshte se ca nga uria e ca nga mundimet! Po asaj i thoshte mendja se kishte vdekur më shumë nga helmi i asaj që shihte se po ndodhte përreth. Ditët e fundit s'kishte pranuar të fliste me askënd. A e dinte ajo se ku ishte varrosur Pal Mëtrasa? Jo, këtë s'e dinte.

Dita ishte ende e ngrirë, e kthjellët. Përballë tij kupola e kishës së shën Gjergjit, pas së cilës rrinte i fshehur dielli, i ngjasonte një flakadani tepër të madh. Ndoshta ishte ai ndriçim që ia erri sytë. Edhe për pak do të ishte rrëzuar, sikur të mos ishte mbajtur pas një muri.

Në bark ndjeu përsëri dy nofullat e gaforres, po tani ato ishin bërë pjesë e qenies të tij dhe s'i bënin më përshtypje.

Pastaj, kur nisi prapë të ecte, u ndie i nginjur gjer në grykë me një trishtim të thellë. E dinte se do të iknin. E megjithatë i dukej e pamundur.

Dhe ai vetë kishte për ta lënë këtë qytet. Atë që ishte e vetmja botë, ku ai mund të merrte frymë lirisht, e vetmja botë ku ai mund ta ndiente veten plotësisht të lirë.

Por ai e dinte gjithashtu se këtë po e bënin vetëm për të rifituar kohë, për të mbledhur forca, për t'u kthyer prapë në këtë dhe. Ishte e vetmja fitore që ata mund të synonin në këto kushte. Të shpëtonin sa më shumë prej tyre nga robëria e turkut dhe të mbërrinin gjekund, ku ai të mos i arrinte dot, ndoshta në malet e larta e të largëta, ndoshta në një dhe të huaj, ku hidhërimi i largësisë do t'i trishtonte çdo ditë, po ku do t'i mbante gjallë shpresa e rikthimit.

Kishte mbërritur në një shesh të gjerë, krejt të shkretë, ku dikur kishte qenë tregu i qytetit. Dikur aty ditëve të diela vinin fshatarë nga gjithë krahina. Dhe, duke ecur mes atij sheshi, atij nisi t'i kumbonte në vesh një si thirrje, që në fillim iu duk si shtrembërimi i atij kumbimi të hapave mbi kalldrëm, pastaj i ngjau me diçka krejt tjetër, diçka që ai kujtonte se e kishte harruar. Ajo zhurmë e veshëve i ngjasonte thirrjes së bukëshitësit, me të cilën kishin qenë mbushur ditët e fëmijnisë së tij. Diku, këtu në këtë shesh, kishte qenë furra dhe prej këtej niste endja e asaj thirrjeje nëpër gjithë rrugët e qytetit, duke lënë pas, bashkë me kujtimin e zërit të zvargur, të mprehtë, një aromë gjithnjë të këndshme prej buke të grunjtë, të sapopjekur.

Në një qoshe të sheshit i zunë sytë partallën e drunjtë të një dyqani gjysmë të djegur, që ai s'e solli dot ndër mend se i kujt kishte qenë. Ca më tej një palë shkallë të gurta, që ngjiteshin për-pjetë, pa të shpënë asgjekundi. Dhe, duke ndenjor në mes të atij sheshi, në atë ditë me diell që s'ngrohte më, ndjeu tërë peshën e vetmisë së tij

dhe i erdhi që të vinte ulërimën. Një ulërimë të zgjatur, të tmerrshme që të nxirrte jashtë gjithë vrerin e dhimbjes. Po zëri i doli prej buzëve i nemitur dhe atij vetë i ngjau me klithmën e një foshnje, e cila kërkon diçka të pamundur. Ishte e kotë të rrije e të vajtoje atë që s'ndreqej dot më.

Nxitoi që të linte pas atë pjesë të shkretë të qytetit, që i ngjallte po atë trishtim rrëqethës që kishte ndier kur kishte kaluar në gërmadhat e qytezës së Danjës.

Këmbët e shpunë vetiu në skajin verior të qytetit, ku nën një tufë drurësh ulliri, që kishin mbetur ende të paprekur, u ul dhe pak nga pak ndjeu t'i platitej e t'i shuhej shqetësimi që kishte pasur përbrenda.

Era që frynte, përkundte gjethet e drurëve e i fshikte njërën pas tjetrës, dhe atëherë me atë shushurimën e tyre, në atë heshtje të ftohtë, ato dukeshin sikur rrekeshin të gojavisnin zëra njerëzish; një kor të tërë zërash njerëzorë, ca të përbujshëm e ca të alarmuar, të përvajshëm e të hidhëruar, prekës dhe të turbulluar, të ëmbël e të egërsuar. Dhe ai mendoi se kushedi, ajo që thuhej se të gjitha gjallesat, madje edhe drurët, kanë gjuhën e tyre të pakuptueshme, ishte e vërtetë. Dhe atëherë, mendja e tij, e ndezur nga ato ndjenjat e mëparshme, nisi të fantazonte për ata drurë që kishin qindra vjet që rronin të ngulur në atë dhe. Dhe për një grimë mendoi se do të donte të ishte më mirë një copë gur, një send i pashpirt, që të mund të mbetej aty i paprekur, përherë i pranishëm, për dhjetëra e qindra vjet, duke kundruar e dëshmuar ato që do të ngjatin në ven-

din e tij. Dhe vetvetiu iu kujtuan ato dhjetë rrënjë ullinj që kishte mbjellë në një nga kodrat përreth qytetit, ashtu siç e kërkonte zakoni, atë ditë kur ishin martuar.

Dhimbja për Marjanën e befi menjëherë, e ngjashme me një fundosje në një gropë të pafund, që të merr frymën.

U ngrit dhe nisi të ecte me hap të shpejtë drejt varrezave, aty ku ishte Marjana, kur u ndesh ballë për ballë me Tanush Skurajn.

Martini ishte i trullosur, aq sa s'e vuri re menjëherë se atij i mungonte një dorë dhe prandaj, kur e pikasi, s'ishte më i zoti t'ia shqiste sytë asaj mënge të zbrazët që përkundej.

Tanushi ishte dobësuar shumë. Në fytyrë s'i shquheshin më veçse kockat e dala e mes tyre ata dy sy, që ndoshta flokët e zgjatur jashtë mase, si edhe mjekra kuqaloshë, i bënin të dukeshin si dy vatra zjarri. Në të vërtetë, edhe pasi rrije me të, një copë herë, s'i shpëtoje dot përshtypjes se atë njeri po e treste çdo ditë e më shumë një zjarrmi e brendshme, e padukshme.

Po Martinin e habiti edhe më shumë ajo vendosmëri kokëforte, që vërehej në çdonjërin prej përvijimeve të prera të asaj fytyre.

Nuk thanë asnjë fjalë përshëndetjeje. Ndoshta iu duk se tani s'ishte nevoja për përshëndetje. Ecën, folën nga pak dhe e ndien se të dy ishin në një mendje.

Duke folur vetë dhe duke dëgjuar tjetrin, Martinin iu duk se gjithë ajo mjegull që i kishte pushtuar mendjen u davarit e tëra dhe e ndjeu veten të kthjellët. Truri i tij tani nisi të punonte

ndryshe, pa ëndrra e pa fantazi, në një mënyrë shumë më praktike se më parë.

Natyrisht, i dhimbte shumë ta linte këtë vend ku kishte lindur e ku kishte rrojtur, ku kishte luftuar tërë këto vite... Bile tani për tani i dukej e papërfytyrueshme se si mund të largohej nga ky truall, ku do të mbeteshin Marjana, prindërit e tij, Marku, plaku Pal, sa e sa të tjerë që ai i kishte dashur... dhe kur të ndodhej diku larg, kujtimet e tij do të mbeteshin krejt të palëndëta. gati-gati të avullta, s'do të arrinin dot kurrë të merrnin formë dhe trajta të qarta, nëpër netët kur do të ndihej i vetmuar dhe do t'ua kishte nevojën... Mjerë ne, do të shpërndahemi nëpër botë, si zogjtë e korbit, do të endemi përjetë, si shpirtra të humbura, që s'gjejnë dot prehje, i thoshte një grimë një zë. Pastaj dilte një zë tjetër, që përshkonte rrëmbimthi një rrotull tjetër të trurit e i thoshte: Këtu ke vuajtur shumë, aty ku do të shkosh, vuajtje të tilla ndoshta s'ke për të pasur. Por dije se ato vuajtje janë bërë për ty, për ne të gjithë, pjesë e jetës sonë, e trupit tonë dhe, edhe sikur të mos i kemi, prapë do t'ua ndiejmë dhimbien, ashtu siç ther herë-herë blana e një plage të lashtë.

«Mierë kush del prej cerdhes së vet!» —murmuriti ai dhe kësaj here fjalët, me sa dukei, kishin gjetur më në fund një të carë në vërtitjen mece të mendimeve dhe kishin dalë prej goje si një psherëtimë, si një oh. Tanushi i kishte dëgjuar, bile dhe i kishte kuptuar.

Martini s'e priste të dëgjonte atë zë, që i erdhi aq pranë veshit.

Kur foli, Tanushi ishte i nxehur. Për një çast Martini mendoi me vete se ishte e çuditshme se ku e gjente ai njeri gjithë atë zë të fortë, kur dukej sikur s'i kishte mbetur veçse një fije shpirt.

— Do fjalë të urta ti! Të gjej unë nga një për ç'gjendje të duash ti. Po mua më duket se është marrëzi të rrish e të shtrydhësh mendjen e zemrën për gjëra të tilla! Pse, mua s'më dhemb të iki? — Ai heshti, uli kokën dhe pa fytyrën e tij në një pellg të patrazuar uji, sikur përpiquej që aty, në shëmbëlltyrën e lëngëzuar të vetes. mes pasqyrimit të reve, të vërente diçka. — Kur s'ke ç'bën tjetër, në mes dy të këqijave do zgjedhur më e vogla. Puna është të mos e lëshojmë veten as tani, as më vonë. Edhe po dolëm nga qyteti. të dalim kryelartë, si mundës dhe jo si të mundur. Më shumë se kaq, tani për tani ne s'kishim se ç'fitonim. Të mendojmë se të vdekur s'i hyjmë në punë kujt. Të gjallë mund të shpresojmë për diçka. Vecse duhet të mos shpërndahemi si zogjtë e korbrit. se ashtu tretesh e humb, po kudo që të jemi, të mbetemi të bashkuar. Vetëm ashtu do të mund të rifitojmë nesër atë që po humbasim sot.

Kishin mbërritur ndërkohë në një shesh të vogël në mes të të cilit ishte një pedestal i madh mermeri, mbi të cilin dikur kishte ndenjtur statuja e një gruaje.

— Kjo gjendia jonë. — vijoi Tanushi. — më ngjan si diçka që kam provuar në rini. kur udhëtoja për në një fshat të Malësisë së Madhe. Udhëkalonte nga Qafa e Drerit. aty te Guri i Kunorës. Ishte dimër dhe bora kishte shtruar mirë. Për më tepër, kishte nisur një stuhi dhe unë kisha mbe-

tur në vend e s'dija nga t'ia mbaja, se nuk shqu-
hej asnjë shteg. E dija, po të vazhdoja të rrija
aty në një vend e të prisja, me siguri që kisha për
të vdekur. Do të ngrija dhe as që do ta merrja
vesh fare se si do ta lija këtë botë. Por ama e
dija se, edhe sikur të merrja ndonjë shteg të
rremë, do të përfundoja në ndonjë humnerë, ku do
të thyeja kokën. Ç'të bëja? Atëherë e ndava men-
djen dhe i thashë vetes: «Ti do të bësh gjithë sa
ke në dorë. Do ta ruash kurajën gjer në fund!
Do t'i bësh të gjitha, njëlloj sikur të jesh i bin-
dur se gjithçka ka për të dalë për të mirë. Do
të lëvizësh, do të ecësh, domosdo do të ecësh.
Dhe pastaj... edhe sikur të të mbërrijë vdekja,
udhë më të mirë për t'u pjekur me të s'ka! Kë-
shtu i thashë vetes dhe ja ku më ke sot, shën-
doshë e mirë!»

Tanushi reshti së foluri. Martini e ngriti ko-
kën e pa tutje sikur të ishte duke ndjekur me sy
jehonën e atyre fjalëve të fundit, që po tretej
përtej, lart në hapësirë. Dhe në atë ndërkohë qe-
tësie që pasoi, ai pati përshtypjen se po e ndiente
veten të fortë e të qetë. Vetëdija e dhimbjes ki-
shte humbur diçka, ishte shkrirë e përfshirë me
një vetëdije më të madhe, në një dhimbje më të
fuqishme, por që mund të mbahej më lehtë, sepse
s'ishe vetëm. Duke e ndier veten aq drejtpërdrejt
pjesë e një së tërë të pandashme, ai u çlirua nga
ajo ngutje, nga ai shqetësim e ajo trullosje, që i
ngjanin një tymtaje të murme e të dendur për-
qark trurit...

— Eja, ke ndër mend të vish në kuvend?
Erdhi koha! — tha Tanushi.

Martini s'iu përgjigj, por e ndoqi pas.

Martini për pak sa s'u përplas me një burrë shpatullgjerë që doli nga porta e një ndërtese dykatëshe aq të vjetër, sa të dukej çudi se si ishte e mundur që gurët qëndronin ende mbi njëri-tjetrin. Ishte Jako qorri, që Martini kishte javë pa e parë. Po t'ia shihje atë fytyrë aq të prishur, që i ngjante një cope balte të tharë e të plasaritur, të zbërdhulur nga dielli e nga vapa, pa frikë i jepje njëzet vjet më shumë se ç'kishte në të vërtetë. Martini vuri re se ai i kishte buzët të gjakosura, por vetëm më vonë vuri re se ai gjak i rridhte nga mishrat e dhëmbëve. Ishte për t'u habitur se sa shumë ishte plakur.

— Po ti nga je zhdukur kështu? — e pyeti Martini.

— Kam qenë ca i sëmurë! — iu përgjigj shkurt Jakoja dhe Martini e kuptoi se ai s'kishte qejf ta zgjaste më atë bisedë. Ishte e pamundur të vëreje se ç'ndiente ajo fytyrë. Mundimi e kishte bërë të padepërtueshëm.

Tanushi po e vërente pa folur.

Nisën të ecnin që të tre pa folur. Heshtja rëndonte dhe do t'ua kishte bërë atyre rrugën të vështirë, sikur të mos ishte ai numër njerëzish që sa vinte shtoej, sa më tej që shkonin.

— Do të ikim me shpresën që të kthehemi prapë një ditë, jo shumë vonë. Do të kthehemi prapë dhe do t'i dëbojmë ata nga qyteti, nga Arbëria, — tha Jako qorri si nëpër dhëmbë, kur mbërritën në të hyrë të sheshit.

Pas tyre, për disa çaste, mbeti ai zë, që shu-

hej me një ngadalësi aq të mundimshme, me një hije trishtimi e pasigurie nga pas.

Kur mbërritën ata, kuvendi kishte filluar. Në portikun e ngritur të ndërtesës së Këshillit të Qytetit. Martini pa komandantin, si dhe gjithë anëtarët e tjerë të Këshillit të Lartë që kishin mbetur gjallë. Poshtë në shesh bëheshin dy-treqind veta.

Martini ndjeu zemrën që po i rrihte shumë fort. Dhe ajo regëtimë s'iu nda sa kohë që vazhdoi kuvendi. Një trokitje e rëndë dhe ritmike në tru... pam, pam, pam... pam... dhe midis çdo trokitje në vesh hynin fjalët, herë vargan, njëra pas tjetrës, të rënda e të zvarguara, ashtu si ëndrrat, herë shumë menjëherësh, të vrullshme e trallisëse. Atij i dukej sikur ato i vinin në kokë rrëmuje, madje shumë prej tyre, pa mbërritur ende aty, binin e rrëzoheshin, ca dhe thyheshin... ding, ding, ding, si të ishin të qelqta... «Kush do t'ua presë hovin, që të mos mbajnë fjalën që kanë dhënë? E kush do t'ua presë... Ata do jenë vetë zotër... ata do jenë zotërit... Kush do të na e japë të drejtën, kujt do të shkojmë t'i qahemi! Ata do të jenë vetë fajtorë, vetë gjyqtarë... vetë zot e vetë shkop. E kush do t'i gjykojë... gjykojë... gjykojë... në do ta mbajnë fjalën apo jo... jo... jo... jo...»

Mendoj disa herë të merrte fjalën, por ë pa se s'kishte ç'të thoshte e t'i shtonte asaj që thoshin të tjerët.

Kuvendi në të vërtetë nuk zgjati shumë. Follën nja njëzet veta dhe pastaj u pa se s'kishte ç'të shtohet më, gjersa të gjithë mendonin po njëjloj. Njerëzit u shpërndanë jashtëzakonisht

shpejt. U duk sikur një forcë e çuditshme i thithi ata nëpër grykat e rrugëve që dilnin prej sheshit. Të fundit Martini pa shpinën e komandantit, që u zhduk në një rrugicë të ngushtë. Dhe atëherë kur fjalët ishin shuar dhe pamja e atyre fytyrave të egërsuara, të 'zymta, hakërryese e të përbotura s'ishte më, ai mundi të përmblihte jehonën e përndarë të gjithë asaj që ishte thënë dhe shqiptoi ato fjalë, që në të vërtetë i kishte ditur qëkur: Do të largoheshin, do të shkonin larg, aty ku s'ishte turku... por ku s'ishte veç as dheu i tyre.

Ndjeu një ftohtësi, si një të çikur gjarpri. Në një grimë shkoi nëpër mend sërishmi Marjanën, Markun, Palin, atë djalin që trashte zërin e shumë e shumë të tjerë, një radhë pambarim që pak nga pak humbi traitat e veçanta të fytyrave. Por ai e dinte se ato hijëzime të mugëta ishin kujtimi i bashkëqytetarëve të tij që kishin vdekur për të mbrojtur atë qytet të rrethuar me mure. Tanushi seç po bisedonte me dy burra. Jaku po rrinte i heshtur, pak mënjanë, me atë shprehje të pazbërthyeshme në fytyrë. Martini brenda disa çasteve shkoqiti ftohtë, pa emocione të tepërta, atë që duhej të bënte.

Duhej të rregullonte gjithçka për largimin, të merrte të gjitha masat që të shpëtonte dorëshkrimin e Markut.

Dhe paoritur ndjeu nevojën e ngutshme të takohej me Jellën, të shihte se ç'po bënte ajo, të bisedonte me të për të gjitha sa po ndodhnin, ta ndihmonte. U nda shpejt me të tierët dhe këmbët e shpunë vetiu drejt shtëpisë së saj. E takoi Jellën sapo hapi portën, aty në korridorin e katit të pa-

rë. Ajo seç mbante në dorë, diçka që ai s'e mori vesh menjëherë se ç'ishte dhe atëherë, ngaqë donte të fliste dhe s'dinte ç'të thoshte tjetër, e pyeti.

— Ç'e ke atë në dorë?

Ajo s'i ktheu përgjigje, por zgjati përpara dorën, ku mbante atë send, që s'ishte gjë tjetër, veçse një kallëp metalik për të derdhur qirinj.

— Ç'e do atë?

— Kot, — ngriti supet ajo.

Pa dashje ai vuri buzën në gaz. Përfytyroi Jellën duke hyrë në një dhomë e duke dalë nga tjetra, duke marrë një plaçkë, që pastaj e lëshonte për të marrë një tjetër, pa e ndarë dot mendjen se ç'të merrte e ç'të linte, gjersa më së fundi i kishte mbetur në dorë ky kallëp qirinjsh, që ndër gjithë plaçkat e shtëpisë ishte ndoshta gjëja më e panevojshme.

Ajo po e vështronte e hutuar.

Ishte hera e parë që po e shihte në një gjendje të tillë, madje për një grimë iu duk sikur kurrë gjer atëherë s'kishte mundur të shihte njeri tjetër kaq tejprtej; iu duk sikur po shihte të gjitha hollësitë e ndijimeve që ajo provonte: kurajën, frikën. ato emocione që feksnin e zhdukeshin njëri pas tjetrit. Pa atë dredhje të lehtë të dorës. kur u ngrit lart për të larguar një tufë flokësh që i kishte rënë përmbi sy.

Nuk thonë kot. mendoi me vete. pas lotëve sytë shohin më mirë. Tani ndiente një kthjelltësi. që s'mbante mend ta kishte provuar ndonjëherë.

— Po ti nga ishe. ç'bërë? — foli Jella dhe atij iu duk sikur ishte ai zë që e detyroi të niste të

rrëfente të tëra sa kishte shkuar nëpër mend atë ditë.

Kohët e fundit, nevoja për të qenë plotësisht i sigurtë me dikë, gjer në skaj të mendimeve të tij, ishte bërë për të një ngutje e padurueshme.

Dhe ai i rrëfeu asaj për gjithçka. I tha se ku kishte qenë, se kë kishte takuar, se çfarë kishte dëgjuar dhe çfarë kishte menduar..

Ajo e dëgjonte me një shprehje serioze në fytyrë. Vetëm kur i tregoi për ato mendimet e tij nën ullinjtë, se si i kishte shkuar ndër mend se do të donte të ishte më mirë një dru apo një gur, vetëm e vetëm që të mos shkulej prej andej, ajo vuri buzën në gaz, ashtu siç e kishte njohur ai në fillim, asaj dite të largët në të hyrë të vjeshtës.

Mendoj se, sikur të mos ishte kujtimi aq imponues i Marjanës, me siguri do të kishte rënë në dashuri me këtë grua.

Një shoqërim i beftë mendimi ia çoi mendjen tek plaku i verbër e pa hundë, që kishte takuar një ditë, para shumë kohësh, para se të kishte nisur rrethimi, në atë kullën e madhe mes maleve. Kishte kohë që s'e kishte sjellë ndër mend. Iu kujtuan gjithë mendimet e asaj nate të jashtëzakonshme dhe domethënia e çuditshme që i kishte dhënë figurës së atij njeriu. Dhe të gjitha këto ia rrëfeu Jellës.

Dhe ajo përsëri vuri buzën në gaz, ashtu siç bënte sa herë që ai i tregonte për fluturimet e tij në botën e fantazisë. Kurse kohët e fundit kjo buzëqeshje ishte bërë diçka e rrallë.

— Di gjë se ç'është bërë me atë plak? — e pycti ajo.

— Di që turqit kanë pasur vështirësi të mëdha për të mbajtur ushtrinë me bukë, për shkak se ua sulmonin karvanet e furnizimit, — tha ai dhe shtoi: — Sot në mbrëmje do të ketë një mbledhje, ku do të marrë pjesë dhe Këshilli i Lartë. Do të bisedohet për organizimin e largimit.

— Kur thuhet se do të ikim? — Zëri i saj u ter nëpër ajër, i pandjerë si rrezja e një dielli dimëror.

Ai heshti. E vërtiti me të shpejtë në mendje pyetjen e saj, pa mundur t'ia rrokte menjëherë kuptimin, gjer në fund.

— Them se nesër, aty nga mesdita...

Atëherë edhe ajo i rrëfeu atij se si bashkë me disa gra të tjera të mëhallës kishin mjekuar të plagosurit, i tregoi gjithë sa kishte dëgjuar të thoshin ato gra e gjithë sa kishte ndier vetë mëngjesin e asaj dite aq të veçantë.

Koha kishte kaluar shpejt, ashtu i mbyllur siç qe në katër muret e dhomës.

Martini mendoi për një çast se as vetë s'e dinte nëse ajo ishte vërtetë aq e bukur sa i dukej, (se fundja edhe ajo duhej t'i kishte ndier pasojat e atyre vuajtjeve), apo... ajo thënia se nuk sheh syri, po mendja, s'kishte dalë kot. Dhe duke menduar kështu, pati frikë se mos ajo tërheqje që po ndiente do ta bënte të thoshte ndonjë gjë të pamatur. U ngut të dilte sa më parë.

— Po s'u takuam bashkë gjer në mbrëmje, mos harro, eja më merr që të shkojmë bashkë në atë mbledhje, — dëgjoi mbrapa shpine zërin e Jellës.

U kthye në dhomën e tij, mblodhi fletët e dorëshkrimit të Markut, i lidhi me kujdes dhe atëherë u kujtua se duhej të plotësonte fletën e fundit të atij dorëshkrimi. Por ishte e pamundur. Tani ishte krejt e pamundur që ta përqendronte mendjen për një kohë të gjatë në një mendim të vetëm. Ajo baticë e rrëmbyer mendimesh, që i shkaktonte atë kalamendje të vazhdueshme, ishte e pamundur që të ndalej. Kurse ai do të donte të lëvizte, të lëvizte. Vendosi që me dorëshkrimin të merrej në darkë.

Doli në rrugë dhe nisi ecejaken me hap të shpejtë nga një rrugë te tjetra. Kaloi në rrugën e gjerë, në Rrugën e Kiliotëve, në Rrugën e Kryekuqit, në Rrugën e Dorëziut. Takoi mjaft njerëz, me disa syresh edhe ndaloi e shkëmbeu dy fjalë. Pastaj eci prapë. Shihte përreth sikur t'i kishte vënë vetes për detyrë të fiksonte përgjithnjë në kujtesë çdo hollësi të asaj që vërente.

As që e mori vesh se si iku koha. Dhe koha lëvizte si në ethe. As që mundi ta vërente zbehjen e vazhdueshme të dritës mbi gjithë atë pejzazh, ndaj u habit kur vuri re se po binte muzgu. Sa shpejt që po shkante ajo ditë! Ai duhej të nxitonte, të kryente diçka që s'e linte dot për më vonë, kur të ishte errur.

Sa kaloi murin e varrezave, Martini u krodh në një pellg heshtjeje. Ishte mësuar vërtet me dhimbjen e heshtjes, që është pjesë e pandarë e çdo rrethimi, po heshtja e atyshme s'kishte të krahasuar me asgjë tjetër. Varrezat ishin shumë të vjetra. Pranë varreve të vjetra qindravjeçare ngriheshin pirqjet e varreve të reja. Kishte varre të

mëdha mermeri, të rrethuara me kangjella heku-ri, kishte dhe varre të thjeshta, me nga një kryq prej druri mbi një tog dheu. Vargje qiparisash e përkundnin ajrin me nervozizëm.

Aty ishin varrosur të gjithë. Por ai s'kishte kohë të ndahej me të gjithë. Ndenji disa minuta në këmbë, i heshtur, me atë shkruftim të brendshëm që iu përhap nga fyti në gjoks, para gurit të madh, të bardhë, që mezi e kishte gjetur dhe sjellë gjer aty. Mbi të kishte shkruar me dorën e tij vetëm dy fjalë: Marjana Garunja. Pastaj iku, pa e kthyer kokën pas, megjithëse kjo i kërkoi një mundim të madh.

Thuajse ishte errur. Një erë e acartë, që të thante, ishte ngritur bashkë me terrin.

Vrapoi. Rrugët që deri atëherë edhe kishin pasur ndonjë lëvizje, tani përsëri ishin boshatisur. Dhe duke parë shtëpitë përreth, ai mendoi se si mund ta kalonin këtë mbrëmje të fundit bashkë-qytetarët e tij. As që mund ta merrte dot me mend.

Kur mbërriti ai në shtëpi, Jella e priste. Koha me të vërtetë po e përshkonte atë ditë me vrap.

— Jella, eja të ikim se vajti vonë!

Hani i Rosës së Kuqe, ku do të bëhej mbledhja, s'mbante as dhjetë minuta. Atyre iu deshën pesë minuta.

Hani ishte një ndërtesë e madhe, një nga të rrallat në qytetin e tyre me ato format e stërzgjatura të ndërtimeve.

Duhej të bëheshin më shumë se njëqind veta që po rrinin të ngjeshur brenda atyre mureve. Martini pa përreth. Iu bë sikur ata diç po prisnin.

Po ç'mund të prisnin? Ai i njihte mirë të gjithë ata. Mirë, gjer në fund... duhej të gjendej një fjalë e re që të përshkruante ato marrëdhënie që kishin ata njerëz mes tyre.

Një gumëzhimë e mbytur, e zgjatur, e vakët endej nëpër dhomë.

— Më duket se unë qenkam e vetmja grua këtu! — dëgjoi ai zërin e Jellës, me atë nuancë shpotitëse që merrte ndonjëherë.

— Jo, sapo më zunë sytë nja dy gra të tjera. Ja, ja ku janë! — Dhe dëftoi me dorë njërin cep të sallës.

Jella heshti. Dukej sikur ajo diç kërkonte me sy. U mundua të sillte diçka në mend. Po gjithë ajo zhurmë, ai ndriçim i fortë pishtarësh ia kishin shterpëzuar mendjen. I erdhën në mend ca fjalë të tjera që ia kishte thënë dikur poeti Mark: «Kur s'kam se ç'të bëj tjetër, unë nis e sajoj vargje. Është një punë që barkun s'ta mbush, por ama të qetëson.» Kurse atij, që s'ia shkrepse për punë vargjesh, i ishte bërë zakon të mendonte. Mbajti vesh gumëzhimën, atë zhurmë njëtrajtshe, që e mbushi me një mizërimë të përgjithshme në të katër gjymtyrët.

Martinit i zunë sytë diku në krye të sallës, përmes një hapësire që u krijua mes murit të njerëzve, komandantin e qytetit dhe pranë tij Zefin. Pastaj muri u mbyll dhe ai i humbi ata sërish nga sytë. Mendoj njëherë të çante gjer tek ata. Kishte dëshirë të dëgjonte se ç'do të thoshin. Po pastaj mendoi se s'e linte dot Jellën vetëm. Një zë që vinte nga e djathta, nga një burrë me pamje të flashkët dhe të shqetësuar, u ngrit për disa çaste përmbi të tjerët:

«Të ngjethej mishtë ta shihje. Ishte bërë fërtele... kurse ai vazhdonte akoma të luftonte. Ti e di ç'div që ishte, kishte goxha fuqi, po dalngadalë forcat po i shternin... Por ai s'donte ta pranonte... nisi të bërtiste, pas çdo goditjeje që jepte, si të donte t'i jepte ashtu zemër vetes. Sa herë që kisha ndonjë fije kohë të hidhja sytë nga ai, kur e shihja se si kullonte i tëri gjak... oh, s'dalin më burra të tillë...» Zëri befas humbi dhe në vend të tij u ngrit një zë tjetër që po rrëfente diçka, që, me sa kuptoi Martini, kishte të bënte me Skënderbeun: «Ishim në anije, në det të hapur, kur ai mori vesh se i nipi e kishte tradhtuar. Dhe ia këputi kokën me dorën e vet...»

Martini ndjeu bërrylin e Jellës në ije. Dhe ndërkohë që shikimi i tij po përshkonte atë hark për të mbërritur gjer te fytyra e Jellës, atij i zunë sytë diçka që ia mbajti vështrimin pezull. Pa në krye të sallës komandantin, që dukej do të kishte hipur mbi ndonjë platformë, se ishte ngritur mbi gjithë të tjerët. Heshtte dhe priste. Komandanti foli shtruar. Dhe Martini sërish pati përshtypjen se ai zë përmbante në vetvete diçka të për ledhatuese.

Gjithë pjesën e parë të atij ligjërimi, kur komandanti foli për luftën e gjatë të arbërve kundër turkut, për qëndresën e qytetit, për tërë ata vjet të vështirë, Martini e dëgjoi si në ëndërr. Të tëra ato i dinte mirë. Të tërë ata i dinin mirë. Ishte fjala për një histori ku ata vetë kishin pasur një rol të rëndësishëm për të luajtur. Po kur e dëgjonin ashtu të përmbledhur, të shprehur me fjale të bukura, atë rrëfenjë që ata e kishin jetuar,

e kishin vuajtur, sesi ndienin një hutim, si të ishin vërtet në ëndërr. Më pas ata vetë kishin për t'u rrëfyer bijve dhe nipërve për ato luftëra, për ato bëma, për Kastriotin, për qytetin e tyre. Por ama tani... tani do të donin të mos e shpinin mendjen tek ajo që kishte shkuar:

E ardhmja u shfaqej aq e mjegulluar, e hirtë, ndaj ata do të donin që ato fjalë të ishin një dritë që të ndriçonte udhën e tyre përpara.

Dhe komandanti dukej e ndjeu këtë mendim që endej në ajër, se befas e preu fjalën në mes... po, për atë që kishte shkuar, mund të rrije e të flitje pa reshtur, për ditë të tëra, e prapë s'do të kishe thënë veçse një grimcë të vogël, të papërfillshme.

Heshtja zgjati dhe vetëm për një çast u prish nga një kollë e thatë, e ftohtë e një burri me një vragë të thellë e të shëmтуar që i përshkonte tejprtej fytyrën, një kollë që Martini e ndjeu të shumëfishuar, gati-gati si një gjëmim.

Pastaj komandanti filloi të fliste përsëri dhe zëri i tij u rëndua, jehona e tij me zor mbërriçi cepat e sallës:

— Po, do të ikim... nesër do të ikim. Do të ikim jo se po dorëzohemi, po se kjo është gjëja e vetme që na mbetet të bëjmë, është e vetmja shpresë që të mund ta vazhdojmë luftën, të kthehemi prapë si zotër në truallin tonë, — zëri i tij u zvarg gjersa heshti.

Por ishte pikërisht kjo zvargie që la pas hesh-tjen, që e bëri më të lehtë të sillje parasysh atë vegim që kërkonin të sillnin ato fjalë. Të paktën

Martini, pa shumë mundim, e pati të qartë para syve atë pamje që do të sillte e nesërmja, daljen e tyre nga portat e qytetit, kanatet e tyre të mëdha, të rënda, që për çudi rrinin të hapura tej-përtej. Pastaj udhën gjer në breg, atë vargan një-rëzish të lodhur e të tretur, që me shumë vështirësi arrinin të mbanin hapin në rregull, ta mbanin kokën lart para shikimeve kureshtare, të paturpshme e të zymta të turqve. Disave prej tyre do t'u mungonte një krah, disave një këmbë, një sy, shumica do të kishin vraga të dukshme plagësh, që as mjekrat e dendura s'do t'ua fshihnin dot. Vraga që në mote të vrenjtura do t'u dhimbnin, edhe po që se do të jetonin deri në pleqëri të thellë. Pastaj pa hipjen e tyre në anije, atë tretje, atë vagëllim të ngadaltë, të mundimshëm, të tmerrshëm të rripit të hirtë të bregut nga sytë, atë stërmundim të tyre për të parë ende me mendje atë që s'ua shihnin dot më sytë dhe pastaj... Më tej s'ishte në gjendje të përfytyronte asgjë, më tej s'kishte veçse një turbullirë, një boshllëk. Pa dashje pa nga Jella. Vuri re se ravijëzimi i buzëve të saj tani ishte bërë më i dukshëm, ajo hija e çipave të syve ishte theksuar edhe më.

Papritur zëri i komandantit buçiti dhe e mbushi përsëri sallën.

— Jo, ne s'po largohemi që të shpëtojmë kokën! Ne s'po kapitullojmë! Kjo që vendosëm, është e domosdoshme, që të mund të mblidhemi nesër dhe të organizohemi prapë, që të zgjojmë Evropën për këtë rrezik që ajo s'do ta shohë, që të bëjmë jo një luftë të dëshpëruarish, po për të fituar atë që humbëm. Ne do të

kthehemi prapë, këtë e them me siguri... do të nisemi jo një herë, por dhjetë herë, sa herë të jetë nevoja, sa herë të na thërresin vëllezërit tanë arbër që kanë mbetur nëpër malet tona, ata që do mbeten nën turkun. Se ata do të ngrihen vazhdimisht; dhe sikur pas çdo ngritjeje të detyrohen të gjunjëzohen, prapë do të ngrihen. Shorti e solli që ne, banorët e qytetit të fundit që po bie nën turkun, të mos kemi tjetër rrugë veç asaj të mërgimit. Ky ishte fati ynë, e vetmja mundësi për të mbetur gjallë, pra e vetmja mundësi për të luftuar. Po të mos harrojmë, dhe ynë është këtu, ai do të na thërresë, dhe një ditë ne do të kthehemi e do ta dëbojmë turkun... — befaz zëri i tij ra nga ajo lartësi e madhe ku ishte ngjitur, duke u shndërruar në një pëshpërimë, që ndoshta vetëm ata që ishin fare pranë tij e kuptuan se ç'donte të thoshte.

Martini kalloi me të shpejtë sytë nga një fytyrë te tjetra dhe iu bë sikur te të gjitha shqoi po atë shprehje, që s'gjente dot fjalë për ta shprehur. Dhe mendja i shkoi te Pal Mëtrasa dhe tek ajo që i kishte thënë ai dikur: «Ne jemi një brez që kemi parë më të keqen që mund të pllakosë njeriun, prandaj dhe s'na tremb më asgjë... Ja që kështu është prerë kjo botë, s'ke ç'i bën! Në çdo kohë do të ketë breza që do të flijohen.» Pal Mëtrasa i kishte kapërcyer të tetëdhjetat kur vdiq e megjithatë edhe ai fare pak kohë kishte pasur për të shijuar jetën. Dhe ai e kishte ditur këtë!

Ndërkohë dëgjoi se komandanti kishte nisur të fliste për masat që duhej të merrnin të nesërmen, kur të linin qytetin. Duhej të dilnin në rregull e

me kokën lart. Duhej të ruanin me kujdes pengjet që kishin marrë për sigurimin nga pabesia e turkut. Dhe kur të arrinin aty, në dhe të huaj, kur të vendoseshin në trojet e reja, duhej të mbeleshin përherë të bashkuar. Vetëm ashtu do të ishin të zot të ktheheshin prapë në qytetin e tyre. Zëri i komandantit ishte ngarkuar me një tingëllim kumbues, ku Martini e kishte të vështirë të dallonte se cila ndjenjë mbizotëronte.

Dhe kur u përplas porta pas atyre që po dilnin të fundit, ai pa se në sallë kishin mbetur fare pak veta dhe bëri të ngrihej. Por iu prenë gjunjët dhe befasi e ndjeu veten më të lodhur nga ç'e kishte ndier ndonjëherë në jetën e tij. Gjithë ajo forcë që e kishte mbajtur gjer atëherë, tani sikur po e braktiste, po i shkiste përjashta aq me të shpejtë, duke e lënë të zbrazët, pa emocione. Mendoj se gjer atëherë kishte qenë i fortë e u kishte bërë ballë të gjithave, sepse, veç të tjerash, kishte pasur qytetin e tij, vendin e tij që e mbante... kurse paskëtaj... Secilin prej tyre do ta mbante vetëm shpresa se do të ktheheshin, se nuk po largoheshin, jo, vetëm po tërhiqeshin, ashtu siç veprohet në një betejë, që të mblidhnin forcat prapë për t'u hedhur në sulm. Duhej të mësohej me këtë gjendje dhe, sa më shpejt, aq më mirë.

Ajri i ftohtë iu përplas fytyrës. As që e mori vesh se si ishte ngritur, se si kishte ecur gjer aty te porta... Jashtë nata ishte shumë e errët. Vetëm tutje sapo kishte nisur të dilte një hënë e

shtrembër, e çuditshme, që s'arrinte ta ndriçonte dot tokën. Me të dhe Jellën ishte bashkuar edhe Tanushi. Për një çast Martinin se si i vajtën sytë tek ajo përkundja e zbrazët e mëngës së djathtë të tij dhe u drodh i tëri.

Tanushi do të linte pas vetes një pjesë të trupit, kurse ai vetë do të linte aty Marjanën, ...S'ishte e mundur të sillje në mend gjithë sa do të mbeteshin aty, pasi ai do të kishte shkuar. Të gjithë ata do të linin pas një pjesë të vetes. Dhe ajo dhimbja e mungesës do të ishte një brejtje që s'do të zbutej dot më kurrë, gjersa...

Pa e kuptuar se si, kishin mbërritur te muri rrethues. Pa Tanushin që ndali, ngjiti dy shkallë të shkallares që të shpinte lart në bedena dhe u ul. Gjithçka heshtte. Dhe heshtja rëndonte. Sipër dallohej përhijimi i zbehtë i rojës. Pastaj edhe ata të dy bënë njëlloj si Tanushi.

Sa shpejt që kishte ikur ajo ditë! Tani i dukej sikur dhe pak do të gdhinte, do të niste dita tjetër, dita e...

Pranë veshit Martini ndjeu ngrohtësinë e frymëmarrjes së Jellës. Asnjë prej tyre s'po fliste. Heshtja ishte e plotë dhe ata rrinin e mbanin vesh. Martini pati përshtypjen sikur asaj nate një mjegull e dendur kishte zbritur dhe e kishte mbështjellë botën me heshtje me atë kutërbim kalbësie dimri.

Kishte një copë herë që e kishte mbështetur dorën mbi shkallaren, po vetëm tani ndjeu ftohtësinë e gurit. Dhe atëherë, pa dashje dora i rrëshqiti nëpër sipërfaqen e ashpër të pllakës së gurtë.

E lëvizi pëllëmbën e dorës nëpër të për një kohë të gjatë, për aq sa zgjati qetësia. Dhe mendoi se aty gjithçka të bënte të ndieje një lash-tësi të pamatshme, një kohë të pafund, në të cilën jeta e tyre s'ishte veçse një pjesëz fare e papërfillshme.

Po ky ishte një nga ato mendime që s'e thyejnë dot heshtjen. Ai s'ua thoshte dot atë të tjerëve.

Vetë heshtja ishte një ngashërim, një shkri-ftim.

Kurse, kur foli Tanushi, zëri i tij i ashpër sikur e zhubraviti lëmimin e natës.

— Sa gjak që është derdhur mbi këta gurë!

Martinit iu bë befasi sikur dora po i ngjitej vërtet mbi gur dhe e largoi andej me të shpejtë.

— Dhe sa do të derdhet akoma! — foli Martini, më shumë me vete.

— Venedikasit që erdhën në qytet, thanë se gjatë gjithë rrugës nga skaji i Arbërisë e gjer këtu, nën muret e qytetit, turqve u është dashur të çajnë me luftë! — shtoi Jella këto fjalë, që mbe-tën për disa çaste të palidhura në ajër. Martinit iu bë sikur dëgjoi Tanushin që seç nxori ca tinguj, që iu duk se shprehnin një ngazëllim të fshehtë.

Dhe tani që fjalët kishin dalë, heshtja s'ishte më e mundur.

Martini hodhi sytë nga qyteti.

Tutje dukej shkëlqimi i marrtë i një zjarri. Pastaj Martinit iu bë sikur i zunë veshët një gu-

mëzhimë të largët zërash, që i tingëlloi si një këngë e çuditshme. Le që natën çdo këngë e fitonte një cilësi të tillë!

— Eja, çohuni të shkojmë te të tjerët! — tha ai.

1978-1979

Misha, P.

Për mallin e tokës. Novelë. [Red.: T. Laço]. T., «Naim Frashëri», 1981.

268 f.

(B. m.) dhe

(B. v.):891.983-32

M 84

Tirazhi: 5 000 kopje

Formati 70x100/32

Stash: 2204-79

KOMBINATI POLIGRAFIK – Shtypshkronja e Re
Tiranë, 1981